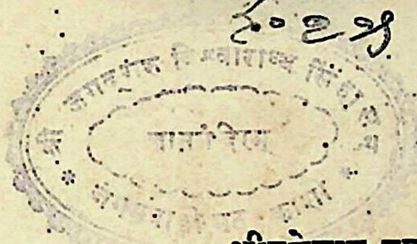

Please return this volume on or before the date last stamped.
Overdue volume will be charged ten paise per day.

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीकाशीविश्वेश्वरो विजयतेतराम् ।

सटीकार्थसङ्ग्रहः ।

वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा लौगाक्षिभास्करः ॥
कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसंग्रहम् ॥ १ ॥

आद्यो यो हेतुर्विश्वसर्गे महेशो यज्ञादीनां कोऽप्यनिक्षेपदेवः ॥ भूतानां भर्ता सर्वभूतान्तरात्मा हृद्यं मे कार्यं तत्प्रणामः करोतु ॥ १ ॥ श्रीजैमिनिनये ग्रन्थः प्रवेशाय निरूपितः ॥ विदुषा तत्र बालानां कौमुदीयं वितन्यते ॥ २ ॥ इह खलु परमकारुणिकेन मुनिना जैमिनिना धर्माधर्मविवेकाय द्वादशलक्षणी मीमांसा प्रणीता । तत्र हि प्रवेशाय शिशूनामर्थसंग्रहाख्यं प्रकरणं प्रारभमाणो लौगाक्षिभास्करः शिष्टाचारपरिप्राप्तं प्रचयगमनादिफलकमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरति । वासुदेवमित्यादिना । वासुदेवं श्रीनारायणं सर्वनिवासाधिष्ठानं प्रकाशात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः । रमाकान्तं रमाया लक्ष्म्याःकान्तमित्यर्थः । नचेश्वरानङ्गीकारो द्रव्यत्यागोद्देश्यविष्णुदेवतायाः स्वीकृतत्वादित्यन्यत् । जैमिनिनयइति । जैमिनिप्रणीते द्वादशाध्यायात्मके पूर्ववेदभागविचारात्मके तन्त्र इत्यर्थः । प्रवेशाय बालानामि-

तिशेषः। अर्थसंग्रहमिति । अर्थानां द्वादशाध्यायप्रतिपाद्यप्रमाणादिपदार्थानांसंक्षिप्तशब्दरचनया लक्षणादिकथनमित्यर्थः । तत्र हि प्रथमे लक्षणे विध्यादेः प्रामाण्यं निरूपितं द्वितीये तद्विधेयकर्मभेदोनिरूपितः तृतीये विहितानां शेषशेषिभावः चतुर्थे क्रतुप्रयुक्तानुष्ठेयानां पुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेयानां च पदार्थानां परिमाणं चिन्तितं पञ्चमे ऽनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमो निरूपितः षष्ठे विहितकर्मफलभोक्तृत्वरूपाधिकारनिरूपणं सप्तमे प्रकृतावुपदिष्टाङ्गानां विकृतौ सामान्यातिदेशो निरूपितः । अष्टमे आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादिप्रकृत्यङ्गानां सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतौ सप्तदशद्रव्यदेवतादिद्वारेण विशेषातिदेशः नवमे प्रकृतावुपदिष्टानां मन्त्रसामसंस्कारकर्मणां विकृतावतिदेशप्राप्तानां प्रकृतिविकृत्योरग्निसूर्यादिदेवतादिभेदे प्रकृतिगतं देवतादिवाचकं पदं विहाय विकृतौ देवतादिवाचकस्य पदस्याध्याहार ऊहो निरूपितः यथाऽग्नये जुष्टमिति मन्त्रे प्रकृत्युपदिष्टे विकृतावतिदेशप्राप्ते ऽग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदाध्याहारः यथा च गिरागिरा च दक्षस इत्यत्र साग्निगिरापदस्य परित्यागेनेरापदाध्याहारः साम्नामूहः व्रीह्यादिद्रव्यान्तरसंबन्धिनश्चावघातादेर्नीवारादिद्रव्यान्तरसम्बन्धः । संस्कारकर्मणामूहश्च दशमेविकृतौ चोदकप्राप्तानां प्राकृताङ्गानां प्रकृतौ सावकाशानां विकृतौह्युपदिष्टविशेषाङ्गादीनां बाधो निरूपितः ॥ यथा प्रकृतेः सकाशाद्विकृतावतिदिष्टानां बर्हिषां शरमयं बर्हिरित्युपदिष्टेन शरमयबर्हिषाविकृतौ बाधः एकादशेचानेकाङ्गिविधिप्रयुक्तानामङ्गानां स-

अथ परमकारुणिको भगवान् जैमिनिर्धर्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणि-

कृदनुष्ठानात्सर्वाङ्गिनामुपकारसाम्यं तन्त्रं निरूपितं यथाऽग्नेयाष्टाकपालउपांशुयाजमन्तरायजत्यग्नीषोमीयमेकादशकपालमित्यादिपौर्णमासादिक्रमप्रयुक्तानां प्रयाजाद्यङ्गानां सकृदनुष्ठानात्सर्वाङ्ग्युपकारः। द्वादशेत्वेकाङ्गिप्रयुक्तस्याङ्गानुष्ठानस्य तत्प्रयोजकसामर्थ्यरहितेङ्ग्यन्तरेप्युपकारः प्रसंगो निरूपितः। यथाऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति पशुविधौ प्रयुक्तानां प्रयाजाद्यङ्गानां पशुपुरोडाशेप्युपकार इति। तथा च ते पदार्थाः केचिदत्रापि संक्षेपेण निरूपिताः। केचित्तु सूचितास्तत्र कांश्चित्पदार्थांस्तत्र तत्र प्रदर्शयिष्याम इत्यर्थसंग्रहमित्यस्योपपत्तिः। तथासति यानि चानुबन्धानि जैमिनितन्त्रस्य तान्यस्यापि तत्प्रकरणत्वात् तस्य च धर्मएव विषयः अधर्मस्तु निरसनीयतया विचारितः। सोप्यधिकारी अधीतवेदवेदाङ्गोधर्मजिज्ञासुः श्रेयोर्थःप्रयोजन श्च विचारितधर्मानुष्ठानेन स्वर्गादिःसम्बन्धोबोध्यबोधकलक्षणो धर्मतन्त्रयोरिति ॥१॥ तत्र तावत्प्रतिज्ञातमर्थसंग्रहं निरूपयितुं स्वप्रकरणस्य तन्त्रारम्भाधीनारम्भकत्वात् तन्त्रारम्भार्थकं सूत्रमवतारयति। अथेत्यादिना। तत्रचाथशब्दः सौत्राथशब्दसमानार्थकः वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थविचारः कर्तव्य इति धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेति तदर्थः। परमकारुणिकः निरुपाधिकरुणायुक्तः। भगवान् कीर्त्यादिमान्। भगंश्रीकामामाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्वित्यमरात्। जैमिनिरादौ ध-

नाय । तत्रादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामास
अथातोधर्मजिज्ञासेति ॥

अत्राथशब्दोवेदाध्ययनानन्तर्य्यवचनः । अ
र्मजिज्ञासां सूत्रयामासेत्यन्वयः । कस्यादावितिवीक्षाया- माह । द्वादशलक्षणीमिति । द्वादशानां लक्षणानामध्यायानां समाहारोद्वादशलक्षणी तां प्रणिनीय बुद्धौ समारोप्य तत्र तस्यां तस्यांवेत्यर्थः । लोकेपि जनःस्वकृत्यं समाकलय्य त- त्करणे प्रवर्तत‌इति प्रसिद्धेर्नप्रणिनीयसूत्रयामासेति विरो- धः । प्रणिनाय्येति पाठान्तरे तु प्रणयनं कृतवानित्यर्थः प्र- णिनायेत्युक्ते केन क्रमेणेतिवीक्षायां तत्रेत्याद्युत्तरं धर्मवि- वेकायोत्पन्नधर्मस्याप्युपलक्षणं तयोर्विवेकाय निर्णयज्ञाना- येत्यर्थः । कुत्र धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेति वीक्षायामाह अथेति । सूत्रंव्याचष्टे ॥ अत्रेत्यादिना अत्र सूत्रे अस्य च प्रथमसूत्रस्य चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्यान्वाहार्ये च दर्शनादित्यन्तं जैमिनिप्रणीतं धर्मविचारशास्त्रं विषयः तत्र संशयः । किमस्य धर्मविचारतन्त्रस्यारम्भोध्ययनवि- ध्यप्रयोज्यस्तत्प्रयोज्योवेति । तत्र यदि स्वाध्यायाध्यय- नविधिनार्थज्ञानाय दृष्टप्रयोजनाय वेदाध्ययनं विधीयेत तदा तस्य शास्त्रारम्भे भवेदपि प्रयोजकत्वं नैतदस्ति अ- न्यथासिद्धत्वात् । तथाहि किमत्यन्ताप्राप्तार्थज्ञानहेतुमध्य- यनं तद्विधिर्विधत्ते । किंवापक्षे प्राप्तस्यावघातवन्नियमे । ना- द्यः । विवादस्येदं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः अध्ययनत्वाद्भा- रताद्यध्ययनवदित्यनुमानेनैवाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वप्राप्तेः ।

नापि द्वितीयः । अवघातवैषम्यात् । यथा ऽवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरनुष्ठीयमानौ दर्शपूर्णमासाववान्तरापूर्वद्वारेण परमापूर्वं जनयतः तदपूर्वमेवावघातनियमहेतुः तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसंभवात्पक्षेऽप्राप्ताध्ययननियमहेतुर्वक्तव्यः । स च नास्ति लिखितपाठजन्यार्थज्ञानेनैव क्रत्वनुष्ठानसिद्धेः प्रयोजकाभावात् । तस्मादुक्तविधिद्वयासंभवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य न विधिप्रयोज्यत्वमिति प्राप्तम् । अत्रोच्यते तदुक्तम् । अध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वमनुमानसिद्धमितिनात्यन्ताप्राप्तविधिरिति तत्तथैव । नियमविधिस्तु भवत्येव । न च प्रयोजकाभावः । सकलक्रत्वपूर्वस्यैव प्रयोजकत्वाद्दर्शपूर्णमासजन्यपरमापूर्वस्यावघातनियमजन्यापूर्वकल्पकत्ववदेव च क्रतुजन्यापूर्वजातस्य क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यापूर्वकल्पकस्य सत्वान्नियमादृष्टस्य कल्पनादर्थज्ञानसाधनयोर्लिखितपाठगुरुपूर्वकाध्ययनयोः पक्षे प्राप्तत्वाद्यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठादिना ऽर्थज्ञानं संपादयितुं व्युत्पन्नः पुरुषः प्रवर्तते । तदा नियमादृष्टाय गुरुपूर्वकाध्ययनमेवार्थज्ञानसाधनं विधीयते । क्रतुजन्यापूर्वप्रयुक्तनियमादृष्टस्यास्वीकारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । न च नानर्थको लिखितपाठपूर्वकाध्ययनयोरक्षरग्रहणमात्रेऽप्याविशेषसाधनत्वाद्यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठेनाक्षरग्रहणाय प्रवर्तते तदा गुरुपूर्वकाध्ययनमेव नियमादृष्टाय विधीयत इति वाच्यम् । तत्फलस्यं कल्प्यत्वप्रसङ्गात् । अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायाध्ययनस्य विधेयत्वे तु नियमादृष्टस्य क्रतुजन्यापूर्वेष्वु-

तः शब्दोहि वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते ॥

स्वाध्यायोऽध्येतव्यइत्यध्ययनविधौ-

तफलेहुचपयोगो भविष्यति। नच यदृचोधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन्स्वधावहन्तीत्यार्थवादिकं श्रुतमेवफलमिति वाच्यम्। तस्य नित्यंतयाध्ययनविधिफलत्वेन प्रथमाध्ययनविधिफलत्वाभावात्। किञ्चाध्ययनव्यापारस्य संभवत्यर्थज्ञानरूपदृष्टफलकत्वे केवलादृष्टार्थकत्वानुपपत्तेः। तथाचोक्तम्। लभ्यमाने फले दृष्टेनादृष्टपरिकल्पना॥ विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति॥१॥ किंच विधिनैव वेदाध्ययनस्य तदर्थज्ञानपर्यवसायित्वं तदर्थनिर्णयहेतुविचारकर्तव्यताचाऽक्षिप्यते। तथाहि। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययः शाब्दभावनामभिधत्ते। साच स्वभाव्यं विना ऽनुपपद्यमाना किंचिद्भाव्यं कल्पयति। तत्र चैकप्रत्ययोपात्तत्वेनार्थभावनैव भाव्यत्वेन समन्वेति। सापि स्वभाव्यमन्तरेणानुपपद्यमाना किंचिद्भाव्यमाक्षिपति। तत्रापि फलपदस्याश्रवणात्समभिव्याहृतः स्वाध्यायः कर्मभूत एवभाव्यत्वेन सम्बध्यते। तस्य च फलवदर्थावबोधपर्यन्तत्वाभावे भाव्यतानुपपत्त्या फलवदर्थावबोधपर्यवसायित्वमापतति अर्थनिर्णयमन्तरेण च फलवदर्थावबोधस्यासंभवेनार्थनिर्णयहेतुविचारकर्तव्यतामप्यध्ययनविधिराक्षिपतीति। तस्मादर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायैवेदमध्ययनं विधीयते। नाक्षरग्रहणमात्रायेति सिद्धांतमभिप्रेत्याथ शब्दं वेदाध्ययनानन्तर्यार्थकत्वेनातः शब्दं च वेदाध्ययनस्य वेदार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्व-

तदध्ययनस्यार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वेन - व्यवस्थापनात् । तथाचवेदाध्ययनानन्तरंयतोर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकन्तदध्ययनमतोहेतोर्धर्मस्यवेदार्थस्यजिज्ञासाकर्तव्येतिशेषः । जिज्ञासापदस्यविचारेलक्षणा अतोधर्मविचारशास्त्रमिदमारम्भणीयमितिशास्त्रारम्भसूत्रार्थः ॥

परत्वेन च व्याचष्टे । अथ शब्दइत्यादिना । तत्र हेतुमाह । स्वाध्याय इत्यादिना । अध्ययनविधाविति । अध्ययनविध्यनुकूलविचारात्मके प्रमाणलक्षणस्य प्रथमाधिकरणे इत्यर्थः । वेदः तच्छब्दार्थः कर्तव्यपदाध्याहारेण सूत्रं योजयति । तथाचेत्यादिना । तथाचेति । वेदाध्यनस्य दृष्टार्थत्वे च सतीत्यर्थः । तस्य वेदस्याध्ययनं यतोर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकमतो हेतोर्वेदाध्ययनानन्तरं वेदार्थस्य धर्मस्यपदार्थनिर्णयहेतुविचारः कर्तव्य इत्यध्ययनविधिप्रयुक्तश्चैव शास्त्रमारम्भणीयमिति भावः । ननु जिज्ञासाहि ज्ञानेच्छा । नच सा कर्तुं शक्यते । तस्याव्यापारागोचरत्वात् । इच्छामात्रेणानुष्ठानोपयोगिधर्मज्ञानासंभवाच्चेत्यत आह । जिज्ञासापदेचेति । तथाच जिज्ञासेत्यत्र प्रकृत्याज्ञानमात्रशक्तिमत्यानुष्ठानोपयोगिज्ञानमजहल्लक्षणया प्रत्ययेनच साध्यसाधनभावसम्बन्धेनेच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया च बोध्यत इत्यर्थः । सम-

अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमि-
तिचेदुच्यते । यागादिरेव धर्मः तल्लक्षणं

र्थितं शास्त्रारम्भमुपसंहरति । अतइति । स्वाध्यायाध्ययनवि- धेःशास्त्रारम्भे प्रयोजकत्वमतः शब्दार्थः । ननु धर्मविचार- शास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तम् । विचारविषयधर्मस्यानिरूपणात् तदनिरूपणं च लक्षणप्रमाणाभावात् । लक्षणप्रमाणानामेव हि वस्तु सिद्धिर्नान्यथा । अतएवोक्तम् । प्रमाणाधीनामेय- सिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति सजातीयविजातीयवस्त्व- न्तरेभ्यः स्वलक्ष्यस्य व्यावर्तको लोकप्रसिद्धः कश्चिदाका- रविशेषो लक्षणं । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये संभाविते सति तमः प्रमाणेन तदवगच्छति । यथा सास्नादिमती गौरिति गोलक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्योयं गौरिति चक्षुरादिना त- दवगच्छति । तथा धर्मस्य नास्तिलक्षणमलौकिकत्वात् । नच विहितक्रियात्वं धर्मत्वमिति वाच्यम् । विहितद्रव्याव्याप्तिप्र- सङ्गात् । नच तस्याऽलक्ष्यत्वं फलार्थं गुणानुष्ठातरिधार्मिको- यमिति व्यवहारस्याभावप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः । इन्द्रियका- माद्यधिकरणस्य धर्मविचारात्मकत्वाभावेन शास्त्रसंगत्यभा- वप्रसङ्गात । फलार्थं विहितस्य दध्यादिगुणस्य धर्मत्वाभावे तज्जन्यादृष्टस्यापि धर्मत्वासंभवेन तस्य धर्मः क्षरतिकीर्त- नादिति श्रुतकीर्तननाश्यत्वाभावप्रसंगाच्च । नच विहितत्व- मात्रं लक्षणमिति वाच्यम् । विवहार्थमनृतवदनादेरभ्यनुज्ञा- विधिविषयस्य धर्मत्वप्रसंगादित्यभिप्रायेण चोदयति अथ क इति । क इति । किं यागादिरेव धर्मः किंवा चैत्यवन्द-

वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति । भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्यइति ॥ अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्येनादावतिव्याप्तिवारणायार्थइति । नच चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥

नादिकमपीत्यर्थः । किमिति धर्मलक्षणस्याक्षेपः स च निर्दिष्टः समाधत्ते । उच्यत इत्यादिना । यागादिरेवेत्येवकारेणचैत्यवन्दनादिधर्मत्वं वारयति । न चैत्यवन्दनादिर्धर्मस्तत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः । धर्मस्य लक्षणमाह । तल्लक्षणमिति । प्रयोजनइति । वेदप्रतिपाद्ये स्वर्गादिफलेऽर्थरूप इत्यर्थः । प्रयोजनवदितीति । स्वर्गादिफलस्य सुखादिरूपत्वेन तत्प्रयोजनान्तराभावाद्भवति वारणमिति भावः । भोजनादाविति । तृप्त्यादिप्रयोजनवत्यर्थरूप इत्यर्थः । वेदप्रतिपाद्यइतीति । भोजनादेरागादिनैव प्राप्तत्वात् । अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनाम् ॥ द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणामित्यादिवचनस्य च ग्रासादिनियमपरत्वाद्भवति तेन तद्वारणमिति भावः । श्येनादाविति । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिवेदप्रतिपाद्ये वैरिमरणानुकूलशस्त्रघातादिरूपहिंसात्मकाभिचारस्वरूपप्रयोजनवतीत्यर्थः । नन्वर्थपदस्य श्येनकर्मणि न धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारकत्वं श्येनस्यार्थत्वात् । नहि

श्येनो नरकं जनयति येनानर्थः स्यान्नरकजनकस्यैवानर्थत्वात् श्येनस्य तु शत्रुवधमात्रजनकत्वात् । किंच चतुर्थे श्येनस्येष्टसाधनत्वेन वेदबोधितत्वाद्धर्मत्वमेवोक्तम् । तत्फलस्यैव हिंसात्मकाभिचारस्य नरकरूपानिष्टजनकत्वेनाधर्मत्वमुक्तं । नच तत्रैवातिव्याप्तिवारकं भवत्विति साम्प्रतम् । फले विध्ययोगेन तस्य चोदनागम्यत्वाभावात् ॥ अन्यथा विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशादिति न्यायेन तस्य नहिंस्यादिति निषेधाविषयत्वेन नरकजनकत्वानापत्तिः । निषिद्धस्यैव तज्जनकत्वात् । तस्मादर्थपदं व्यर्थमेवेत्यत आह । अनर्थफलकत्वादनर्थभूत इति । श्येनफलस्य शत्रुवधस्य नरकजनकत्वेनानर्थत्वाच्छ्येनापि तद्द्वारानर्थएवं तस्यापि शत्रुवधद्वारानरकजनकत्वादिति भावः । नच चतुर्थे विरोधः । तत्र साक्षादिष्टसाधनत्वेन वेदबोधितवधमात्रमभिप्रेत्य धर्मत्वस्योक्तत्वात् । अन्यथा सौत्रार्थशब्दविरोधापत्तिः । व्यावर्त्यान्तराभावात् । नहि व्यवधानेन कार्यजनके जनकत्वव्यवहाराभावः । व्यवधानेनाप्यनुमित्यादि जनके व्याप्त्यादि ज्ञाने तद्दर्शनात् । ननु न श्येनस्यानर्थरूपत्वं सम्भवति तस्य चोदनागम्यत्वात् । नच सौत्रार्थशब्दस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तत्फलव्यावर्तकत्वेनाप्युपपत्तेः । अन्यथा फलस्य वेदप्रतिपाद्यत्वाभावे तदुद्देशेन यागादिषु प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गः । इन्द्रियागोचरेर्थे प्रमाणान्तराभावात् । तस्माच्छ्येनफलस्यापि वेदप्रतिपाद्यत्वेन शत्रुराज्यादिग्रहणाप्रयोजनवत्त्वेन च ग्रन्थकारोक्तधर्मलक्षणलक्षितत्वादर्थपदेन वारणं युक्तमिति चेन्न । चोदनालक्षणो-

र्थो धर्म इति। सौत्रधर्मलक्षणे चोदनापदेन तद्वारणात्। वस्तुतस्तु शत्रुवधरूपाभिचारस्य श्येनफलस्य लोकतः प्राप्तत्वात्तत्र रागतः प्रवृत्तं पुरुषंप्रति श्येनस्य तत्साधनत्वमात्रं वेदेन बोध्यत इति न तस्य वेदप्रतिपाद्यत्वम्। ततश्च तस्य तेनैव वारणेऽर्थपदस्य श्येनवारकत्वेनैव सार्थक्यमिति ध्येयम्। यत्तु श्येनादौ धर्मत्वाभावे तामसधर्मत्वकथनानुपपत्तिरिति। तन्न। तस्य तामसत्वकथनेनैवानर्थकत्वोपपत्तेः। प्रसिद्धं हि लोके-क्रौर्यादि पुरःसरं तामसक्रियाया अनर्थरूपत्वमित्यलम्। तस्मादर्थवत्वेसति प्रयोजनवत्वेसति वेदप्रतिपाद्यत्वं धर्मत्वमिति धर्मलक्षणमुपपन्नम्। यत्तु विहितद्रव्यादावव्याप्तिरिति। तन्न। दध्यादेरर्थत्वस्येन्द्रियादिप्रयोजनवत्वस्य वेदप्रतिपाद्यत्वस्य च सत्वात्। यत्तु स्त्रीषु धर्मविवाहेषु वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे॥ गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितमित्याद्यभ्यनुज्ञाविधिविषयेऽनृतवदनादौ धर्मत्वापत्तिरिति। तदपि न। तत्र निरुक्तस्य धर्मलक्षणस्यापत्यभावात्। अभ्यनुज्ञाविधिना हि दोषाभावमात्रस्याक्षेपात्प्रयोजनवत्वस्य चानाक्षेपाद्रागप्राप्तप्रयोजनसाधनत्वस्याप्यनृतवदनादेर्वेदबोधितप्रयोजनसाधनताकत्वाभावान्न धर्मत्वापत्तिः। तस्माल्लक्षणे न कोपिदोष इति सिद्धम्। इदमधर्मस्याप्युपलक्षणम्। तस्यापि प्रासङ्गिकशास्त्रविषयत्वात्। तथाचोक्तम्। धर्मस्योपक्रान्तत्वेऽपि यथाप्रसङ्गात् प्रतिषेधचोदनार्थो निरूपित इति। तथा खण्डदेवेनाप्युक्तम्। यद्यपि धर्मः क्षरतिकीर्तनादित्यादौ वैशेषिकतन्त्रे च क्रियाजन्यादृष्टे धर्माधर्मशब्दप्रयोगस्तथापि धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादौ तज्जनकविहितनिषिद्ध-

सौत्रतल्लक्षणविरोधः चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकदेशपरत्वादिति वाच्यम्। तत्रापि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात्। वेदस्य सर्वस्य धर्मतात्पर्यवत्त्वेन ध-

क्रियादावपि तच्छब्दप्रयोगात्तात्विहप्राधान्येन विचार्येत इति। तथाच वेदबोधितानिष्टसाधनताकत्वमधर्मत्वमित्यधर्मलक्षणं सिद्धम्। अत्रानिष्टसाधनताकत्वं विषभक्षणादेरप्यस्तीति तद्वारणाय वेदेति। ब्रह्मयागादेरपि वेदबोधितत्वमस्तीति तद्वारणायानिष्टेति। एवं धर्मस्य लक्षणमुक्तम्। तत्र च सौत्रचोदनापदपरित्यागेन वेदपदप्रदानं सूत्रविरुद्धमित्याशङ्क्य परिहरति। नचेत्यादिना। नच वाच्यमित्यत्र हेतुमाह। तत्रापीति। तत्रापि सूत्रेऽपि। वेदमात्रपरत्वादिति। चोदनाप्रकरणपठितकृत्स्नवेदपरत्वादित्यर्थः। तेन न ब्रह्ममीमांसाविरोधः। नापि सौत्रचोदनापदविरोधः। चोदनाशेषार्थवादादेर्वेदस्य स्वप्रकरणपठितस्य तया गृहीतत्वात्प्रकरणान्तरपठितस्य ब्रह्मवाक्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वेपि ननु सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादिवाक्यानां धर्मप्रतिपादकत्वादर्शनात्कथं चोदनापदस्य यागादिधर्मविधायकस्य वेदपरत्वमित्याशङ्क्य विधिशेषस्यस्तुत्यादेः प्रतिपादकत्वेन सर्वस्यापि तादृशवेदवाक्यस्य धर्मतात्पर्यकत्वान्नैवमित्याह। सर्वस्येति। ननु चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यत्र सूत्रेऽर्थत्वे सति चोदनागम्यत्वं धर्मलक्षणं

र्मप्रतिपादकत्वात् । सच यागादिर्य-
जेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्ग-

प्रत्यक्षाद्यगोचरेपि धर्मे चोदनागम्ये गमकं चोदनावाक्यमेव प्रमाणमिति प्रतीयते । तच्चायुक्तम् । एकसूत्रवाक्यस्य स्वरूपप्रमाणपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादितिचेत् सूत्रस्यार्थतोधर्मलक्षणत्वेपि मुख्यतः प्रमाणपरत्वात् । तथाचोक्तम् । धर्मलक्षणपरं सूत्रमर्थात्प्रमाणप्रतिज्ञेति प्राभाकराः । मुख्यतः प्रतिज्ञार्थाद्धर्मलक्षणत्वमिति वार्तिककारीया इति । ननु पूर्वं प्रयोजनवत्त्वमपिधर्मलक्षणे विशेषणं दत्तं ततश्च किंतत्प्रयोजनं किंचतदुद्देशेन धर्मविधायकं चोदनावाक्यमिति वीप्सायामाह ॥ सचेत्यादिना । यद्यपि यथा प्रत्यक्षादीनां धर्मे न प्रामाण्यं तथा चोदनावाक्यस्यापि न तत्र प्रामाण्यं सम्भवति । यतः शक्तिग्रहणपूर्वकं लोकेह्याप्तवाक्यस्य प्रामाण्यं दृष्टम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते । धर्मस्य चालौकिकत्वात्तत्र शक्तिग्रहणन्न सम्भवति । शक्तिग्रहणमन्तरेण च हुंफडादिवच्चोदनावाक्यस्यापि धर्माबोधकत्वान्न तत्र प्रामाण्यम् । तथापि प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र वाक्ये यथा मधुकरपदस्यार्थमजानन् तदन्यपदार्थांश्च जानत् तत्समभिव्याहारात्कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते । तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यादौ लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकेपिभावनापदार्थे चोदनायाः

मुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते ॥ तथा-
सङ्गतिं गृहीत्वा चोदनावाक्यार्थं प्रतिपद्यते इति धर्म-
बोधकत्वाच्चोदनाया धर्मे नाप्रामाण्यमऽस्ति । तथा ध-
र्मस्यालौकिकत्वेन प्रमाणान्तरागोचरत्वाद्वेदस्य च तत्र
स्वतःप्रामाण्याऽभ्युपगमान्नचोदनाया धर्मबोधने मानान्तर-
सापेक्षत्वमपि तस्मादप्रामाण्यकारणयोरबोधकत्वसापेक्षत्व-
योरसम्भवाच्चोदनायाः सिद्धं स्वतःप्रामाण्यं धर्मे ।
ततश्च विधायकत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्योक्तं स्वर्गमुद्दिश्य पु-
रुषं प्रति विधीयत इति । एतेन विध्यादेर्धर्मे प्रामा-
ण्यं प्रथमाध्यायार्थो ध्वनितः । मानसविषयत्वाकारेण
स्वर्गं सिद्धवन्निर्दिश्य तत्साधनत्वेनाज्ञातस्य यागस्यानुष्ठे-
यत्वं प्रतिपाद्यत इति तदर्थः । तथाचोक्तम् । फलस्यो-
द्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षोविषयत्वाकार इति । ननु य-
जेत स्वर्गकाम इत्यादौ साधनत्ववाचकशब्दस्याऽदर्शनात्क-
थं स्वर्गसाधनत्वेन वेदेन यागस्यानुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यत इत्या-
शङ्क्य प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागपुरःसरं प्रत्ययस्यांशद्वयविवेकेन
भावनाम्प्रतिपादयन् तत्सामर्थ्येन यागस्य स्वर्गसाधनत्वं
दर्शयति । तथाहीत्यारभ्याथकइत्यन्तप्राक्तनेन ग्रन्थेन । य-
द्वा । ननु न यागादीनां स्वर्गसाधनत्वं स्वर्गस्य कालान्तर-
भावित्वादपूर्वमन्तरेण तन्निष्पादकत्वासम्भवात् । नच या-
गादीनामपूर्वनिष्पादकत्वं स्यादिति वाच्यम् । सिद्धस्यै-
व लोकेसाध्यनिष्पादकत्वदर्शनात्साध्यस्वभावस्य यागदा-
नादिरूपस्य भावार्थस्यापूर्वनिष्पादकत्वासम्भवात् । त-
स्मान्नयागादेः स्वर्गसाधनत्वं ततश्च न तदुद्देशेन यागादि-

हि । यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयंयाजिधातुःप्र-
त्ययश्च । प्रत्ययेप्यस्त्यंशद्वयमाख्या-
तत्वंलिङ्त्वंच । तत्राख्यातत्वन्दशल-
कारसाधारणंलिङ्त्वंपुनर्लिङ्मात्रे ॥

उभाभ्यामप्यंशाभ्याम्भावनैवोच्यते ।
भावनानाम भवितुर्भवनानुकूलोभावयि-

विधिरिति चेन्न । क्रियामन्तरेण द्रव्यादिसिद्धस्यापि लोके फलविशेषसाधनत्वाऽदर्शनात् । नहि पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधनत्वं दृश्यते । माभूत्तर्हि । नतावताभवदिष्टसिद्धिरितिचेन्न । साध्यस्यापि भावार्थस्य यागादेरेकपदोपात्तत्वेन भावनाभाव्यनिवृत्तिद्वारेण भावनाकरणस्य स्वसाधननिष्पादितस्य सतोऽपूर्वद्वारा भावनाभाव्यस्वर्गनिष्पादकत्वादित्यभिप्रायेण भावनां निरूपयितुं विधेर्विधायकत्वप्रकारम्प्रदर्शयितुं च प्रकृत्यादिकं विभजते तथाहीत्यादिना । तत्रेति । आख्यातत्वलिङ्त्वयोर्मध्य इत्यर्थः । उभाभ्यामिति । आख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यामित्यर्थः । भावनैवेत्येवकारेण कर्त्रादिवाचकत्वमाख्यातस्य वारयति । भावनासामान्यं लक्षयति । भवितुरिति । भवितुरुत्पद्यमानस्योत्पत्त्यनुकूलोभावयितुरुत्पादयितुः प्रयोजकस्य व्यापारविशेषो भावनेत्यर्थः । प्रयोजकव्यापारत्वादेव णिजन्तेन भावना शब्देनोच्यते । य-

तुर्व्यापारविशेषः । साद्विधा । शाब्दीभावना आर्थीभावनाचेति । तत्रपुरुषप्रवृत्त्यनुकूलोभावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दीभावना । सा च लिङंशेनोच्यते । लिङ्श्रवणेऽयंमाम्प्रवर्तयतिमत्प्रवृ-

थोत्पद्यमानस्यौदनस्योत्पत्त्यनुकूलो देवदत्तस्य व्यापारविशेषो भावनेत्यर्थः । यथाचोत्पद्यमानाया देवदत्तप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलः प्रवर्तकस्य चैत्रस्याभिप्रायविशेषः । यथावा यजेत स्वर्गकाम इत्यत्रोत्पद्यमानस्य धात्वर्थस्य स्वर्गस्यवोत्पत्त्यनुकूलः स्वर्गकामस्य व्यापार उत्पद्यमानाया श्च स्वर्गकामप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलो लिङो व्यापारविशेषः । तथाचान्योत्पादनानुकूलो भावुकस्य व्यापारविशेषो धात्वर्थादन्यः सर्वधात्वर्थसम्बद्धाकारेण भासमानो भावनासामान्य मिति सिद्धम् । तथाचोक्तम् । अन्योत्पादानुकूलात्माभावना साध्यरूपिणीति । तथाचार्यैरप्युक्तम् । "धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लभ्यते । तथापि सर्वसामान्यरूपेणैवाऽवगम्यते" इतिभावनां विभजते । सा द्विधेति। तत्र शब्दभावनां लक्षयति । तत्रेति । तत्र तयोः शब्दभावनार्थभावनयो र्मध्य इत्यर्थः । परिस्पन्दपरिणामविलक्षणः पुरुषप्रवृत्त्यात्मकार्थभावनोत्पत्त्यनुकूलो लिङादिशब्दस्य व्यापारविशेषः शब्दभावनेत्यर्थः । शब्दभावनैव लिङ्त्वादिना लिङाद्यर्थ इत्याह । साचेति । तस्या लिङा-

त्यनुकूलव्यापारवानितिनियमेनप्रतीतेः॥ यद्यस्माच्छब्दान्नियमतःप्रतीयतेतत्तस्यवाच्यम् । यथागामानयेत्यस्मिन्वाक्येगोशब्दस्यगोत्वम् । सचव्यापारविशेषोलौकिकवाक्येपुरुषनिष्ठोऽभिप्राय -

भ्यर्थत्वे ऽनुभवं प्रमाणयति । लिङ्श्रवणइति । अनुभवमभिनयति मदिति । यद्वा ननुकथमनुभूयमानत्वाल्लिङादिवाच्यत्वम्भावनाया लिङादेः प्रवर्तकत्वेपि तत्र भावनारूपव्यापारस्याननुभवादित्याशङ्क्य तं व्यापारं स्पष्टतयानुभावयति मदित्यादिना । पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलं व्यापारंलिङादिशब्दनिष्ठतयानुभावयित्वा तस्य लिङादिशब्दान्नियमेन प्रतीयमानत्वाल्लिङादिशब्दवाच्यत्वमित्यनुमानप्रदर्शनाय व्याप्तिं दर्शयति यदित्यादिना । तत्रोदाहरणमाह यथेत्यादि । सा च शब्दभावना लोके वेदे च प्रवर्तनात्वेनैव लिङादिशब्दवाच्या तत्त्वेनैव च पुरुषप्रवृत्तिहेतुरितिस्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रैषादेरनेकस्य पुरुषाशयविशेषस्य विधिवाच्यत्वानुपपत्तिःस्यात् आनन्त्यव्यभिचारे दोषप्रसङ्गात् । प्रवर्तनात्वञ्च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वम् । अनुकूलत्वञ्च जनकत्वम् । तच्च लोके पुरुषाशयवृत्ति वेदे तु पुरुषाभावात्पुरुषाशयभिन्नस्यैव कस्यचिल्लिङ्गादिशब्दनिष्ठव्यापारविशेषस्य प्रवर्तनात्वमित्याशयेनाह । सचेत्यादिना । अत्रेदमवधेयम् । तस्य व्यापारविशेषस्य प्रवृत्तिविष-

विशेषः । वैदिकवाक्येतुपुरुषाभावाल्लि-
ङादिशब्दनिष्ठएव ॥ अतएवशाब्दी-
भावनेतिव्यवह्रियते ॥

यस्येष्टसाधनत्वानुमानद्वारा प्रवृत्तिजनकत्वमङ्गीकरणीयम् । अन्यथा प्रवृत्तिविषयस्येष्टसाधनत्वानाक्षेपे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्यात् । तथाचानुमानम् । विमतमिदमिष्टसाधनमप्यत्र प्रवर्ततामित्याकारकाद्यनिष्टव्यापारविशेषविषयत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रतारकवाक्योपस्थितम् । अत्र सुखे सुखंमे जायतामित्युदासीनस्य कस्य चिदिच्छाविषयत्वेपीष्टसाधनत्वाभावात्तत्रव्यभिचारव्यावृत्तयेहेतावाकारकान्तम् । प्रतारकस्य तादृशेच्छाविषयं व्यभिचारवारणायाप्तेति । आप्तत्व श्च लोकवेदसाधारणंप्रतारणाद्यजन्यहिताहितोपदेशकर्तृत्वे सति तद्भिन्नोपदेशाकर्तृत्वम् । प्रतारणयात्वे सर्वदाहिताहितोपदेशकर्तर्यनाप्तेति प्रसङ्गवारणायाजन्यान्तम् । कदाचित्प्रतारणाद्यजन्यतत्कर्तरि तद्दोषवारणायोत्तरदलं हितस्योपदेशस्तत्सङ्ग्रहायाहितस्योपदेश श्च तत्परिहाराय बोध्यः । ततश्च तत्कर्तृत्वं लोके पुरुषविशेषे वेदे च यजेतस्वर्गकामो नकलञ्जम्भक्षयेदित्यादि वाक्ये भवति । तथाच लौकिकवैदिकव्यापारयोर्व्यापारविशेषत्वेन सङ्ग्रहाय हेतौ विशेषपदम् । वैदिकश्च स व्यापारविशेषः । प्रवर्तना प्रेरणाविध्यपरपर्याया भावनैव नरहिते वाक्ये लिङाद्यर्थः । लौकिकस्तुप्रैषोतिसर्गः प्रेरणाज्ञायाश्चाध्येषणानुज्ञानमतिरित्यादि बहुविधो भवति ।

प्रमाणान्तरप्रमितेऽर्थे पुरुषनिष्ठा पुरुषप्रवर्तना प्रैषः । अतिसर्गःकामचारः । उत्कृष्टस्य निकृष्टम्प्रति प्रवर्तना प्रेषणाज्ञा चोच्यते । निकृष्टस्योत्कृष्टम्प्रति प्रवर्तनायाश्चाध्येषणा चोच्यते ॥ समम्प्रति समस्य प्रवर्तनोत्कर्षनिष्कर्षौदासीन्येन जातानुज्ञानुमतिश्चोच्यते । ते च प्रैषादयो ज्ञानविशेषा इच्छाविशेषावा चेतनधर्माः । पुरुषस्याशयविशेषाएवेत्यभिप्रायेण ग्रन्थकारेणाप्युक्तं । लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठाभिप्रायविशेष इति । तथाच ते एव लोके लिङाद्यर्थः । तस्माल्लोके वेदे च व्यापार एव प्रवर्तनाख्योलिङादिवाच्योर्थ इति फलितम् । ननु किमत्र वाच्यताख्यं शक्यतावच्छेदकं शक्ततावच्छेदकंच । अन्यथातिप्रसङ्गापत्ते रितिचेदत्रोच्यते । लौकिके हि प्रैषादौ वैदिके च भावनारूपे व्यापारे साधारणव्यापारत्वमेव पूर्वोक्तप्रवर्तनात्वरूपं शक्यतावच्छेदकमस्तिचलौकिके लिङादिपदे यस्याप्येतत् प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताद्यनुमितिजनके पुरुषाशयविशेषे प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वं वेदेपि लिङादिशब्दश्रवणात्तदुत्तरकाले यागादिप्रवृत्तिदर्शनेनेयं देवदत्तस्य यागादिप्रवृत्तिः । व्यापाराख्यप्रवर्तना ज्ञानपूर्विका अन्यपूरितप्रवृत्तित्वाच्चैत्राशयज्ञानजन्यमैत्रगवानयनप्रवृत्तिवदित्यलौकिकमेव व्यापारमपौरुषेये वेदाइच्छादे र्बाधादनुमाय तत्प्रतीते लिङादिज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वे तत्र लिङादिवाच्यत्वश्च परिकल्प्य तस्य पूर्वोक्तविधया प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताद्यनुमापकतया बाल स्तत्रापिप्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वम्प्रतिपद्यते । कथन्तर्हिलोके-

पि व्यापारप्रतिपत्ति रितिचेदित्थम् । उत्तमवृद्धस्य सविधिकवाक्यश्रवणोत्तरकालभाविनीं मध्यमवृद्धस्य गवानयनप्रवृत्तिमुपलभ्य बालो लोकेपि तत्प्रयोजकव्यापारमनुमिमीते । तथाहि । गवानयनानुकूलोत्तमवृद्धवाक्यश्रवणोत्तरभाविनीमध्यमवृद्धप्रवृत्तिः । प्रवर्तनाज्ञानपूर्विका अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वान्मदोदनपूर्वकंमदीयभोजनादौ मदभिप्रायजन्यमन्मातृप्रवृत्तिवत् । अत्र स्वतःसिद्धप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानजन्यस्वप्रवृत्तौ च व्यभिचारवारणायान्यप्रेरितेति विशेषणम् । किञ्च प्रवर्तनाज्ञानं उत्तमवृद्धवाक्यजन्यम् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्दण्डान्वयव्यतिरेकानुविधायिघटवत् । किञ्च यस्माच्छब्दाद्यत्प्रतीयतेतत्तद्वाच्यघटपदवाच्यघटत्ववदित्युत्तमवृद्धवाक्यस्य मुग्धाकारां शक्तिं व्यापाराख्यप्रवर्तनायामवधार्य तत्रचावापोद्वापाभ्यां विधिशक्तिं तस्यामवधारयति । एवं सर्वत्रोह्यम् । तस्माल्लोकवेदसाधारण्येन व्यापारत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति सिद्धम् । शक्ततावच्छेदकं तु लिङ्त्वलेट्त्वलोट्त्वादिकम्बोध्यम् । किञ्च यद्यपि निरुक्तविधया व्यापारत्वेनैव सामान्यरूपेण व्यापारज्ञानं तच्च विशेषज्ञानसापेक्षमतिप्रसङ्गवारणाय तथापि प्रमाणविशेषबोधः सुलभः । यथाघटवद्भूतलमित्यादौ घटपदाद्घटत्वावच्छिन्नघटमात्रप्रतीतावपितस्य योग्यसंसर्गेण भूतलादावन्वये बुद्धे तत्संसर्गस्य तत्त्वेन जिज्ञासायाम्प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेणैव संयोगत्वादिना संयोगादिरूपसंसर्गप्रतीतिर्भूतलवृत्तिघटविशेषप्रतीतिश्च भवति । तथा लिङादिपदाद्व्यापार-

त्वावच्छिन्नव्यापारमात्रस्योपस्थितावपि तस्याख्यातोपात्ता- र्थभावनाया योग्यसंसर्गेणान्वये बुद्धे पश्चात्तत्संसर्गस्य त- त्वेन जिज्ञासायाम्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वानुपपत्त्यादिना प्रमा- णेनैवविशेषरूपेण संसर्गविशेषप्रतीतिर्यागादिप्रवृत्तिसम्ब- न्धिव्यापारविशेषप्रतीतिश्चभवति । संसर्गविशेषस्तु त- त्तत्प्रवृत्तिप्रागभावकाले यल्लिङादिपदज्ञानन्तेनोत्पादितं यत्प्रेरणाज्ञानं तज्जन्येष्टसाधनताद्यनुमितिप्रयोज्यत्वं । ते- न च व्यापारवती यागादिप्रवृत्तिरिति भवति विशेष- निर्णयः । एवं च लोके वेदे च लिङादिश्रवणे प्रैषादि- रूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य भावनारूपस्य च व्यापारविशेषस्य व्यापारत्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण तथैव शक्ति- ग्रहात् । विशेषरूपेण प्रतीतिस्तु लोकेऽजहल्लक्षणयैव वेदे तु विशेषरूपाकाङ्क्षायाम्प्रैषादिरूपस्य वक्त्राशयविशे- षस्यापौरुषेये वेदेऽसम्भवेन लिङादिशब्दनिष्ठ एव प्रे- रणापरपर्यायः कश्चिद्व्यापारोविशेषरूप इत्युक्तमेव । त- स्मान्निरुक्तव्यापारएव लिङाद्यर्थोनेष्टसाधनत्वादिरिति सिद्धम् । नन्विष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनात्वेन रूपेण वेदे लि- ङाद्यर्थ इति मण्डनमिश्रा वदन्ति । अर्थभावनाभिधा- नानुकूला या लिङादिनिष्ठशक्तेरत्राभिधाख्यायाः प्रवर्त- नात्वेन रूपेण लिङादिवाच्यत्वं परिकल्प्य तज्ज्ञानस्य प्र- वृत्तिम्प्रति कारणत्वमात्रवेदे कल्प्यते इतितु पार्थसा- रथिर्वदति । लिङादिश्रवणांतरम्प्रवृत्तिदर्शनात्प्रवृत्तिसा- मग्रीजननद्वारा लिङादिज्ञानस्य प्रवृत्तावुपयोग इति ताव- द्विवादम् । तत्सामग्री च कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छारूपा

चिकीर्षा तस्याश्च स्वरूपसत्याः कारणत्वात्तत्र लिङादि ज्ञानस्यानुपयोगेपि चिकीर्षाकारणीभूतज्ञाने तदुपयोगः कल्प्यते । तच्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं कृतिसाध्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञान श्च अन्यतमाभावे इतरद्वयसत्त्वेपि मधुविषान्नभोजने चन्द्रस्पर्शे मण्डलीकरणादौ वा प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । तस्माल्लिङादिज्ञानेन त्रितयज्ञानजननाल्लिङादेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे कृतिसाध्यत्वे इष्टसाधनत्वे च शक्तिरिति तार्किकाः । तस्मात्कथं व्यापारस्य लोकवेदसाधारणस्य लिङाद्यर्थत्वमिति चेदत्रोच्यते । न तावदिष्टसाधनत्वं लिङाद्यर्थत्वं इष्टसाधनत्वज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ गुरुप्रेरितोहं जलमानयामीत्यादौ गुर्वादेः प्रवर्तकत्वव्यवहारानुपपत्तेः । न च प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनताबोधकलिङुच्चारयितृत्वात्तस्य प्रवर्तकत्वव्यवहार इति वाच्यम् । राजप्रेरितपदातस्तादृशलिङुच्चारयितृत्वेन प्रवर्तकत्वापत्तौ पदातिप्रेरितोहन्न गामानयामि किन्तु राजप्रेरित इति पदातौ प्रवर्तकत्वाभावव्यवहारानुपपत्तेः । नचान्याप्रेरितत्वेमति तादृशलिङुच्चारयितृत्वं प्रवर्तकत्वमिति वाच्यम् । पिशुनप्रेरिते राज्ञि प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । ततश्च तादृशव्यवहारबलात्प्रवृत्तिकारणीभूतज्ञानविषयाशयविशेषाश्रयत्वेनैव राजादेःप्रवर्तकत्वं वाच्यम् । नचाशयविशेषस्य लिङादिवाच्यत्वाभावे ततस्तज्ज्ञानं सम्भवति । तस्माल्लिङादिवाच्यत्वन्तस्येति नाप्यर्थभावनाभिधानानुकूलाया शक्तेर्लिङाद्यर्थत्वं सङ्ख्याभिधानानुकूलशक्त्यालिङ्त्वादेनैववार्विनिगमनाविरहात् । नापि बलवदनिष्टा-

सा च भावनांशत्रयमपेक्षते। साध्यं साधनमितिकर्तव्यताञ्च । किम्भावयेत्केनभावयेत्कथं भावयेदिति । तत्र साध्याकांङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थीभावना साध्यत्वेनान्वेति । एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः ॥

ननुबन्धित्वादेर्लिङाद्यर्थत्वं शक्तित्रयकल्पनायाङ्गौरवप्रसङ्गात् ' वलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावेऽपि वलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावमात्रेणेष्टसाधनत्वज्ञानादिनैव प्रवृत्तेरनुभवासिद्धत्वाच्च । तस्माद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानरूपप्रवृत्तिप्रतिबन्धकस्तदभावश्च स्वरूपसन्नेव तत्कारणमिति स्वीकर्त्तव्यम् । तस्मान्निरुक्तस्य व्यापारस्यैव लिङाद्यर्थत्वं सर्वत्र नेष्टसाधनत्वादेरिति सिद्धम् । अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय इति वार्तिकानुरोधेनाह । अतएवेति । शब्दनिष्ठत्वादेवेत्यर्थः । अभिधाशब्देनाभिधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्या शब्द उच्यते । तस्य व्यापारविशेषोभावना तां स्वनिष्ठामन्यामर्थभावनाभिन्नां लिङादय आहुरिति वार्तिकवचनार्थः । सा च निरुक्ता शब्दभावना साध्याद्यंशत्रयापेक्षया तादृशांशत्रयवती भवतीत्याह । सा चेत्यादिना । साध्याकाङ्क्षामभिनयति किमित्यादिना । तत्रेति । साध्यादिभावनांशेपीत्यर्थः । वक्ष्यमाणेति । वक्ष्यमाणा या स्वर्गादिरूपसाध्याद्यंशत्रयोपेतेत्यर्थः । एक-

संख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः । साधनाप्रत्ययगम्यत्वेनेति । समानाभिधानश्रुतेः प्रमाणार्थभावनाया एव शब्दभावनासाध्यत्वमनयोरेकलिङादिप्रत्ययगम्यत्वेनैकलिङादिप्रत्ययशब्दात्मिकायाः समानाभिधानश्रुतेः सत्त्वादित्यर्थः । एतेन यागादेः साध्यत्वाशङ्का निरस्ता तस्यैकपदादिश्रुतिगम्यत्वेनैकप्रत्ययरूपसमानाभिधानश्रुत्यगम्यत्वात् । शब्दार्थभावनयोस्त्वेकाभिधानश्रुतिगम्यत्वेन सन्निकृष्टयोर्भवति विवक्षितः सम्बन्ध इति द्रष्टव्यम् । ननु सङ्ख्यादीनामपि शब्दभावनाभाव्यत्वं स्यात्तेषामप्येकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेरविशेषादितिचोद्यमुद्भाव्य परिहरति ॥ सङ्ख्यादीनामित्यादिना । आदिना कालादिपरिग्रहः । संङ्ख्यादीनां साध्यत्वेनान्वयाभावे हेतुमाह । अयोग्यत्वादिति । अपुरुषार्थत्वेन तत्साधनताशून्यत्वेन च सङ्ख्यादीनां साध्यत्वयोग्यतानाश्रयत्वादित्यर्थः । शब्दभावनाया भाव्यसाकाङ्क्षत्वाद्भाव्यान्तरस्य चादर्शनादर्थभावनायाश्च विधिप्रयोज्यत्वात्पुरुषार्थानुसम्बन्धित्वाच्च तस्याएव समानाभिधानश्रुतेः । शब्दभावनाभाव्यत्वमिति समुदायतात्पर्यम् । तदेवमर्थभावनायाः पुरुषार्थहेतुततया शब्दभावनाभाव्यत्वमुक्तं तत्र च करणाकाङ्क्षायां करणान्तरस्यादर्शनात्करणांशं लिङादिविधिशब्दज्ञानमेवाह । साधनेत्यादिना । यद्वा लिङादिशब्दव्यापारस्य सर्वदा पुरुषप्रवृत्तिजनकत्वं किं

काङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वे-
नस्यादित्याशङ्क्य करणरूपसहकार्यभावान्नैवमित्याशयेना-
ह । साधनेत्यादिना । अतएव ग्रन्थकारेणाप्युक्तं भा-
वनायाःकरणत्वेनैवान्वयं लभते नतु शब्दभावनात्वेनापि
कल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । ज्ञानस्य पुरुषनिष्ठत्वेन शब्दनि-
ष्ठत्वाभावाच्छब्दभावनात्वासम्भवप्रसङ्गाज्ज्ञानस्य तृतीय-
क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन शब्दभावनाया नित्यत्वव्याघा-
तप्रसङ्गाच्च । शब्दभावना तु निरुक्तएव व्यापारविशेष इति
भावः । लिङादिज्ञानमित्यत्र लिङादिधर्मस्य भावनारूपस्य
वा ज्ञानं विवक्षितम् । तदेव च शब्दभावनायाः करणां-
शम् । तथाचोक्तम् । लिङादिशब्दव्यापारः पुरुषप्रवृ-
त्तिलक्षणार्थभावनालक्षणाभाव्यनिष्ठः । स्वज्ञानकरणक
इतिद्रष्टव्यम् । ज्ञापकत्वमत्रप्रकाशकत्वमेव । तथाच ता-
दृशधर्माज्ञानेसत्येव पुरुषप्रवृत्तिदर्शनेन तस्य वक्ष्यमाणपुरुष-
प्रवृत्तिनिर्वर्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वञ्चानुपपन्नमिति भा-
वः । अन्येत्वाहुः । विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभा-
वनाज्ञानहेतुर्व्यापारस्तद्वाचकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानं स
एव च तस्य प्रवृत्तिहेतुर्व्यापार इति प्रवर्तनाभिनीय कं ल-
भते ज्ञानद्वारेणैव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात् । ज्ञानजनक-
व्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पने मानाभावात् । ज्ञानकर-
णकश्च व्यापारस्तस्य स्वज्ञानं शक्तिज्ञानं शक्तिविशिष्टस्व-
ज्ञानञ्च तत्राद्ययोरन्यतरस्य शब्दभावनात्वं तृतीयस्य तु
तत्र करणत्वमितिविवेक इति । तस्य च लिङादिज्ञानस्य
शब्दभावनोत्पादकत्वेन तत्करणत्वं सम्भवति । तस्मा-

ति। तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्वात् ॥

किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन वा । इतिकर्त-

लिङादि ज्ञानात्पूर्वमपि तस्याः शब्दभावनायाः शब्दे विद्यमानत्वेन तदुत्पादकत्वासम्भवादित्याह ॥ तस्यचेत्यादिना । ननु कथं लिङादिज्ञानस्य भावनासाधकत्वेन तत्करणत्वन्न स्वीक्रियते । चक्षुरादेस्तत्सन्निकर्षस्य वा रूपादिज्ञानसाधकत्वेनैव तत्करणत्वदर्शनादिति चोदयति किन्त्विति । समाधत्ते भावनेत्यादिना । यथा कुठारस्य छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्तकत्वेन छिदिभावनाकरणत्वन्तथा लिङादिज्ञानस्य शब्दभावनाभाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वमिति भावः । तथाचोक्तं कुठारादीनामपि छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्त्तनद्वारेण छिदेभावनाकरणत्वप्रदर्शनादिति । किंच रूपादिज्ञानस्य चक्षुःसन्निकर्षादेः प्रागसत्वेन तस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वं शब्दभावनायास्तु प्रागपि सत्वेन लिङादिज्ञानस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वासम्भवेपि तद्भाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेन तस्य शब्दभावनाकरणत्वं कुठारवदुपपद्यते । ननु कुठारस्य तु छिदिक्रियानिर्वर्तकत्वमपि भवतीतिचेत्सत्यम् । दृष्टान्तस्तु यथा कुठारस्य छेदननिर्वर्तकत्वेपि तद्भाव्यत्वेन छिदिक्रियाभा-

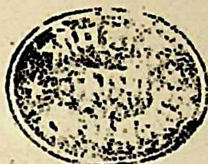
व्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्य-
व्यद्वैधीभावफलनिर्वर्तकत्वेनैव तत्करणत्वमिति द्रष्टव्यः ।
ननु पुरुषो लिङादिज्ञानेन स्वप्रवृत्तिम्भावयेदित्युक्ते सर्वे-
षामेव यागादौ प्रवृत्तिः किन्नस्यादित्याशङ्क्य सर्वेषां
प्राशस्त्याज्ञानाभावेन न सर्वेषां प्रवृत्त्यापत्तिः किन्तु यस्य
पुरुषस्य कर्मप्राशस्त्यज्ञानम्भवति तस्यैव तत्फलरागादि-
मा तत्र प्रवृत्तिरित्याशयेनाह । इतिकर्तव्यतेत्यादिना ।
कर्तव्यस्येति प्रकार इतिकर्तव्यता । इति शब्दस्य प्रकारवा-
चकत्वात् । प्रकारश्च सामान्यस्य भेदकोविशेष इत्यर्थः ।
तथाच कर्तव्यसामान्यस्य भेदकः कर्तव्यविशेषएव प्राश-
स्त्यरूपः शब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयं लभते
तच्च कर्तव्यसामान्यं लिङादिज्ञानरूपं भावनाकरणमेव
करणगतप्रकाराकाङ्क्षापूरकस्येतिकर्तव्यतात्वात् । लिङा-
दिज्ञानेन भावयेत्कथमित्याकाङ्क्षायां कर्मप्राशस्त्यविशिष्टे-
नेतिप्रकारान्वयात् । तस्य च प्राशस्त्यविशेषस्य ज्ञाप-
कोर्थवादविशेषएवेति भावः । सचार्थवादः सप्रजापति-
रात्मनोवपामुदखिदादित्यादिः । तं चार्थवादं चतुर्विध-
विभागेन निरूपयिष्यामोऽर्थवादनिर्णये । ननु किं नाम
प्राशस्त्यं यच्छब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वेतीतिचे-
त् । विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टानु-
बन्धित्वेसति क्रियाजन्यदुःखापेक्षयाऽधिकेष्टजनकत्वं प्रा-
शस्त्यं तदेव च विध्यर्थवादेषु लक्ष्यते । निषेधार्थवादेषु तु
निषेध्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन क्रियाफलापेक्षयाधि-
कदुःखसाधनत्वमप्राशस्त्यं लक्ष्यत इति बोध्यम् । लक्ष-

मिति कर्तव्यतात्वेनान्वेति ॥ प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आ-

णा च सर्वत्र वाक्ये लक्षणायां बाधकाभावादर्थवादस्थपदसमुदायेवैकस्मिन्नेव वा पदे भवतीतरपदानि तात्पर्यग्राहकाणीत्यनाग्रहः। तच्च प्राशस्त्यादिकमितिकर्तव्यतात्वसम्बन्धेन शब्दभावनायामन्वेतीति बहवो वदन्ति। स्वरूपसम्बन्धेनधात्वर्थादावेवान्वेतीति केचित्। वस्तुतस्तु प्राशस्त्यं स्वविषयकज्ञानजन्येष्टविषयकोत्कटरागजन्यत्वसम्बन्धेन प्रवृत्तावन्वेति। अप्राशस्त्यमपि स्वविषयकज्ञानजन्यानिष्टविषयकोत्कटद्वेषप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रवृत्तावेवान्वेतीत्यन्यत्र विस्तरः। इत्थंच पुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनाभाव्यकोलिङादिज्ञानकरणकः स्वज्ञानकरणको वा स्तुतिनिन्दार्थवादबोधितप्राशस्त्यादितिकर्तव्यताको लिङादिशब्दस्य व्यापारविशेषः। शब्दभावना लिङादिशब्देन लिङ्त्वांशेनोच्यते। तत्र चार्थवादबोधितप्राशस्त्यादिनोपकारं सम्पाद्य लिङादिज्ञानेन पुरुषप्रवृत्तिलक्षणामर्थभावनां भावयेद्यागविषयप्रवृत्तिलक्षणां कुर्यादिति फलितम्। अर्थभावनां लक्षयति प्रयोजनेच्छेत्यादिना। प्रयोजनस्य स्वर्गादिरूपफलस्य येच्छारागविशेषः। फलेच्छासाधनमुपसंक्रामतीतिन्यायात्तेन च रागविशेषेण जनितो यो यागादिक्रियाविषयः पुरुषस्य व्यापारविशेषः सार्थीभावनेत्यर्थः। ननु कोयं व्यापारोनाम योर्थभावनात्वेनोच्यते न तावत्प्रयत्नमात्रं रथो-

गच्छतीत्यत्राव्याप्त्यापत्तेः । स्पन्दइतिचेत् देवदत्तो ग्रामं गच्छति स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यादौ गमनाद्यनुकूलकृतावव्याप्तेः कृतेश्चेतनधर्मत्वेन तत्र स्पन्दत्वाभावात् । गच्छतीत्यादौ गमनं करोतीति करोतिप्रयोगदर्शनात् । स्पन्दत इतिस्पन्दिप्रयोगादर्शनाच्चेति चेत्केचिदत्राहुः । स्वर्गादिफलेच्छाजनितो यागादिक्रियाविषयः प्रयत्नएव स व्यापारोर्थभावनात्वेनोच्यते । नच रथोगच्छतीत्यत्राव्याप्त्यापत्तिः। रथवोढूणामश्वानां प्रयत्नं रथे समारोप्य रथोगच्छतीति प्रयोगोपपत्तेः । येषां मतेऽन्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यमेवार्थभावना तेषामपि रथे गमनव्यतिरिक्तस्य व्यापारविशेषस्यानुपलब्धेः । रथोगच्छतीति प्रयोगस्यौपचारिकत्वमन्तरेणानिर्वाहाचास्य तत्वं स्वीकर्तव्यम् । सच प्रयत्नआख्यातसामान्येन कथ्यते यजेत पचति गच्छतीत्याद्याख्यातश्रवणे प्रयत्नप्रतीतेः । यागेन कुर्यात्पाकं करोति गमनं करोतीति प्रयत्नार्थककरोतिनाऽऽख्यातस्य विवरणदर्शनात्प्रयत्नएवाख्यातसामान्यस्यार्थो न स्पन्दादिः। प्रयत्नपूर्वकगमनादिकर्तरि गमनं करोति पाकं करोतीति प्रयत्नार्थककरोतिप्रयोगदर्शनात् । वायुवेगादिना स्पन्दमानेत्वयं वायुवेगादिना स्पन्दते न किंचित्करोतीति तत्प्रतिषेधदर्शनाच्चेति। अन्येत्वाचार्या आहुः। अन्योत्पादनानुकूलात्मा सव्यापारोयोर्थभावनात्वेनोच्यते यस्मिन् व्यापारे कृते करणस्य फलोत्पादनसामर्थ्यम्भवति तादृशोव्यापार इतियावत् । स एवच व्यापार आख्यातसामान्यस्यार्थः । यजेत स्वर्गकाम इत्याख्यातश्रवणे

हि यागेन तथा व्याप्रियेत यस्मिन्व्यापारेकृते यागः स्वर्गजननसमर्थोभवतीति भवति बोधः । कुठारेण छिन्द्यादिति कुठारेण तथा व्याप्रियेत यस्मिन्व्यापारे कृते कुठारश्छेदनसमर्थो भवतीतिवत् । सच व्यापारोन्योत्पादनानुकूलत्वे च सामान्येन रूपेणाऽख्यातादेवावगम्यते पश्चात्तु कथम्भावाकाङ्क्षायां विशेषरूपेण क्वचिदुद्यमननिपतनादिरूपेण क्वचित्त्वग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तप्रवृत्तिरूपेण चावगम्यते। नच रथो ग्रामङ्गच्छतीत्यत्राव्यापिरन्योत्पादनानुकूलव्यापारस्य रथे गमनव्यतिरिक्तस्याभावादिति वाच्यम् । रथस्तथागमने न व्याप्रियते यस्मिन्व्यापारे कृते गमनेन ग्रामप्राप्तिर्भवतीति प्रतीतेः । कोसौ व्यापार इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोत्तरावान्तरदेशविभजनसम्योजनरूप इति पश्चादवगम्यते । उद्यम्य निपात्य कुठारेण छिनत्तीतिवत्पूर्वप्रदेशेन विभज्योत्तरप्रदेशेन च संयोगं लब्ध्वा रथो ग्रामङ्गच्छतीति प्रत्ययात् । नचात्रगमनमात्रमाख्यातार्थ इति वाच्यम् । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात्तस्य धातुलभ्यत्वेनाख्यातार्थत्वायोगात् । एवं चैत्रः प्रयतत इत्यत्रापि चैत्रस्तथा व्याप्रियते यथा प्रयत्नो भवतीति प्रयत्नोनुकूलव्यापारएवाख्यातस्यार्थो नतु प्रयत्नएव प्रयत्नस्य धातुमात्रलभ्यत्वात् । कोसौ व्यापार इत्याकाङ्क्षायां पश्चाज्ज्ञानेच्छादिकमवगम्यते। नच रथोगच्छतीत्यादिप्रयोगस्यौपचारिकत्वं स्यादिति वाच्यम्। मुख्ये सम्भवत्यौपचारिकत्वस्यान्याय्यत्वात् नच गच्छति गमनङ्करोति पचति पाकङ्करोतीति प्रश्न-

र्थकरोतिना ऽऽख्यातस्य समानार्थकत्वदर्शनात्प्रयत्न एवाख्यातस्यार्थ इति वाच्यम् । चैत्रः प्रयतत इत्यादौ व्यभिचारेण प्रयत्नस्याऽऽख्यातार्थत्वासम्भवात् । औपचारिकत्वस्य निरस्तत्वाच्च । करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेष एव नतु प्रयत्नः । चैत्रो गच्छति रथो गच्छतीति चेत् नाचेतनकर्तृकाख्यातसमानार्थकस्य करोतेः प्रयत्नार्थकत्वासम्भवात् । तस्मादन्योत्पादनानुकूलव्यापारएवाख्यातसामान्यस्यार्थ इतिसिद्धमिति । ननु प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार इति मूलग्रन्थे स्वर्गादिप्रयोजनेच्छाजनितस्य यागादिविषयकव्यापारस्य प्रयत्नत्वमेवकल्प्यते चेननव्यापारत्वात् । ततश्च प्रयत्नएवाख्यातार्थ इतिचेत्सत्यम् । तथापि न सर्वत्र प्रयत्नार्थकत्वमाख्यातस्य सम्भवति । रथो गच्छतीत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । तत्र यागादिविषयकपुरुषप्रयत्नादेरपि कृतिशब्दाभिधेयस्यान्योत्पादनानुकूलव्यापारत्वेनैव सामान्याकारेणाख्यातार्थत्वन्नतु विशेषरूपेण । विशेषरूपेण तु पश्चादवगमो भवति कोसौ व्यापार इति वीक्षायाम् । तस्मात्सर्वत्रान्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थ इतिसिद्धम् । किञ्च यागादिकरणेन धात्वर्थेन स्वसाधनद्रव्यादिनिष्पादितेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ येयमनुकूलव्यापारस्वरूपाकृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादनाऽऽर्थीभावना सेयन्न यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनचिदप्यभिधीयते । सर्वधात्वर्थानुगतरूपत्वात् । नापि धात्वर्थसामान्यमेव । सा प्रतिधात्वर्थं विलक्षणत्वात् । तथाहि स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागेन स्वर्गम्भावयेदिति

र्थीभावना ॥ सा चाख्यातत्वांशेनोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् । साप्यंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां च । किम्भावयेत्केनभावयेत्कथम्भावयेदिति ।

बोधः । तत्र च यागविषयकव्यापारस्य स्वर्गम्प्रति विलक्षणमानुकूल्यं भवति । ओदनकामः पचेदित्यत्र च पाकेनौदनं भावयेदिति बोधः । पाकव्यापारस्यचौदनम्प्रति विलक्षणमेवानुकूल्यं नैरोग्यकामोभेषजपानं कुर्यादित्यत्र भेषजपानेन नैरोग्यं कुर्यादिति बोधः । भेषजपानव्यापारस्य च नैरोग्यम्प्रति विलक्षणमेव चानुकूल्यम्भवति । तथाच विलक्षणानुकूल्यविशिष्टस्य व्यापारविशेषस्य प्रतिधात्वर्थविलक्षणरूपत्वमेव । अन्यथाफलविभागानुपपत्तिः स्यात् । ततश्च भावनात्वसामान्यं तु भिन्नासु भावनाव्यक्तिष्वनुवर्त्ततां नाम नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं भावना तस्माद्यज्यादिधात्वर्थाद्विशेषरूपात्सामान्यरूपाच्च भिन्नैवाख्यातप्रत्ययसामान्यार्थभूताऽऽर्थीभावना ततश्च सा चाख्यातत्वांशेनोच्यते इति तत्र हेतुमाह । आख्यातेत्यादिना । व्यापारवाचित्वादिति। अन्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यवाचित्वादित्यर्थः । सा निरूक्तार्थीभावना व्यापारविशेषात्मिका व्यापारविशेषाणां च छिदिभावनारूपव्यापारस्य द्वैधीभावरूपफलादिरूपेणैवफलादिसा-

तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति। साधनाकाङ्क्षायां यागादिःकरणत्वेनान्वेति॥ इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति॥

क्षत्वाङ्गाद्यंशत्रयमपेक्षत इत्याशयेनाह। साप्यंशत्रयमपेक्षत इति। अपेक्षामभिनयति किम्भावयेदित्यादिना। तत्रेति। साध्यादीनांभावनांशानां त्रयाणाम्मध्य इत्यर्थः तस्यां च भावनायां स्वर्गादिफलमेव पुरुषविशेषणमपि साध्यत्वेनान्वेति पुरुषार्थत्वात् नतु धात्वर्थः॥ समानपदोपात्तोप्यपुरुषार्थत्वात्तत्त्वेनान्वयं लभत इत्याह स्वर्गादिफलमिति। किञ्च तस्यां पुनः फलभावनायाम्प्रत्ययवाच्यभूतायामेकपदोपात्तः प्रकृत्यर्थएव करणत्वेनान्वेति सन्निकृष्टत्वात्। नतु पदान्तरोपात्तं द्रव्यादि विप्रकृष्टत्वात्। नच साध्यरूपस्य प्रकृत्यर्थस्य कथं फलसाधकत्वमिति वाच्यम्। द्रव्यादिस्वसाधननिष्पादितस्य साध्यस्यापि प्रकृत्यर्थस्यापि फलं साधयितुं शक्यत्वादित्युक्तमेवेत्याशयेनाह यागादिःकरणत्वेनान्वेतीति। किञ्च कुठारेण छिनत्तीत्यादौ कथमिति कथम्भावाकाङ्क्षायामुद्यम्य निपात्येत्युद्यमननिपतनादेरितिकर्तव्यतात्वेनान्वयवद्यागेन स्वर्गम्भावयेदित्यत्रापि कथमिति कथम्भावाकाङ्क्षायामग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सं-

पाद्येति प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वयं भजत इत्याशयवानाह इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामित्यादिना । कथं भावाकाङ्क्षापूरकत्वमिति कर्तव्यतात्वं निरुक्तोवेति कर्तव्यताशब्दार्थो बोध्यः । भवति च प्रयाजादिषु लक्षणसमन्वयः यागेन स्वर्गं कुर्यादिति । ततः कथमिति कथम्भावाकाङ्क्षायां प्रयाजादिभिरुपकारं सम्पाद्येति कथम्भावाकाङ्ऽक्षापूरणात् । कर्तव्यसामान्यस्य यागादिरूपस्य भेदकविशेषरूपत्वाच्च । तच्च प्रकरणप्रमाणनिरूपणावसरे प्रदर्शयिष्यामः । तथाच यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राग्न्यन्वाधानावघातप्रयाजादिभिरुपकारंसम्पाद्य यागेन स्वर्गं भावयेत्स्वर्गं कुर्यादिति वाक्यार्थः । यथौदनकामः पचेदित्यत्र लिङा भावनाऽभिधीयते । तत्र च किम्भावयेत्कथम्भावयेदिति । भाव्याद्याकाङ्क्षायां तृणफूत्कारादिभिरुपकारं सम्पाद्य पाकेन तेजः संयोगलक्षणेनौदनं भावयेदोदनं कुर्यादिति । भाव्याद्यन्वयेन वाक्यार्थः सम्पद्यते तद्वदिति । ननु पूर्वं साध्यस्यापि यागादेः स्वसाधननिष्पादितस्य सतोऽपूर्वनिष्पादकत्वं सम्भवति तद्वारेणच विनश्वरस्याप्यचिरं स्वर्गसाधनत्वमितरस्य सम्भवतीत्युक्तम् । तच्च यागेन कथमुत्पाद्यते तत्र वक्तव्यं यागेन स्वर्गं कुर्यादित तावत्फलवाक्येन यागस्य फलसाधनत्वं बोध्यते तत्र च कथं विनश्वरेण स्वर्गः कर्तव्यस्तस्य कालान्तरभावित्वादित्याकाङ्क्षायामपूर्वं निष्पाद्येत्युच्यते पुनः कथमपूर्वन्निष्पादनीयमित्याकाङ्क्षायां प्राच्योदीच्याङ्गविशिष्टस्य यागस्यानु-

ष्ठानप्रकारेणेत्युच्यते तच्चापूर्वन्दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम् । फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमङ्गापूर्वंचेति तत्र येन स्वर्गः क्रियते तत्फलापूर्वमित्युच्यते ॥ फलजनकत्वात् । तच्च समुदायापूर्वेण जन्यते। समुदायश्च द्विविधः। अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्याञ्च त्रयाणां यागानामपरः समुदायश्च ताभ्भां जन्यं यदपूर्वं तत्समुदायापूर्वमित्युच्यते। समुदाययोश्च भिन्नकालवर्तिनोः संहत्य फलापूर्वजननायोगात्तज्जननाय समुदायद्वयजन्यस्यापूर्वद्वयस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् । अमावास्यायां समुदायस्तु ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामिति वाक्याविहितौ सान्नाय्ययागौ यदाग्नेयोष्टाकपाल इतिवाक्यविहित आग्नेयश्च तेषां त्रयाणाम्भवति पौर्णमास्यां समुदायस्तु यदाग्नेयोष्टाकपाल ।ावास्यायां च पौणमास्यां चाच्युतो भवतीत्याग्नेययागो विहितः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यग्नीषोमीययागो विहितः । उपांशुयाजमंतरायजतीत्युपांशुयागः । तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशुपौर्णमास्यामितिवाक्येन विहितः । तेषां त्रयाणां च भवति तयोस्तु समुदाययो र्मध्य एकसमुदायवर्तिनां त्रयाणां यागाना म्भिन्नक्षणवर्तिनां संहत्य समुदायद्वयजन्ययोरपूर्वयो रेकापूर्वजननायोगा त्तज्जननाय यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि । तेषां चाङ्गोपकारमन्तरेणानुत्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्त्तित्वेन संहत्योत्पत्त्यपूर्वारम्भायोगा त्तदारम्भायाङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तत्र चापूं

विभागः । सन्निपत्योपकारकाण्यवघातप्रोक्षणादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयजननेन यागोत्पत्त्यपूर्वोत्पन्नौतद्द्वारेणाहिफलापूर्वे च व्याप्रियन्ते सन्निपत्योपकारकाङ्गापूर्वे यागोत्पत्त्यपूर्वस्य प्रयोजकत्व मितिकेचित् । फलापूर्वस्यैव तादृशाङ्गापूर्वेपि प्रयोजकत्वं स्वीकर्तव्यम् । तस्यैव सर्वापूर्वप्रयोजकत्वे लाघवादित्यन्ये । आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीनि यागोत्पत्त्यपूर्वेभ्यः सकाशाज्जायमाने फलापूर्वमेव साक्षाज्जनयन्तीति । एवं प्रकारभेदेपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वोत्पत्तावनुग्राहकाणीत्येकरूपेणैवेत्थम्भावेन गृह्यन्ते । इत्थम्भाव इति कर्तव्यताचानर्थान्तरम् । तथाच प्रधानानामाग्नेयादीनां षण्णां स्वरूपेण सर्वाङ्गसाहित्याभावेपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वद्वारेण सर्वाङ्गसाहित्यन्तेषामङ्गानां प्रयाजानुयाजादीनामपि स्वरूपेण सर्वप्रधानसाहित्यासम्भवेपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वप्रधानसाहित्यञ्चोपपन्नम् । तच्च साहित्यं विहितमितिवक्ष्यते । एवञ्च यदेव प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणाम्प्रयाजाद्युत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यन्तदेव प्रधानानामङ्गवैशिष्ट्यरूपंसाङ्गत्वमित्युच्यते तस्मात्ताभ्यां समुदायापूर्वाभ्यामाग्नेयादिप्रधानोत्पत्त्यपूर्वत्रितयत्रितयजन्याभ्यां प्रयाजाद्यङ्गापूर्वसहिताभ्यां फलजनकीभूतं फलापूर्वापरनामकं महापूर्वं जन्यते तेन च फलमिति यागस्यापूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमुक्तमुपपन्नत रम्भवतीतिसर्वं समंजसम् । ननु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकामो उद्भिदा यजेत पशुकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु सर्वत्रा-

क्येषु कस्य पदस्यापूर्वप्रतिपादकत्वमिति वक्तव्यम् । न-च भावनावाचकस्य यजति ददात्याख्यातान्तस्यापूर्ववाचकत्वं भवतीति वाच्यम् । अपूर्वस्य साध्यत्वेन प्रधानत्वात्सर्वेषां पदानां प्रधानान्वयलाभाय तेषां सर्वेषामेव क्रियाकारकसम्बन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्ववाचकत्वात् । अन्यथा तेषां प्रधानान्वयित्वं न स्यादितिचेदत्रोच्यते । अपूर्वस्यात्यन्तादृष्टरूपत्वादेकापूर्वकल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेकापूर्वकल्पनायां गौरवप्रसङ्गः स्यात् । सर्वेषां च पदानां तद्वाचकत्वे पर्यायत्वप्रसक्त्यैकस्यैव पदस्यैकापूर्ववाचकत्वं स्वीकर्त्तव्यं पदान्तरं तु तद्गुणतयान्वेति तच्चापूर्ववाचकं पदमाख्यातान्तमेव नतु कर्मनामधेयादिकं तस्य भावार्थसामानाधिकरण्यादिनाप्युपपत्तेः । ननु सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यमिति हि श्रुतम् । तत्र च सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचकौ सुवर्णशब्दस्तु शोभनवर्णरूपगुणवाचकः । तैरेव द्रव्यादिशब्दैरपूर्वमवगम्यते । द्रव्यादीनां सिद्धस्वरूपाणामेव साध्यापूर्वसाधनत्वादिति चेन्न । द्रव्यादिसिद्धस्वरूपाणां यागदानादिरूपभावार्थशेषत्वेनाप्युपपत्तेर्भावार्थस्यैवापूर्वसाधनत्वात् । क्रियां विना द्रव्यादीनां न फलसाधनत्वं सम्भवति । पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधनत्वादर्शनादित्युक्तमेव । तस्माद्भावनावाचकस्यैवाख्यातान्तपदस्यापूर्वगमकत्वं न द्रव्यादिपदस्येति सिद्धम् । नन्वेवं भवतु भावनावाचकस्याख्यातपदस्यापूर्वगमकत्वं भवतु च भावनैवाख्यातसामान्यार्थः । तथापि सोमेन

यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति दाक्षिणानि जुहोतीत्यादिषु वाक्येषु भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया अप्येकत्वं युक्तम् । नच धातुभेदाद्भावनाया भेदइति वाच्यम् । धातोर्भावनावाचकत्वाभावात्तस्य तद्भेदाप्रयोजकत्वादिति चेदत्राभिधीयते । अस्तु तावदाख्यातस्यैव भावना वाचकत्व न्तच्चाख्यातं न प्रतिधातुव्यक्त्येक-व्यक्तिरूपं भवति नहि सर्वासां धातुव्यक्तीनामुपर्य्येकाख्यातप्रत्ययव्यक्तिः श्रूयते व्याकरणे नापि न धातुसमूहादेकाख्यातव्यक्तिर्विहिता तस्माद्बहूनामाख्यातव्यक्तीनामकैकधातुविशेषानुषक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचकत्वाद्यागदानहोमभावनाः परस्परं भिद्यन्त इति भावनाभेदे तत्करणस्यापि भावार्थस्यापर्यायशब्दान्तराद्भेदः स्पष्टएवेति सिद्धम् । ननु समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारंयजतीति दर्शादिप्रकरणे पञ्चप्रयाजाः । श्रूयन्ते तत्र च पञ्चकृत्व । श्रुतेयजतिपदे यजतिददाति जुहोत्यादिषु पूर्वोक्तपदेष्विव धातुभेदाभावात्तदनुषक्ताख्यातस्याप्यभेदएव ततश्चाख्यातैक्यप्रयुक्तभावनैक्यमपिदुर्वारमिति चेन्न । यजतिपदाभ्यासाद्भावनाभेदस्य स्वीकर्त्तव्यत्वात् । तस्मात्करणभेदः । अन्यथा कर्मैकत्वेऽभ्यासोनिरर्थकः स्यात् । तस्मादविशेषपुनः श्रुतिरूपायजति पदाभ्यासात्कर्मभेदःसिद्धइत्यन्यत्र विस्तरः। ननु तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यत्र जुहोतीत्याख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यासेनाम्नातं किन्तु सकृदेव ततश्च भावनैक्येन कर्मैक्यमेवेतिचेदत्रवक्तव्यम् । किमिदमाख्यातस्पदान्त-

रान्वयनिरपेक्षस्वरूपं सदेव भावनैक्ये प्रमाणमुत पदान्तरान्वयसापेक्षस्वरूपम्। नाद्यः। पदमात्रस्य वाक्यांशरूपस्य स्मारकत्वेन वाक्यकार्यरूपप्रमितिजनकत्वासम्भवात्। न द्वितीयः। त्रित्वसङ्ख्यया विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वावगमाद्भावनाबहुत्वावगमे तस्य भावनैक्ये प्रमाणत्वाभावात्। तस्मात्पदाभ्यासाभावेऽपि जुहोत्यर्थे होमे त्रित्वसङ्ख्यान्वयात्परस्परं त्रयो होमा भिद्यन्त इति भावनानां त्रित्वमेवेति सिद्धम्। नन्वथैषज्योतिरथैषविश्वज्योतिरथैषसर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममेषज्योतिरित्यादिनाऽनूद्य तस्मिन्सहस्रदक्षिणादानलक्षणो गुणो विधीयत इति नात्र कर्मभेदेन भावनाभेद इति चेन्न प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन विच्छेदात्॥ ततश्च ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयमाणानामपि त्रयाणां यागानां ज्योतिष्टोमसंज्ञापेक्षया पृथक्संज्ञात्रयकरणाज्ज्योतिष्टोमाद्भिन्नसंज्ञावशादेव त्रयाणाञ्च परस्परं भेद इति भावनानां भिन्नत्वमिति सिद्धम्। ननु तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति हि श्रूयते। तत्र च घनीभूतः पयः पिण्डः आमिक्षा जलं वाजिनम्। तथाचामिक्षाद्रव्यभाजो ये विश्वेदेवास्तान्वाजिभ्य इत्यनेनानूद्य तत्र वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते। वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तदुत्पत्तेः। तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चीयतां विकल्पतां वेति चेन्न। वैश्वदेवयागस्य पूर्वमेवामिक्षारूपगुणावरुद्धत्वेन तत्र वाजिनगुणस्य प्रवेशायोगात्। नहि व्रीहियावयोरिव वाजिनामिक्षयोर्विकल्पः।

समशिष्टत्वाभावात् । आमिक्षारूपोगुणस्तु वैश्वदेवयागस्योत्पत्तिवाक्यएव शिष्यते विधीयत इत्युत्पत्तिशिष्टः । वाजिनगुणस्य तूत्पन्नेकर्मणि विधिःकल्प्यत इत्युत्पन्नशिष्टः । उत्पत्तिशिष्टोत्पन्नशिष्टयोर्मध्यउत्पत्तिशिष्टः । कर्मोत्पत्तिकाल एव तदङ्गत्वेनप्रमितत्वात्प्रबलः । उत्पन्नशिष्टस्तु तदनन्तरं प्रमितोपि विलम्बितत्वेन दुर्बलत्वात्तत्र प्रवेशमलभमानो वाजिशब्दार्थस्य देवतान्ततरत्वमापाद्य तद्दैवत्यकर्मान्तरे प्रविशति तस्माद्द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भेदात्कर्मभेदेन भावनायाभेद इति सिद्धम् । ननूपसद्भिश्चरित्वामासमाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रहि न कर्मान्तरभावनाया विधिः किन्तु नित्याग्निहोत्रमनूद्य तत्र मासरूपो गुणो विधीयते प्राप्तत्वादिति चेन्न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाहि किन्तदनुवादेन मासएव विधीयते किमुतोपसदोपि ॥ न प्रथमः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तानां त्वन्मते विधेयत्वात् । नापि द्वितीयः । प्राप्ते कर्मणि मासोपसद्रूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदस्य दुर्वारत्वात् । सचाष्टदोषदुष्टः दोषांश्चोपरिष्टात्प्रदर्शयिष्यामः । तस्मादपूर्वकर्मविधायकात्कुण्डपायिनामयनरूपात्प्रकरणान्तरान्नित्याग्निहोत्रधर्मकं तन्नामकं च कर्मान्तरमत्र विधीयतइति कर्मान्तरभावना सिद्धा । तथाच शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यासंज्ञागुणभेदप्रकरणान्तरैः । कर्मभेदोपि द्वितीयाध्यायस्यार्थोमूले भावनाप्रदर्शनेनैव सूचितो वेदितव्यः । अग्नेवोत्पत्तिविधिनिरूपणेन सध्वनितोस्माभिस्त्वत्रैव निरूपितः । तस्मात्स्वर्गमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन स्वर्गकामविधिर्यागादिकं विधत्ते । ततश्च ता

अथ को वेद इतिचेदुच्यते । अ-
स्यशवेदस्य धर्मादौ प्रामाण्यं निरवग्रहमुपपन्नमिति सर्वं नि-
रवग्रम् । तस्य च वेदरूपप्रमाणस्य प्रमेयोर्थस्त्रिविध इति
प्रसङ्गाच्चिन्त्यते । क्रत्वर्थः पुरुषार्थउभयार्थश्चेति । तत्र प्र-
याजादिःप्रोक्षणादिश्च केवलं क्रत्वर्थः। फलं यागादिरूपन्त-
त्करणं च पुरुषार्थः । यथा स्वर्गादिर्दर्शपूर्णमासादिश्च
दध्यादितूभयार्थं दध्ना जुहोतीति फलासंयुक्तवाक्येन त-
स्य क्रत्वर्थत्वावगमात् । दध्नेन्द्रियकामस्य तु जुहुयादि-
ति फलसंयोगपरवाक्येन पुरुषार्थत्वावगमाच्च । एक-
स्यतूभयार्थत्वे विनियोजकप्रमाणभेदस्य नियामकत्वात् । त-
थाचोक्तम् । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । किञ्च क्र-
त्वर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः पुरुषार्थे च दर्शादौ फलं प्र-
योजकत्वं चानुष्ठापकत्वम्॥ तथाच विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति
स तत्र प्रयोजकः यथादर्शादिविधिः स्वर्गार्थंदर्शादिकमनु-
ष्ठापयति स्वर्गादिर्दर्शादौप्रयोजकः । यथाच प्रयाजादिवि-
धिः प्रयाजादीन् दर्शाद्यऽर्थमनुष्ठापयति दर्शादिः प्रयाजादि-
षु प्रयोजकोदध्यानयनविधिश्च दध्यानयनमामिक्षार्थमनुष्ठा-
पयत्यामिक्षादध्यानयने प्रयोजिकावाजिनं तु दध्यानयना-
नुष्ठानेनामिक्षायां जायमानायामनुनिष्पाद्यमानत्वान्मधुरर-
सस्य चामिक्षायामेव विशेषेणोपलभ्यमानत्वान्नदध्यान-
यने प्रयोजकमित्यादिका चतुर्थाध्यायार्थचिन्ता स्वयमू-
हितव्या । तदेवं सामान्यतः प्रयोजनवदर्थाववोधकत्वेन
वेदस्य धर्मे प्रामाण्यं धर्मविधायकत्वप्रदर्शनेन चोपपा-
दितानीं तस्य विध्यादिरूपविभागेन तत्र प्रामाण्यमुपपा-

पौरुषेयं वाक्यं वेदः । सच विधिम-न्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात्पञ्चविधः तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः । सच तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थ-

दयितुं तल्लक्षणं पृच्छति । अथेति । उत्तरम्प्रतिजानीत-उच्यत इति । तत्र सामान्यलक्षणमाह । अपौरुषेयंवाक्यमिति वेद इतिलक्ष्यनिर्देशः । तत्र भारतादावतिव्याप्तिवारणायापौरुषेयमिति विशेषणम् । आत्मादौ तद्दोषवारणाय वाक्यमिति विशेष्यम् । प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विनिर्मितत्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नवाक्यत्वमिति फलितम् । नहि वेदं परमेश्वरस्तदर्थम्प्रमाणान्तरेणोपलभ्य विनिर्मितत्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नवाक्यत्वमिति फलितम् ॥ ईश्वरोवेदमपिप्रमाणान्तरेणार्थ मुपलभ्यविरचयति । तस्मात्कथंवेदस्य पौरुषेयत्वाद्भिन्नत्वम् नहि वेदं परमेश्वरस्तदर्थं प्रमाणान्तरेणोपलभ्य विरचयति । वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वाद्वर्त्तमानवेदाध्ययनवदित्यनुमानेन वेदस्यापौरुषेयत्वसाधनात् । यः कल्पः सकल्पपूर्वक इति न्यायेन संसारस्यानादित्वात् । परमेश्वरस्य च सर्वज्ञत्वात्परमेश्वरोगतकल्पीयं वेदमस्मिन्कल्पे स्मृत्वोपदिशतीत्येतावन्मात्रेणोपपत्तौ वेदपौरुषेयत्वस्यानौचित्याच्चेति भावः । वेदं विभजते । सचेत्यादिना । तत्र विधिं लक्षयति । तत्रेत्यादिना तत्र पञ्चवि-

वान् यादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते । अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः । यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते । यथा दध्नाजुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्नाहोमं भावयेदिति । यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विध-

धेषु वेदभागेषु मध्य इत्यर्थः । अज्ञातेति । अज्ञातस्य प्रयोजनवतोर्थस्य यदिनास्य ज्ञापकत्वं विधित्वमित्यर्थः। तदेवाह स चेत्यादिना स विधिर्यादृशं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तम्भवति । तादृशमर्थं विधत्ते तेन चाज्ञातप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवानिति योजना तत्रोदाहरणमाह । यथाग्निहोत्रमिति । गुणविधिस्तु मानान्तरेणाप्राप्तं गुणमात्रं विधत्ते । प्रधानकर्मणस्तु मानान्तरेण प्राप्तस्यानुवाद एवेत्याह यत्रकर्मेत्यादिना । उभयमिति । शेषशेषिलक्षणमुभयमित्यर्थः । विशिष्टमिति । शेषविशिष्टंशेषिण-

त्ते यथासोमेनयजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात्सोमविशिष्टयागविधानम् । सोमपदेमत्वर्थलक्षणया सोमवतायागेनेष्टम्भावयेदिति वाक्यार्थबोधः ॥

मित्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह । यथा सोमेनयजेतेति । ननु सोमरूपस्यैव यागस्यात्रविधिरस्तु किंविशिष्टविधानेनेत्याशङ्क्य सोमस्य द्रव्यत्वेन यागत्वासम्भवात्सोमपदेमत्वर्थलक्षणास्वीकारेण विशिष्टस्यैव विधेर्युक्तत्वान्नैवमित्याह । सोमपदइत्यादिना । ननु शेषशेषिलक्षणस्योभयपदार्थस्य विधाने वाक्यभेदः स्यादेव । नच स इष्ट इति वाच्यम् । यत्र वाक्यभेदस्तत्राष्टदोषप्रसङ्गात । यथा हि व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेत्यत्र तत्र च प्रथमप्रयोगे व्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वरूपस्य परित्यागः । स्वार्थाननुष्टापकत्वरूपस्याप्रामाण्यस्य च स्वीकारोभवति । ततो द्वितीयप्रयोगे यवानुष्ठाने तु पूर्वपरित्यक्तस्य यवशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वीकारः स्वीकृतस्य च तदप्रामाण्यस्य परित्यागश्चेति यवशास्त्रे चत्वारो दोषा भवन्ति । तथा प्रथमप्रयोगे यवानुष्ठाने व्रीहिशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणस्य परित्यागः स्वार्थाननुष्ठापकत्वस्वरूपस्य चाप्रामाण्यस्यस्वीकारः । ततो द्वितीयप्रयोगे व्रीह्यनुष्टाने तु व्रीहिशास्त्रप्रामाण्यस्य पूर्वम्परित्यक्तस्य स्वीकारः स्वीकृतस्य च तदप्रामाण्यस्य परित्यागश्चेति व्रीहिशास्त्रे चत्वारो

नचोभयविधाने वाक्यभेदः प्रत्येकमुभयस्याविधानात् । किन्तु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात् । नच ज्योतिष्टो-

दोषा भवन्तीत्यष्टदोषदुष्टोविकल्पो यथा व्रीहियववाक्ये प्रसिद्धस्तथात्रापि स्यात् ॥ नच तद्वदत्रापीष्टएवेति वाच्यम् । तत्र व्रीहियवयोः पुरोडाशरूपैककार्यकारित्वेन विकल्पस्येष्टत्वाद्गत्यन्तराभावाच्च। प्रकृते तु गुणविधिमात्रस्वीकारेणाप्युपपत्तौ नोभयविधिः साधुरित्याशङ्क्य परिहरति। नचेत्यादिना । यद्वा ननु यागेनेष्टं भावयेत्सोमेन च यागम्भावयेदित्यावृत्त्योभयविधावावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यात् । यदातु युगपत्तन्त्रेण यागेनेष्टम्भावयेत्सोमेनयागम्भावयेदित्युभयविधानं तदा तु विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति। नचेत्यादिना एकवाक्यस्य प्रत्येकमुभयपदार्थे व्यापारभेदेनोभयविधायकत्वे वाक्यभेदो भवति तथात्रास्वीकारादित्यर्थः । ननु विधेयस्योभयत्वे तद्विधायकवाक्यस्यापि व्यापारभेदेनैव तद्विधायकत्वं सम्भवति नान्यथेति शङ्कते। किन्त्विति। विशिष्टस्यैकरूपत्वेन विधेयस्योभयत्वासिद्धेर्न व्यापारभेदेनैतद्विधानं ततश्च न वाक्यभेदप्रसङ्गइति परिहरति। विशिष्टस्येति । विशिष्टविधौ विशेषण विधेरार्थिकत्वेन श्रूयमाणविधिना गुणस्य पृथगविधेयत्वादिति भावः । ननु सोमेनयजेतेत्यस्य गुणविधित्वमेवास्तु सोमयागस्वरूपविधिस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्ययमेव भवतु ॥ ततश्च ज्योतिष्टोमेनेत्या-

मेन स्वर्गकामोयजेतेति विधिना प्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति किम्मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् ।

दिना प्राप्ते कर्मणि गुणविधायकत्वेनापिसोमवाक्यस्योपपत्तौ न मत्वर्थलक्षणा पददोषरूपत्वेनाप्यस्वीकर्त्तव्येत्याशङ्कते । नच ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना । नच वाच्यमित्यत्र हेतुमाह । तस्याधिकारविधित्वेनेति । तर्हि भवतु तस्याधिकारविधित्वमुत्पत्तिविधित्वमपि कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह । उत्पत्तिविधित्वासम्भवादिति । कर्मस्वरूपमात्रबोधकस्यैव विधेरुत्पत्तिविधित्वंव्यवाह्रियते उत्पत्तिविधिविहितस्य च कर्मणः फलविशेषेणसह सम्बन्धमात्रमधिकारविधिःकरोति । यथाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोभवतीत्यंतदुत्पत्तिविधिविहितस्य कर्म्मणः स्वर्गरूपफलविशेषेण सम्बन्धो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन विधिना क्रियत इति तस्याधिकारविधित्वमेव नोत्पत्तिविधित्वम् । तद्वद्स्याप्यधिकारविधेर्नोत्पत्तिविधित्वं सम्भवतीति भावः । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्य विधिवाक्यस्य यथोद्भिन्नामककर्मरूपबोधकत्वरूपोत्पत्तिविधित्वेपि तस्य कर्मणः पशुरूपफलसम्बन्धबोधकत्वरूपाधिकारविधित्वमपि भवति तद्वद्स्याप्युभयविधित्वमविरुद्धमित्याशङ्कते

ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्यैव ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न । दृष्टान्त उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनाऽन्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात् । किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वेऽनेनैव यागस्तस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति सुदृढो

नन्वित्यादिना । दृष्टान्ते तु कर्मस्वरूपबोधकोत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनैकस्य वाक्यस्योभयविधित्वमाश्रितं कर्मणः स्वरूपबोधनमन्तरेण तस्य फलसम्बन्धबोधनानुपपत्त्या तस्यैव वाक्यस्योभयविधित्वाश्रयणादिति परिहरति । दृष्टान्त इत्यादिना । ननु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य वाक्यस्योभयविधित्वस्वीकारे सोमेन यजेतेत्यस्य मत्वर्थलक्षणामन्तरेणैव गुणमात्रविधायकत्वनिर्वाहे को दोषोऽन्यथा मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गादित्याशङ्क्य परिहरति । किञ्चेत्यादिना । उभयविधित्व इति । सोमयागस्योत्पत्तिविधित्वेऽधिकारविधित्वे चेत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेनैव सोमयागस्वरूपं तस्य स्वर्गरूपफलसम्बन्धश्च बोधनीय इत्यर्थः । सुदृढो वाक्यभेद इति । गौरवलक्षणो वाक्यभेदो दृढतरो भवेदित्यर्थः । तथाचोक्तम् । श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामति गौरवम् । एकोक्त्यवसितानान्तु ना-

वाक्यभेदस्तद्दूरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम् ॥ विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिराधिकारविधिःप्रयोगविधिश्चेति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधकोविधिरुत्पत्तिविधिः ।

र्थाक्षेपो विरुध्यत इति ॥ ननु सोमेन यजेतेत्यत्रापि गुणस्य कर्मस्वरूपस्य च विधाने वाक्यभेदस्य सुदृढत्वादिति चेन्न । विशिष्टविधौ विशेषणविधेरार्थिकत्वेन श्रूयमाणविधिनागुणस्य पृथगविधेयत्वादिति निरस्तत्वात् । नच तस्योत्पत्तिविधित्वे वाक्यभेदस्याभावेपि लक्षणदोषस्तुदुर्वार इतिवाच्यम् । तस्या वाक्यभेदादल्पदोषत्वात् । लक्षणायाः पददोषत्वाद्वाक्यभेदस्य तु वाक्यदोषत्वात् ॥ पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पददोषस्यैव कल्पनीयत्वाद्गुणेत्त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायात् । तस्माज्ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यस्योभयविधित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाद्दूरं सोमपदेमत्वर्थं लक्षणां स्वीकृत्य गुणविशिष्टकर्मस्वरूपविधानमेवेत्याशयेनोपसंहरति तद्दूरमित्यादिना । विधिं विभजते । विधिश्चतुर्विध इति तत्रोत्पत्तिविधिं लक्षयति तत्रेत्यादिना तत्र चतुर्णां विधीनां मध्य इत्यर्थः । कर्मस्वरूपमात्रेत्यत्र मात्रपदेनोत्पत्तिविधेः कर्मणः फलादिना सह सम्बन्धबोधकत्वं वारयति । उद्भिदा यजेत पशुकाम इति विधेस्तु श्रौतमधिकारविधित्वमेवोत्पत्तिविधित्वं तु कर्मस्वरूपबोधक विध्यः

यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीति । अत्र विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः । अग्नि-

न्तराभावेनाऽर्थिकमेवेति न दोषः । तत्रोदाहरणमाह यथाग्निहोत्रं जुहोतीति एतदुपलक्षणम् सोमेन यजेत तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनं यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायाञ्चपौर्णमास्यां चाच्युतोभवतीत्यादीनाम् । तथाच तत्र द्वितीयाध्याये कर्मोत्पत्तिविधीनामेव भेदो निरूपितः अत्राप्युत्पत्तिविधिलक्षणप्रदर्शनेनैव तेषां भेदोपि ध्वनितः । एवशब्दान्तरादिभिर्हेतुभिरस्माभिस्तु पूर्वमेव तेषां भेदः संक्षेपेण निरूपित इत्युपरम्यते ननु चात्रोत्पत्तिविधौ कर्मणः साध्यत्वेनान्वयोभवतु अग्निहोत्रं होमं कुर्यादिति व्रीहीन् प्रोक्षतीतिवदग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रापि द्वितीयायाः साध्यत्ववाचकत्वात् । तथाच साध्यस्य साध्यत्वस्वभावादेव साध्यान्तरसाधनत्वासम्भवेन साध्यान्तरान्वयायोगादधिकारविध्यवगतफलसम्बन्धानुपपत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह अत्रच विधावित्यादिना अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति करणत्वेनान्वयेतु किन्तदिष्टमिति दीक्षायामग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यधिकारविध्यवगतफलसम्बन्धोपपत्तेः । स्वसाधननिष्पादितस्य सिद्धस्वभावस्यैव करणत्वेनान्वयाच्च न कोपि दोष इति भावः । ननूत्पत्तिविधाविष्टबोधकपदस्याभावादग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थः स्यादिति चेन्न । विधेरेवेष्टाक्षेपकत्वात् अन्यथा तस्यापुरुषा-

होत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति । ननु याग-ऽर्थभूते कर्मणि पुरुषप्रवर्तकत्वानुपपत्तिः स्यात् । ननु गुरुमते विधिः स्वसिद्ध्यर्थमेव नित्यादिषु कर्मसु पुरुषं प्रवर्तयति तथाच काम्यकर्मोत्पत्तिविधीनामिष्टान्तराक्षेपकत्वेपि न नित्यादिकर्मोत्पतिविधींनामिष्टान्तराक्षेपकत्वं सम्भवति नच लिङादिशब्दव्यापारस्य विधेर्नित्यत्वेन कथं तस्य स्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमिति वाच्यम् । गुरुमतापरिज्ञानात् । तथाहि विधिशब्दस्तावल्लिङादिशब्दवचनस्तदर्थवचनश्च भवति तत्र भट्टमते तदर्थस्तु शब्दव्यापारविशेषो भावनैव गुरुमते तु नियोगाख्यमपूर्वमेव लिङादिशब्दार्थभूतो विधिः । तस्य च साध्यस्वभावत्वेन स्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमुपपद्यते तथा च लोके लिङः कार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेनाग्निहोत्रंजुहुयादित्यादावपि लिङा नियोगएव प्रतीयते नियोगश्चाधिकारिविषयादिसापेक्ष एव तत्र कस्य नियोग इत्यधिकार्याकाङ्क्षायां जीवनादिमत इति जीवनादिविशिष्टोधिकारित्वेन सम्बध्यते कुत्र नियोग इति विषयाकाङ्क्षायां तु होमादाविति होमादिविषयत्वेन सम्बध्यते होमादिविषयश्च नियोगः कृतिसाध्यतयैव प्रतीयते तस्य च साक्षात्कृतिसाध्यत्वासम्भवेन स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं विषयतया सम्बद्धस्य होमादेः करणत्वमप्याक्षिपति । तदुक्तंशालिकायां कृतितत्साध्यमध्यस्थोयागादि विषयो मतः । कार्ये ऽसङ्घटिताकारे करणत्वेन सम्मत इति ॥ तस्मात्काम्यकर्मोत्पतिविधे विश्वजिता यजेतेत्यादिविधेश्च स्वप्रवर्तकत्वान्यथा-

स्य द्वेरूपे द्रव्यं देवताच ॥ तथाच रूपाश्रवणे अग्निहोत्रंजुहोतीतिकथमुत्पत्तिविधिः । अग्निहोत्रशब्दस्यतुतत्प्रख्यन्यायेननामधेयत्वादितिचेन्न। रू-

नुपपत्या सामान्यतः प्रयोजनविशेषाक्षेपकत्वेपि नित्यकर्मोत्पत्तिविधेः स्वसिद्धेरेव प्रयोजनत्वान्नप्रयोजनान्तराक्षेपकत्वमिति चेन्न । नियोगाख्यविधेः स्वरूपेणाप्रयोजनत्वेन स्वसिद्धये पुरुषप्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । अन्यथा विश्वजिता यजेतेत्यादावपि विधेः स्वसिद्धार्थमेव पुरुषप्रवर्तकत्वापत्तेः । तच्चानिष्टम् । स स्वर्गः स्या त्सर्वान्प्रत्यविशेषादिति न्यायविरोधात् तस्मान्नित्यादिष्वपि कर्मसु स्वर्गो धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिशास्त्रानुरोधेन पापक्षयादिकं वा प्रयोजनं स्वीकर्तव्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन । प्रकृतमनुसरामः । तस्मात्साधूक्तमुत्पत्तिविधौ कर्मणः करणत्वेनान्वय इति नन्वग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य नोत्पत्तिविधित्वं द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्यात्राश्रवणादित्याशङ्कते नन्विति । नन्वग्नये होत्रमत्रेत्यग्निहोत्रशब्देनाग्निदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्य श्रवणात्कथं रूपाश्रवणमित्याशङ्क्याह अग्निहोत्रशब्दस्येति । अग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रख्यंचान्यंशास्त्रमिति, तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वा न्नकस्यापि कर्मरूपस्य श्रवणमत्रेत्यर्थः । यद्यप्यत्र कर्मणो रूपं न श्रूयते तथापि विध्यन्यथानुपपत्या तत्कल्प्यते तच्च सामा-

पाश्रवणेप्यस्योत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथारूपश्रवणाद्दध्नाजुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात्। तथाचाग्निहोत्रंजुहोतीतिवाक्यमनर्थकंस्यात्। अङ्-

न्यतःकल्प्यमानं द्रव्यदेवतात्मकं कर्मणो रूपं विशेषाकाङ्क्षया गुणविधिमन्त्रवर्णाभ्यां विशेषेणचावगम्यमानमत्र सम्भवति ततश्चाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्य श्रवणाभावेप्यस्य होमरूपकर्मस्वरूपमात्रबोधकत्वरूपमुत्पत्तिविधित्वं सम्भवतीत्याशयेन परिहरति नेति। तत्र निरुक्ताशयं हेतुमाह रूपाश्रवण इति विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य रूपाश्रवणमात्रेणोत्पत्तिविधित्वानङ्गीकारे दध्नाजुहोतीत्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वं स्यादत्र कर्मस्वरूपस्य श्रवणादित्यर्थः दध्नाजुहोतीत्यस्याग्निहोत्रकर्मोत्पत्तिविधित्वे वाक्यान्तरस्यानर्थकत्वमनिष्टमापादयति तथाचेति। नचाग्निरूपगुणविधित्वेनाप्यस्योपपत्तिरिति वाच्यम्। अग्निर्ज्योतिरित्यादिमन्त्रवर्णेनाग्निरूपगुणस्य प्राप्तत्वात्। कर्मनामधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्मादनर्थकमिति साधूक्तम्। किञ्च दध्नाजुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वे पयसाजुहोतीत्यस्यापिवैयर्थ्यं कर्मान्तरविधायकत्वं वा स्याद्धोमस्योत्पत्तिशिष्टदध्यवरुद्धत्वेन तत्रपयोरूपगुणविधित्वासम्भवात्। तथाचानेकादृष्टकल्पनापत्तिः। अग्निहोत्रंजुहोतीत्यस्य होमोत्पत्तिविधित्वेतु

गप्रधानसम्बन्धबोधकोविधिर्विनियोग-विधिः । यथा दध्नाजुहोतीति स हि तृ-तीययाप्रतिपन्नाङ्गभावस्यदध्नोहोमस-म्बन्धंविधत्तेदध्नाहोमम्भावयेदिति ॥ गु-

दध्नाजुहोति पयसाजुहोतीत्यादिवाक्यस्य सर्वस्यापि तत्र खले कपोतन्यायेन युगपद्दध्यादिगुणविधायकत्वेनाप्युप-पत्त्या नानेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्ग इत्यग्निहोत्रंजुहोतीत्यस्यै-वोत्पत्तिविधित्वं न्याय्यमित्यलमतिविस्तरेण । तृतीयाध्या-यस्यार्थभूतं शेषशेषिभावं निरूपयितुमिदानीं विनियोगवि-धिं लक्षयति· अङ्गप्रधानेति । अङ्गानां द्रव्यदेवतादिल-क्षणानां प्रधानैर्वाक्यान्तरविहितैः सह सम्बन्धस्य शे-षत्वलक्षणस्य बोधको विधिरित्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह यथा दध्नेति । दध्ना जुहोतीति । पयसा जुहोतीत्यादेरु-पलक्षणार्थम् । स हि विधि स्तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभा-वस्य दध्यादेरग्निहोत्रं जुहोतीति विहितहोमसम्बन्धं वि-धत्त इत्याह । सहीत्यादिना । ननु दध्ना होमं भावये द्धो-मेनेष्टं भावयेदिति साध्यत्वेन करणत्वेन च होमस्यान्वयः स्यात् । तथाच विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गः । तथाहि दध्ना-जुहोतीत्यत्र सकृदुच्चरितस्य जुहोतीत्याख्यातस्य दधिरूप-गुणे किंचिदिष्टे च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारे सत्युपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकमुद्देश्यत्व मनुवाद्यत्वं प्राधान्यं चेत्यपरंत्रिकंहोमे सम्पद्यते कथं शृणु । कालमुद्दिश्य होमे

उपादीयते फलमनूद्य होमो विधीयते फलं प्रधानं होम उपसर्ज्जनम् । एवं होममुद्दिश्य दध्युपादीयते होममनूद्य दधि विधीयते होमः प्रधानं दध्युपसर्जनम् । ततश्च होमे फलापेक्षयोपादेयत्वं गुणत्वं दधिरूपगुणापेक्षयाचोद्देश्यत्व मनुवाद्यत्वं प्राधान्यं च सम्पद्यते । नचात्रनतन्त्रेण सम्बन्धः । किन्तु पृथग्होमावृत्त्यासम्बन्धो भवतीति वाच्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् दध्ना होमं भावयेत् होमेनचेष्टं भावयेदिति वाक्यद्वयप्राप्तेः । तस्मान्न दधिशब्दो गुणपर इति चेन्न भ्रान्तिमत्वात् । तथाहि यत्र हि साध्यत्वेन करणत्वेन चैकस्य युगपत्तन्त्रेण सम्बन्धआशङ्क्यते तत्रैव विरुद्धत्रिकद्वयस्य प्रसक्ति र्भवति यथा वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र तत्र च वाजशब्दस्य पेयमुराद्रव्यवाचित्वेन गुणविध्याशङ्कायां मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाक्षेपे तन्त्रेण युगपत्स्वाराज्यफलवाजपेयगुणसम्बन्धो यागस्य पूर्वपक्षितः । तत्र विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गापादनेन यथोक्तद्रव्यनिमित्ते वाजपेयशब्दस्य नामधेयत्वं राद्धान्तितम् । विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गश्च फलमुद्दिश्य याग उपादीयते फल मनूद्य यागोविधीयते फलं प्रधानम्याग उपसर्ज्जनं एवं यागमुद्दिश्य वाजपेय उपादीयते यागमनूद्य वाजपेयो विधीयते । यागः प्रधानं वाजपेय उपसर्ज्जनं फलस्योद्देश्यत्वं च मानसापेक्षो विषयत्वाकारः । यागस्योपादेयत्वं त्वनुष्ठीयमानत्वाकारः । तौचोभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ भवतः । अनुवाद्यत्वविधेयत्वे तु शब्दोपाधिकौ धर्मौ स्तः । अनुवाद्यत्वं नाम माना-

णविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनान्वयः क्वचिदाश्रयत्वेनापि । यथा दध्नेन्द्रिय-

न्तरज्ञातस्यानुकथ्यमानत्वं विधेयत्वं चाज्ञातस्यानुष्ठेयत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वम् । फलस्य प्राधान्यं नाम साध्यत्वेन यागस्योपसर्ज्जनत्वं च साधनत्वेन बोध्यम् । तथा यागस्योद्देश्यत्वं नाम मानान्तरसिद्धस्य विधेयान्वयितया निर्देश्यत्व मन्यत्‌यथोक्तम् । नचैवं होमेविरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गः तस्य साध्यत्वेन साधनत्वेनचात्रविधौ युगपत्तन्त्रेणान्वयानङ्गीकारात् । किन्तु साध्यत्वेनैव तथाच होमस्योद्देश्यत्व मनुवाद्यत्वं प्रधानत्वमेव ननूपादेयत्वादिकं तस्मान्नविरुद्धत्रिकद्वयापत्ति रित्याशयेनाह । गुणविधौ चेति धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वय इति धात्वर्थस्य यागदानहोमादेः साध्यत्वेनैवेत्यनेन साधनत्वेनान्वयं वारयति साधनत्वेनान्वयस्तु धात्वर्थस्योत्पत्तिविधावधिकारविधौ च भवति न तु गुणविधावित्यर्थः । ननु गुणविधौ धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वये दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दध्ना होमं भावयेदिन्द्रियकामस्येति वाक्यार्थः स्यात् तथाचेन्द्रियस्य साध्यत्वेनानन्वये तस्याफलत्वप्रसङ्गः । न चात्र गुणविधिः गुणपदस्यानर्थकत्वप्रसङ्गः होमस्योभयरूपेणान्वये तु पूर्वोक्तदोषापत्तिश्चेत्याशङ्क्याह । क्वचिदित्यादिना । यद्वा । गुणविधौ धात्वर्थसाध्यत्वेनैवान्वयो नान्यथा यत्र तु तृतीययोपात्ते दध्यादिगुणकरणत्वं तस्य प्रत्ययार्थत्वेन दध्यादिगुणादपि प्रधानत्वा त्फलभावनायां

कामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेने-न्द्रियं भावयेत् । तच्च किन्निष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोमआश्रयत्वेनान्वे-

करणत्वेन विधीयते तत्र तु धात्वर्थस्याश्रयत्वेनैवान्वय इत्याह क्वचिदित्यादिना। क्वचिदिति यत्र दध्यादिगुणकरणत्वस्य फलभावनायां करणत्वेन विधानं तत्रेत्यर्थो न तु गुणविधावित्यर्थः । तच्चेति तृतीययोपात्तं दधिकरणत्वं चेत्यर्थः । होमाश्रयदधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः । तथाच करणस्य कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात्केवलदध्नः कर्तृव्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्ते होंमस्य च वाक्यान्तरप्राप्तत्वा त्तयो र्विध्यनुपपत्तेः । होमस्य गुणसम्बन्धविधाने फलपदस्यानर्थकत्वप्रसङ्गा त्तस्याफलसम्बन्धविधौ च गुणपदस्यानर्थक्यापातात्फलगुणोभयसम्बन्धविधौ च प्राप्तेकर्मण्यनेकपदार्थविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । प्राप्तेकर्मण्यनेकपदार्थविधानस्य च वाक्यभेदापादकस्य प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यतेगुणः ॥ अप्राप्ते तु विधीयन्ते वहवो प्येकयत्नत इति । वचनविरोधेन स्वीकर्तुमशक्यत्वा त्तृतीययोपात्तस्य दधिकरणत्वस्य होमनिरूपितत्वेन फलभावनायां करणत्व मत्रविधीयत इति भावः । प्राप्ते कर्मणीत्यत्र कर्मणो द्रव्याद्युपलक्षणत्ववद्गुणस्यापि प्रधानोपलक्षणत्वमेकोद्देशेनानेकविधावेव वाक्यभेदात् । अतएव ग्रहैकत्वाधिकरणे ग्रहं सम्मार्ष्टी त्यत्र ग्रहोद्देशेनैकत्वसम्मार्ज्जनविधौ वाक्यभेदात् ग्रहैकत्व-

ति ॥ एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट्-
प्रमाणानि । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण-
स्थानसमाख्यारूपाणि । एतत्सहकृतेना-

विवक्षित मित्युक्तम् । तेन दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि-
त्यत्रेन्द्रियसम्बन्धस्य प्रधानसम्बन्धत्वेपि न क्षतिः ।
ननु कर्मणो द्रव्योपलक्षणत्वं भवतु ग्रहस्य द्रव्यत्वात् गु-
णस्य प्रधानोपलक्षणत्वं कुत्रचरितार्थमिति चेन्न । रेवत्यधि-
करणे चरितार्थत्वात् । तत्र हि एतस्यैव रेवतीषु वा-
रवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन य-
जेतेति । तत्र च पशुकामस्य रेवती र्नः समादध इत्या-
दिरेवतिष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गातव्यं तथाचात्ररेव-
तीना मृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सो
ऽयं पशुफलायाग्निष्टुति गुणो विधीयते एतस्यैवेत्यत्रप्र-
कृतपरामर्शकेनै तच्छब्देनान्यव्यावर्तकेन चैवकारेणाग्निष्टु-
तः समर्प्यमाणत्वा दितिचेन्न । रेवत्पृगाधारकवारवन्तीय-
साम्नोग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं पशुफलसाधनत्वं चेत्युभय-
स्य विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ततश्च पशुफलकं रेव-
त्पृगाधारकवारवन्तीयगुणविशिष्टं कर्मान्तर मत्रविधीयते
न प्रकृते गुणः । एतच्छब्दस्य तु बुद्धिस्थपरामर्शकत्वेनाप्यु-
पपतेः । एवकारस्य चायोगव्यवछेदकत्वमन्ययोगवछेदक-
त्वंवोपपद्यत इत्युक्तम् । तस्मात्प्राप्तेहोमे गुणफलसम्बन्धो-
भयविधौ वाक्यभेदो दुष्परिहर इत्यलम् । एतस्य विधे
रिति लक्षितस्य विनियोगविधेरित्यर्थः । एतत्सहकृतं

नेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृति-साध्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्य्यायं ज्ञाप्य-

नेति । एतत्प्रमाणषट्कसहकृतेनेत्यर्थः । विनियोगविधिस-हकारित्वं च तेषां विनियोगविधिकृतविनियोगे प्रमाण-त्वाद्भवतीति बोध्यम् । अनेन विधिनाङ्गत्वं ज्ञाप्यत इ-त्यन्वयः । अङ्गत्वं लक्षयति परोद्देशेनेत्यादिना यद्वा ननु न शेषत्वापरनामकस्याङ्गत्वस्य विनियोगविधिबोध्यत्वं सम्भवति तस्यानिरूपणात् । तदनिरूपणं च लक्षणप्रमा-णाभावात् नतावदविनाभूतत्वं तत्त्वं आग्नेयादीनां षण्णाम-विनाभूतत्वेन परस्परं शेषत्वापत्तेः । नापि प्रयोज्यत्वं शेषत्वं पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र तुषोपवा-पनंप्रतिशेषत्वेनश्रुतस्यापि पुरोडाशकपालस्योपायाप्रयोज्य-त्वात् । नच विध्यन्तविहितत्वं शेषत्व मितिवाच्यम् । इषेत्वेतिच्छिनत्तीत्यत्र पलाशशाखाछेदनस्यसत्यपिशेषत्वे-विध्यादिविहितत्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गात् । नापि तत्रप्रत्यक्षं प्र-माणं लोके तत्त्वेपि वेदे तस्य शब्दैकगम्यत्वोपगमात् ना-पि शब्दः केनापि शब्देन शेषशेषिभावस्याप्रतीयमान-त्वात् । लोकेक्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्श-नेन तत्र कस्यापि शब्दस्य व्युत्पत्त्यग्रहात् तत्र च न हे-तुरप्युपलभ्यत इतिचेदत्रोच्यते नतावदस्य लक्षणासम्भ-वः । पारार्थ्यस्यैव निर्दुष्टशेषत्वलक्षणत्वात् । नापि तत्र प्रमाणाभावः शब्दगम्यत्वात् । नच तत्र व्युत्पत्त्यभा-वात्कथं शब्दगम्यत्वमिति वाच्यम् । शेषशेषिभावस्या-

न्वयेन्तर्भावात्तत्र व्युत्पत्त्युपपत्तेः । नहि गुणप्रधानभावम-न्तरेणान्वयः सम्भवति द्वयोः प्रधानयोर्गुणयोर्वा परस्प-राकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात् । ततो यथा क्रियाकारकतदन्वयाः शब्दगम्याः तथातदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोपि शब्दगम्य एव नापि तत्र हेतोरभावेः विवादास्पदः प्रयाजानुयाजप्रोक्षणादिः शेषो भवितुमर्हति पारार्थ्यात् भृत्यादिवदितिहेतुसत्वात् । नच पारार्थ्यस्यैव लक्षणत्वे हेतुत्वे च साङ्कर्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सेनानां महारथीवदाकारभेदेन तद्भेदोपपत्तेः । दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं हि सहायीकृत्य बोधकत्वाकारो हेतुरितरव्यावृत्या बोधक-त्वाकारश्च लक्षणमिति तद्भेद इत्यभिप्रेत्याङ्गत्वं लक्षयति परोद्देशेनेति । परं स्वर्गादिरूपमुत्कृष्टं साध्यं फलं तदुद्देशेन सङ्कलनया मनसि सिद्धवत्करणेन तत्साधनयागादिषु प्र-वृत्तस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यत्वरूपकृतिव्याप्यत्वरूपमित्यर्थः तथाच स्वर्गफलोद्देशेन दर्शादिषु प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वं प्रयाजानुयाजावघातप्रोक्षणादीनां सुप्रसिद्धमिति तेषां शे-षत्वम् । यद्वा परशब्दो दर्शादिपरः तथाच तदुद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वं प्रयाजादीनां भवतीति तेषां तत्वं दर्शादेस्तु प्रयाजाद्युद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्य-त्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः । केवलप्रयाजाद्युद्देशेन क-स्य चिदपिपुरुषस्य प्रवृत्यभावादिति ध्येयम् । ननु क-र्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्तत् फलं च पुरुषार्थत्वात् पुरुषश्च कर्मार्थत्वादित्यत्र जैमिनिसूत्रत्रयेकर्मफलपुरुषाणा-मपि शेषत्वमुक्तं तत्र च कर्मणां फलोद्देशेन प्रवृत्तकृति-

ते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । सा च त्रिविधा । विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्रीच ॥ तत्राद्या लिङाद्यात्मिका । द्वितीया व्रीह्यादिश्रुतिः । यस्यच शब्दस्य च श्रवणादेवसम्बन्धःप्रतीयते-सा विनियोक्त्री ॥

साध्यत्वेपि फलपुरुषयोस्तु पुरुषकर्मोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृत्यसाध्यत्वात्कथं शेषत्वमितिचेदत्र वक्तव्यम् । स्वर्गस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावेपि यदा पुरुषः स्वस्वर्गोद्देशेन दर्शादिषु प्रयतते तदैव कालान्तरेऽपूर्वद्वारेण स्वर्गोजायते नान्यथेति भवति पुरुषकृतिव्याप्यत्वं तस्य तथास्वर्गफलोद्देशेन दर्शाद्युद्देशेन वा प्रवृत्तः पुरुषोपदैव तदनुष्ठानानुकूलं स्वं प्रयत्नेन सम्पादयति तदैवकर्मनिष्पद्यते नान्यथेति तस्यापि भवति पुरुषकृतिव्याप्यत्वमिति सर्वमनवद्यम् । तत्र श्रुतिं लक्षयति तत्र निरपेक्षो रव इति तत्र षण्णां श्रुत्यादिप्रमाणानां मध्ये इत्यर्थः । स्वकरणीये शेषत्वबोधे प्रमाणान्तरनिरपेक्षः शब्दः ॥ श्रुतिरित्यर्थः । रव इत्युक्ते वाक्यादावतिप्रसङ्गस्तद्वारणाय निरपेक्ष इत्युक्तम् । तां च श्रुतिं विभजते सा च त्रिविधेति विधात्री विधानकर्त्री अभिधात्री अभिधानकर्त्री विनियोक्त्री विनियोगकर्त्री तत्राद्यामुदाहरति तत्राद्या-लिङाद्यात्मिकेति तत्र तिसृणां श्रुतीनां मध्ये इत्यर्थः

सापि त्रिविधा । विभक्तिरूपा एकाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति । तत्र विभक्तिश्रुत्या अङ्गत्वम् । यथा व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम् । तदपि पुरोडाशप्रकृतितया । यथापशोर्हृदयादिरूपहविःप्रकृतितया यागाङ्गत्वम् । अरुण-

आदिना लेडादि ग्रहः । अभिधात्रीमुदाहरति द्वितीया व्रीह्यादीति तृतीयां विनियोक्त्रींलक्षयति यस्यचेत्यादिना । सम्बन्ध इति । विनियोज्यविनियोजकभावः सम्बन्ध इत्यर्थः । शेषशेषिणोः सम्बन्ध इति वा शेषः । विनियोक्त्रीमपिश्रुतिं विभजते । सा त्रिविधेति । तत्र विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीमुदाहरति । तत्रेति । यद्वा ननु विनियोक्त्र्याः श्रुतेर्लक्षणविभागावनुपपन्नौ तस्या अङ्गत्वावोधकत्वादित्याशङ्क्य तत्र विभक्तिश्रुतेरङ्गत्वबोधकत्वं दर्शयति । तत्रेति । तिसृणां विनियोक्त्रीणां मध्य इत्यर्थः । विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वं बोध्यत एव । तथोपलब्धेरिति शेषः कुत्रोपलम्भ इति वीक्षायां तत्रोदाहरणमाह । यथा व्रीहिभिरिति तदपीति व्रीहीणां यागाङ्गत्वमपीत्यर्थः । व्रीहीणां पुरोडाशप्रकृतितया यागाङ्गत्वे दृष्टान्तमाह यथापशोरिति । अथ हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथवक्षस इत्यादि शास्त्रात्पशोर्हृदयादि रू-

या एकहायन्या गवा सोमंक्रीणातीत्यस्मिन् वाक्येअरुणस्यापि तृतीयया श्रुत्या क्रियाङ्गत्वम् । तदपि गोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा नतु साक्षात् अमुर्त-

पद्धविरुपादानतयैव यागाङ्गत्वं न साक्षात्तद्वदत्रापीत्यर्थः । क्वचित्तु साक्षात्पशोरेव यागाङ्गत्वं यथा पत्नीवन्तयागे । तत्र हि पशोराग्नेयस्य जीवत एवोत्सर्गः क्रियते पर्यग्निकृतं पत्नीवन्तमुत्सृजन्तीति वाक्यात् । तथाच यत्र पशोर्विशसनं हृदयाद्यवदानं च भवति तत्र हृदयादिप्रकृतिरेव पशुरिति सिद्धम् । तृतीयाविभक्तिरूपायाविनियोक्त्या उदाहरणान्तरमाह । आरुण्यस्यापीत्यादिना । अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमङ्क्रीणातीति ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतस्यारुणिमगुणस्येत्यर्थः ॥ क्वचित्पुस्तके मूलग्रन्थएवेदं वाक्यमुदाहृतम् । अत्रारुणाशब्दोरुणिमानं गुणमाचष्टे तस्य गुणविषयतया प्रयुक्तस्यापि नागृहीतविशेषणाविशिष्टबुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वादन्वयव्यतिरेकसिद्धगुणमात्रव्युत्पत्तिकत्वाच्च पिङ्गाक्षीशब्दस्तु पिङ्गलवर्णविशिष्टाक्षिमतद्रव्यवाचको भवति एकहायनी शब्दश्चैकसंवत्सरविशिष्टगोद्रव्यवाचकः । तौ च शब्दौ यद्यप्येकगोवाचकौ भवतस्तथापि विशेषणभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयमुपपद्यते तच्च युगपत्प्रवृत्तं सद्धर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विधत्ते । अरुणशब्दस्त्वरुणिम-

त्वात्। व्रीहीन्प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थम्। तस्य तेन विनाप्युपपत्तेः। किन्त्वपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम्। व्रीहीनप्रोक्ष्य यागानुष्ठाने-

गुणस्य कारकाणां क्रियान्वयनियमेन सोमक्रयणान्वयेपि साक्षात्तत्साधनत्वेनामूर्तमरुणिमानं गुणं न विदधात्यमूर्तस्य साक्षात्तत्साधनत्वासम्भवात्। किन्तु सोमक्रयणसाधनीभूतगोद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन तत्साधनं तथाच परस्परमनन्वितानामेवारुण्यपिङ्गाक्षीत्वादीनां कारकाणां क्रियान्वयनियमात्करणविभक्तिभिः सोमक्रयणेङ्गत्वेनान्वये सत्यारुण्यादेश्चगुणत्वेनामूर्तस्य स्वतःसोमक्रयणसाधनत्वायोगात्तत्साधनगोद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन पश्चात्परस्परं पार्ष्णिकान्वयो भवति एकहायनीगौः। सापिङ्गाक्ष्यरुणाचेत्याशयवानाह तदपीति। क्रयाङ्गत्वमपीत्यर्थः। द्वितीयारूपांविनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति व्रीहीन्प्रोक्षतीति तच्चेति प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं चेत्यर्थः। तच्चेत्यस्यापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तमित्यनेनान्वयः। प्रोक्षणं व्रीहिस्वरूपार्थमेव स्यादिति कुतस्तस्यापूर्वप्रयुक्तं व्रीह्यङ्गत्वमित्यत आह। प्रोक्षणन्नेति। प्रोक्षणस्य व्रीहिस्वरूपार्थत्वाभावे हेतुमाह तस्येत्यादिना। तस्यव्रीहिस्वरूपस्य तेनविनाप्रोक्षणेनविनेत्यर्थः। ननु यागानुष्ठानेनैवापूर्वसिद्धौ किं प्रोक्षणेन व्री-

ऽपूर्वानुपपत्तेः । एवं सर्वेष्वङ्गेष्वपूर्व-प्रयुक्तमङ्गत्वं बोध्यम् ॥ एवमिमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमाद त्त इत्यत्र द्वितीयया श्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम् । यदाऽह्वनीये जु-

हिस्वरूपानुपयोगिनेत्यत आह व्रीहीनप्रोक्ष्येति । अनुपनीतानुष्ठितवेदाध्ययनस्यापूर्वाजनकत्ववद्व्रीहीणां प्रोक्षणां न कृत्वा तैरनुष्ठितस्य यागस्यापूर्वजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रोक्षणेसिद्धमपूर्वसंयुक्तं व्रीह्यङ्गत्वमन्यत्रातिदिशति एवमित्यादिना एवं दर्शपूर्णमासप्रकरणसहकृतया द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य तण्डुलनिष्पत्तिप्रणालिकया व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वप्रयुक्ताङ्गत्ववत्सर्वेषामङ्गानामवघातादीनां तत्तत्प्रमाणवशादपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तमेवाङ्गत्वमित्यर्थः । द्वितीयारूपायाविनियोक्त्र्याः श्रुतेरुदाहरणान्तरमाह । एवमित्यादिना । एवं द्वितीयाश्रुत्याप्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्ववादित्यर्थः । ऋतस्येति सत्यफलस्येत्यर्थः । तथा च सत्यफलसम्बन्धिनीं रशनामिमां गृहीतवन्त इति मन्त्रार्थः । अश्वाभिधान्यङ्गत्वमिति अश्वाभिधान्या अश्वरशनाया अङ्गत्वमित्यर्थः । केचित्तु वाक्यीयमिमं विनियोगमाहुः । अन्येतु वाक्याल्लिङ्गस्य बलीयस्त्वेन यावद्वाक्यादश्वाभिधान्यङ्गत्वं भवति तावद्रशनामात्राङ्गत्वमेव स्यादिति तत्र दूषणमाहुः । वाक्यविनियोगवादि-

होतीत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमी श्रुत्या । एवमन्योऽपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः । पशुनायजतेत्यत्रैकत्व पुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्याकारकाङ्गत्वम् । यजेतेत्याख्याताभिहितसंख्याया आर्थीभावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेरेकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम् ।

नस्तु मन्त्रस्य न रशनामात्रप्रकाशकत्वं किन्तु ऋतस्य सत्यफलसाधनभूतस्याश्वस्येमां रशनां गृहीतवन्त इत्यश्वरशनाप्रकाशकत्वमेवेति लिङ्गसहकृतादश्वाभिधानीमादत्त इति वाक्यान्मन्त्रस्याश्वरशनादाने विनियोग इति स्वाशयमाहुः । रशनाविशेषस्य न लिङ्गमिति तु मूलग्रन्थतात्पर्यम् । सप्तमी विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति यदाहवनीयइति । एवमन्योपीति दध्नाजुहोति पयसा जुहोतीत्यादौ होमानुवादेन दध्यादेस्तदङ्गत्वेन तृतीयाविभक्तिश्रुत्या विनियोग इत्यर्थः । एकाभिधानरूपामेकपदरूपां च विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति । पशुनायजेतेति पशुनेत्यत्रैकपदश्रुत्याह्येकत्वपुंस्त्वयोः पशुद्रव्याङ्गत्वमेकाभिधानश्रुत्या च कारकाङ्गत्वं च भवति यजेतेत्यत्राप्याख्याताभिहितसङ्ख्याया एकाभिधानश्रुत्याभावनाङ्गत्वमेकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वं च भवतीति भावः य-

जेतेत्यभिहितसङ्ख्यायाः समानाभिधानश्रुतेरेव भावनाङ्गत्वमिति सम्बन्धः । समानाभिधानश्रुतेरेवेति । एकशब्दरूपप्रत्ययश्रुतेरेवेत्यर्थः । अभिधीयतेनेनेतिव्युत्पत्त्याभिधानशब्देन शब्द उच्यते पदश्रुत्याचेति । यजेतेत्येकपदश्रुत्याचेत्यर्थः । अत्रेदम्बोध्यम् । यथादशापवित्रेणग्रहंसम्मार्ष्टीत्यत्रैकत्वमुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितं तथा प्रकृतेनोद्देश्यगतमेकत्वं किन्तु विधेयगतत्वेन विवक्षितमेव नच ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र नोद्देश्यगतमेकत्वं किन्तु स्वयं विधेयमिति वाच्यम् । ग्रहं सम्मृज्यात्त्र संम्मृज्यात्तं चैकमिति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा च ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्येप्सिततमत्त्वेनोद्देश्यत्वात्प्रयोजनवत्वाच्च प्राधान्यङ्गम्यते सम्मार्गस्तु ग्रहं प्रति गुणभूतएव ततश्चप्रतिप्रधानं गुण आवर्तनीय इति न्यायाद्यावन्तो ग्रहाः स्तावतां सर्वेषां सम्मार्ग इति निश्चये सति कति ग्रहाः सम्मार्जनीया इति बुभुत्साया अभावादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमपि न विवक्षते यस्य च विशेषणस्य विवक्षामन्तरेणोद्देश्यप्रत्ययो न पर्यवस्यति तादृशं विशेषणमुद्देश्यगतमपि विवक्ष्यत एव यथा तत्रैव ग्रहत्वं तद्विवक्षामन्तरेण चोद्देश्यस्वरूपं ज्ञातुमशक्यमेव उद्देश्यतावच्छेदकनिर्णयमन्तरेण चमसेष्वपि सम्मार्गप्रसङ्गात् । तेन च तत्र तद्वारणं फलम् । पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति पशोर्विधेयत्वेन गुणभूतत्वात्प्रतिप्रधानं गुण आवर्तनीय इति न्यायप्रवेशो नास्ति यागस्य च प्रधानत्वादिति कियता पशुना यागः कर्तव्य इति बुभुत्सायाः सत्त्वादेक

नचामूर्तायास्तस्याः कथं भावनाङ्गत्वं वाच्यम् । कर्तृपरिच्छेदद्वारातदुपपत्तेः ॥

चनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेकत्वं विवक्षितमेव किञ्च लिङ्गसङ्ख्याविशेषितस्यैकपदोपात्तस्य पशुद्रव्यरूपकारकस्य विधेयपशुद्वारातत्तल्लिङ्गसङ्ख्यादेरपि क्रियाङ्गत्वादेकत्वादिकं विवक्षितम् । किञ्च तृतीययाविभक्त्याऽभिहितयोर्लिंगसङ्ख्ययोर्विभक्त्यभिहिततया करणकारकशक्त्यात्मसात्कृतयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येण सहसम्बन्धमनादृत्य पशुवदेवसाक्षाद्यागक्रियाङ्गत्वेन विधौ पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन वा परस्परमन्वयोपि भवति योयागाङ्गत्वेन विहितः पशुः स एकः पुमांश्चेति तस्मात्सर्वथापश्वेकत्वादिकं विवक्षितमेवेति । ननु सङ्ख्याया नयागाङ्गत्वं भावनाङ्गत्वं च भवातिगुणत्वेनामूर्तत्वात् । नह्यमूर्तस्य रूपादेः कुत्रचिदङ्गत्वं दृश्यते व्रीह्यादिद्रव्यस्यैव मूर्त्तभतस्यह्यंगत्वमित्याशङ्क्य परिहरति नचेत्यादिना । भावनाया यागस्याप्युपलक्षणत्वम् । नचेति प्रतिषेधे हेतुमाह ॥ कर्त्रिति ॥ कर्तुरर्थभावनारूपव्यापारवतो यागकर्तुः । परिच्छेदद्वारासङ्ख्याया भावनाद्यङ्गत्वोपपत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं समानाभिधानश्रुत्या साक्षादेव कर्तरि सङ्ख्याऽख्यातार्थभूतान्वेतु तस्यैवाख्यातार्थत्वात् भावनातुकर्तृव्यापारभूताधातुनापि लभ्यते तथाचोक्तम् । फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः । इति फलं विक्लित्यादिव्यापारस्तु भावनाभिधा तत्र धातुः स्मृतः आश्रय तु फलाश्रये कर्मणि व्या-

कर्ताचाक्षेपलभ्य आख्यातेन हि भा-
पाराश्रये कर्तरि च तिङः स्मृता इतिवैयाकरणवृद्धवच-
नपदार्थः । नच कर्तुराख्यातवाच्यत्वमप्रामाणिकमिति वा-
च्यम् । लःकर्मणि च भावेचाकर्मकेभ्य इति मुनिप्रणीत-
सूत्रस्यैव चकारात्कर्त्तरिकृदिति सूत्रोक्तकर्तरीत्यनुकर्षणे-
न लकाराणां सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि चा-
कर्मकेभ्यश्च भावेकर्तरि च विधायकस्य प्रमाणत्वात् ।
तस्मात्कर्तर्येव समानाभिधानश्रुत्या ऽख्यातार्थसङ्ख्यास-
म्बध्यते न भावनायामित्याशङ्क्याह । कर्ताचाक्षेपलभ्य
इति। आक्षेपोनुमानमर्थापत्तिर्वा तादृशाक्षेपेण लभ्योनुमेयः।
कल्प्यो वेत्यर्थः। तथाच भावना साश्रयागुणत्वाद्व्यापारवि-
शेषत्वाच्च सम्प्रतिपन्नगुणवतादृशव्यापारविशेषवच्च तथा लोके
पारविशेषस्य निराश्रयस्यादर्शनाद्भावनारूपोव्यापार वि-
शेषोप्यन्यथानुपपद्यमानः स्वाश्रयमाक्षिपतीत्यर्थापत्तिः न-
चाचेतनस्यैव कस्य चिदाश्रयस्य लाभ इति वाच्यम् ।
कृतिशब्दाभिधेयस्य भावनारूपव्यापारविशेषस्याचेतनाश्र-
यत्वानुपपत्तेः किंच भावनाक्षिप्तेच कर्तर्याख्यातस्य लक्ष-
णास्वीकारान्न शाब्द्याः सङ्ख्याया अशाब्देन कर्त्रान्व-
यानुपपत्तिः । तस्यापि लक्षणया शाब्दत्वात् । शब्द-
गम्यत्वस्य हि शाब्दत्वात् । नच कर्तुरेवाख्यातवाच्य-
त्वेन भावनाया आक्षेपलभ्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । कृ-
तिमत एव कर्तृत्वेन कृतेरेवभावनापरनामधेयाया आकृ-
त्यधिकरणन्यायेनाख्यातवाच्यत्वसम्भवे तद्वतः कर्तुरा-

ख्यातवाच्यत्वकल्पनाया गौरवात् । किञ्च यद्य हि प्र-

कारान्तरेणालाभः स एव शब्दस्यार्था भवति नतु तदन्यः शब्दवाच्यार्थ अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् अत एव न तीरं गङ्गापदार्थः । तस्य लक्षणयैवप्रतिपन्नत्वात् एवंचोक्तन्यायेन भावनाया आख्यातवाच्यत्वे सम्प्रतिपन्ने तया च कर्तुराक्षेपेण लाभे पुनरपि तस्याख्यातवाच्यत्वकल्पनं न न्यायविदांशोभते। नच लःकर्मणि च भावेचाकर्मकेभ्य इति मुनिस्मरणबलादेव कर्तुराख्यातवाच्यत्वं न स्वयं कल्पितमिति युक्तम् । वाच्यवाचकभावस्योक्तन्यायसहकृतान्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन तस्य मुनिस्मरणाप्रयोज्यत्वात् तत्र कर्तृकर्मपदयोः कर्तृत्वकर्मत्वपरत्वेन तस्य कृतिकर्मत्वयोर्लकारविधायकत्वसम्भवाच्च किञ्च नास्य स्मरणस्य कर्तुराख्यातवाच्यत्वे प्रमाणत्वं सम्भवति द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषुबहुवचनमित्यनेन सूत्रेण तस्य स्मरणस्यैकवाक्यत्वेन कर्तुरेकत्वएकवचनात्मको लकारो द्वित्वे द्विवचनात्मको बहुत्वे बहुवचनात्मको लकारो भवेदित्यस्मिन्नेवार्थे प्रमाणत्वात् । नच कर्तुराख्यातानभिधेयत्वे देवदत्तेन पचतीति प्रयोगापत्तिरनभिहितयोः कर्तृकरणयोस्तृतीयाया एवविहितत्वादिति वाच्यम् । उक्तन्यायेन कर्तुर्भावनयैवाक्षेपतद्गतसङ्ख्यायाश्चाख्यातेनैव प्रतीतेस्तृतीयायाः कर्तृप्रतिपत्त्यर्थत्वतद्गतसङ्ख्याप्रतिपत्त्यर्थत्वयोरसम्भवात् । तथाचोक्तं वृद्धैः। सङ्ख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्याहिप्रवर्तते । उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्विभक्तित इति। नच कृतामपि ण्वुल्तृजादीनां कर्तृवाचकत्वं न स्यात्तत्र मानस्य वक्तव्यत्वादिति वाच्य-

वनोच्यते ॥ सा च कर्तारं विनानुपपन्नेति सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबला-लिङ्गादिषु न प्रत्यक्षोविनियोजकः शा-

म् । कर्तरिकृदिति मुनिप्रणीतसूत्रस्यैव तेषां तत्र शक्तिग्राहकत्वात् ॥ ननु तर्हि कर्तरिकृदिति सूत्रादेव लःकर्मणीत्यत्र कर्तृपदमनुवर्तते । तथाच तत्र तस्य धर्मिपरत्वेत्रापि तत्परतान्याय्यात्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरतैव स्यादिति चेन्न । शब्दाधिकाराश्रयणादनुवर्तितस्य कर्तृपदस्य धर्मपरतायां बाधकाभावात् । नचशब्दाधिकाराश्रयस्य गमकमन्तरेणासम्भवात्कृतामिवाख्यातस्यापि कर्तृवाचित्वमेवास्त्विवति वाच्यम् । कृतिमत इत्यादिना तत्र गमकस्य दर्शितत्वात् । तथाच कृतिशब्दाभिधेयस्य कर्तृधर्मस्याख्यातवाच्यत्वे सिद्धे ऽनुवर्तितस्य कर्तृपदस्य धर्मपरत्वमेव न्याय्यं समुच्चयार्थकेन लःकर्मणिचेति सूत्रस्थ चकारेणैवत्राकर्तृधर्मस्यैव लाभो भवति न कर्तृपदानुवृत्तिः कर्तव्या कल्पनालाघवात्पूर्वोक्तन्यायेन कर्तृधर्मस्य भावनारूपस्याख्यातवाच्यत्वसिद्धेश्चेत्यलमति विस्तरेण । तस्माद्भावनैवाख्यातवाच्या न कर्ता तद्वाच्य इत्यभिप्रेत्याह आख्यातेन हि भावनोच्यत इत्यादिना । सा कर्तृव्यापाररूपा भावना कर्तारं विनानुपपद्यमानापूर्वोक्तप्रकारेण कर्तारमाक्षिपतीत्यर्थः । एवं श्रुतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षविनियोजकत्वं निरूप्य तस्यालिङ्गादिभ्यः पञ्चभ्यः प्रमाणेभ्यः प्राबल्यमाह । सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबलेति

ब्दोऽस्ति किन्तु कल्प्यो यावच्च तैर्वि-
नियोजकः कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रु-
त्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां क-
ल्पकत्वशक्तेर्व्याहतत्वात् ॥ अत ए-
वैन्द्या लिङ्गान्नेन्द्रोपस्थानार्थत्वम्। कि-
न्तु ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र
गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हप-
त्योपस्थानार्थत्वम् ॥

कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुमाह लिङ्गादिषु न प्रत्यक्ष इत्यादिना यावच्च लिङ्गादिभिर्विनियोजकः शब्दोर्थप्रकाशनादिना कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षोपलब्धया श्रुत्या शेषिणाशेषसम्बन्धबोधस्य कृतत्वेन लिङ्गादीनां विनियोजकश्रुतिकल्पनद्वारेण विनियोगशक्तेः प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः । तत्र लिङ्गाच्छ्रुतेः प्राबल्यसिद्ध्यैव तस्मादपि दुर्बलेभ्यो वाक्यादिभ्यस्तस्याः प्राबल्यसिद्धये तावल्लिङ्गात्प्राबल्यमुदाहरणं प्रदर्शयन्साधयति । अत एवेत्यादिना । अत एव लिङ्गादिभ्यः श्रुतेः प्रबलत्वादेव ऐन्द्या इति षष्ठी नेन्द्रसश्वसीतीन्द्रप्रकाशनसमर्थाया अपिऋचोनलिङ्गादिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वमित्यर्थः । ननु यदीन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादैन्द्या ऋच इन्द्रोपस्थानार्थत्वं न भवति तर्हि तत्रान्य-

प्रकाशनसामर्थ्यादर्शनेन तस्याः कस्य चिदप्युपस्थानार्थत्वा-सम्भवाद्वैयर्थ्यमत्र स्यादित्याशङ्कते किन्त्विति। यद्यपीन्द्रश-ब्दस्य गार्हपत्येऽग्नौ रूढिर्नास्ति तथापि तस्यैश्वर्यगुणयोगे॥ न यागसाधनत्वं न वा मुख्येन्द्रसदृशत्वाद्गुणवृत्तिरस्ति तथाचैन्द्र्यास्तत्प्रकाशनसामर्थ्यस्यापि सत्वेन द्वितीयाश्रु-त्या तदुपस्थानार्थत्वं निर्विघ्नमुपपद्यत इति समाधत्ते। ऐ-न्द्र्यागार्हपत्यमित्यादिना। अत्रायमाशयः । ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुप-तिष्ठत इति श्रूयते तत्र च कदाचिनस्तरीरसिनेन्द्रसश्चसि-दाशुषे इत्यसावृगैन्द्री तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् भो इन्द्र क-दाचिदपि घातको न भवसि किन्त्वाहुतिं दत्तवते यज-मानाय प्रीयस इति तस्या अर्थः । तत्रेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्य-रूपाल्लिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते यद्यसौ मन्त्रः इन्द्रप्रधानक्रियायाः साधको न भवेत्तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् तस्मादेतन्मन्त्रकरणकक्रियां प्रति इन्द्रः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनियोगः कासौ क्रियेति विशेषजिज्ञासायामैन्द्र्योपतिष्ठत इत्यनेना-विरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते। तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेतेत्ययमर्थः पर्यवस्य-ति । तथागार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत्किञ्चित्क-रणकक्रियामन्तरेण न सम्भवति ततस्तादृशीं काञ्चित्क्रि-यां प्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुति-विनियोगः ऐन्द्र्योपतिष्ठत इति पदद्वये मन्त्रविशेषक्रिया-विशेषयोः पर्यवसानं भवति तथासत्यैन्द्रमन्त्रेण गार्हपत्य-

मुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति । यद्यपि प्रमाणत्वाविशेषाच्छ्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे प्राप्ते व्रीहियववद्विकल्पः स्यात् । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात्प्रतिप्रधानं गुणवृत्तिरितिन्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चयो वा स्यात श्रुतिर्विनियुंजाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुंक्ते । अन्यथा वन्हिना सिञ्चेद्वारिणादहेदित्यपि विनियुञ्ज्येत तस्मात्तदुपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एवमन्त्रेणोपस्थेयो वा स्यात् । तथाप्यैन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्येऽग्नौ मुख्यवृत्त्यासामर्थ्याभावेपि गुणवृत्त्यासामर्थ्यस्योक्तत्वात्सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावान्निर्विघ्नाश्रुतिराशुविनियुंक्ते लिङ्गं तु विलम्बेन विनियुंक्ते । तथाहि तत्र प्रथमं मन्त्रपदानि स्वाभिधेयार्थं प्रतिपादयन्ति तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य वस्तुप्रकाशनसामर्थ्यं निरूप्यते । तत ऊर्ध्वञ्च तत्सामर्थ्यवशात्साधनत्ववाचिनी प्रधानत्ववाचिनी च श्रुतिः कल्प्यते । कल्पिता च श्रुतिः । पश्चादैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेतेति विनियुंक्त इति मन्त्र पदाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ भवतः । प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगपक्षे तु मन्त्रपदाभिधेयप्रतिपादनमात्रेण तस्याविनियोजकत्वसम्भवान्नतौ मध्यवर्तिनौ व्यापारौ भवत इति श्रुतेः । प्राबल्यात्तयालिङ्गंबाध्यते नच प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गंश्रुत्याकथं बाध्यत इति वाच्यम् । तार्तीयबाधत्वेन भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । बाधश्च द्विविधः । प्राप्तबाधो ऽप्राप्तबाधश्च तत्र दशमे प्रा-

कृतानामङ्गानां चोदकेन विकृतौ प्राप्तानां प्रत्याम्नानादर्थलोपात्प्रतिषेधाद्वायो बाधः सप्राप्तबाधः । यथाचोदकप्राप्तानां प्राकृतानां कुशानां शरमयं बर्हिरिति प्रतिकूलशराम्नानाद्बाधः । यथाचावघातप्रयोजनस्य वैतुष्य रूपस्य लोपात्कृष्णलेष्ववघातस्य बाधः । यथा च पित्र्येष्टौ न होतारं वृणीत इति प्रतिषेधाद्धोतृवर्णस्य बाधः अप्राप्तबाधस्तु तृतीयाध्याये यो बाधः तत्र हि यावद्दुर्बलप्रमाणेन विनियोगः कर्तुमारभ्यते तावत्प्रबलप्रमाणेन विनियोगस्य कृतत्वादेव तेन वा तद्बोधितेन वेतरबोधो प्राप्तबाध एव दुर्बलप्रमाणस्याप्रवृत्तत्वादेव ततश्च कथंचित्प्राप्तभाविप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वमिति सिद्धम् । तस्माद्द्वितीयया श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षाया अनुदयाद्विनियोजकं तस्यैव लिङ्गं न प्राप्स्यति तस्माद्गार्हपत्योपस्थान एव मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विनियुज्यते इति सिद्धम् । एवमग्निचयने समाम्नाता निवेशनः संगम भ इत्यादिकापि काचिदृगैन्द्री भवति तस्या उत्तरार्द्ध इन्द्रो न तस्थाविति पठनात् । सापि निवेशनः संगमनोवसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ब्राह्मणे तृतीययैन्द्र्येति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यते तस्या अपि पूर्वोक्तन्यायेन गार्हपत्यप्रकाशन सामर्थ्यस्य सत्वात् । नच मन्त्रस्थेन्द्रपदस्य गुणवृत्त्या गार्हपत्यंशौवृतत्वेपि रूढ्या तु स्वर्गाधिपतौ सहस्राक्ष इन्द्रे वृतत्वान्मन्त्रेण प्रकाशिते मुख्येन्द्रे मन्त्रब्राह्मणयोर्विवादपरिहाराय ब्राह्मणस्थगार्हपत्यशब्देन निरुक्तगुणसम्बन्धद्वारेण-

शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम् । यच्चाहुः । सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते । सामर्थ्यं रूढिरेव । तेन समाख्यातो नान्द्रोलक्षणीय इति वाच्यम् । इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्यगौणत्वे ऽवश्यं भाविनि सति मन्त्रस्य प्राप्तार्थत्वेनानुवादकत्वसम्भवान्मन्त्रस्थेन्द्रपदस्यैव गौणत्वस्य न्याय्यत्वात् ब्राह्मणवाक्यस्याप्राप्तार्थत्वेन विधायकत्वाद्विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वाच्च तस्माद्गार्हपत्यप्रकाशने समर्थमेव मंत्रमैन्द्र्येति तृतीया श्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुङ्क्त इति सिद्धम् । एवं श्रुतेर्लिङ्गस्य दौर्बल्यवल्लिङ्गादेः पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परस्य परस्य वाक्यादेरेकविनियोज्य विषयत्वेन विरोधेदौर्बल्यं स्वार्थाववोधने परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेः ॥ तथाच सूत्रं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति । एवं श्रुतिं निरूप्य लिङ्गं लक्षयति शब्दसामर्थ्यमिति लिङ्गमिति लक्ष्यनिर्देशः । सामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तेऽङ्कुरादिजननानुकूलबीजादि सामर्थ्ये तत्प्रसङ्गः स्यात्तद्वारणाय शब्देति विशेषणम् । सामर्थ्यं द्विविधं शब्दगतमर्थगतं चेति तत्राद्यस्य लक्षणमत्रोक्तं तत्रैव वृद्धसम्मतिं प्रदर्शयन् तदर्थमाह यथाहुरित्यादिना । अन्त्यं तु यथा स्रुवेणावद्यतीत्यवदानसामान्यशेषत्वावगमेपि स्रुवस्य लिङ्गात्सामर्थ्यरूपादाज्यसान्नाय्यादिद्रवद्रव्यावदानविशेषाङ्गत्वं स्रुवेण मांसादिस्यावदानस्य कर्तुमशक्यत्वादिति । ननु रूढिरूपस्य

भेदः। यौगिकशब्दसमाख्यातो रूढ्यात्मकालिङ्गशब्दस्य भिन्नत्वात् । तेन बर्हिर्देवसदनन्दामीतिमन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्वं न तूलपादिलवनाङ्गत्वं तस्य बर्हिर्दामीति लिङ्गात् तल्लवनं प्रकाशयितुं समर्थत्वात् । एवमन्यत्रापि । लि-

सामर्थ्यस्य समाख्यातो न भेदः स्यात् । तथाच बर्हिर्देवसदनंदामीति मन्त्रस्योत्पादिलवनाङ्गत्वमपि स्यादित्याङ्क्याह समाख्यातो भेद इति रूढिरूपस्य सामर्थ्यस्येतिशेषः यौगिकशब्दरूपसमाख्यातो रूढात्मकस्य लिङ्गशब्दस्य भेद एव प्रसिद्धेः । तथाच न तयोरभेद इत्यर्थः समाख्यातो नाभेद इति पाठेऽपि स एवार्थः रूढिरूपस्य सामर्थ्यस्य समाख्यातो भेदे फलितमाह तेनेति । रूढिसमाख्ययोर्मिथोभेदेन पुरोडाशसदनभूतं बर्हिः खण्डयामीति श्रुतपदसामर्थ्याद्बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य कुशकाशादिरूपाणां मुख्यबर्हिषां लवनाङ्गत्वं न तु समाख्यातोदर्भसदृशानामुलयादिरूपतृणविशेषाणां गौणबर्हिषां लवनाङ्गत्वमित्यर्थः । उक्तेर्थे हेतुमाह तस्येत्यादिना । तस्येति बर्हिर्देवेत्यादिमन्त्रस्येत्यर्थः । तल्लवनमिति कुशलवनमित्यर्थः एवमन्यत्रापीति बर्हिर्देवसदनन्दामीति मन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्ववदग्नयेजुष्टं निर्वपामीत्यादिमन्त्रस्यापि नि-

र्वापादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गान्निर्वापादौ विनियोग इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । तस्य हि मन्त्रस्य निर्वापाङ्गत्वं सम्भवति यस्य यत्प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य मन्त्रस्य तदङ्गत्वमिति न्यायात् । तच्च लिङ्गं द्विविधं सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरानपेक्षं तत्सापेक्षं चेति । तत्र यद्विनायन्नसम्भवति तस्य तदङ्गत्वं । सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणान्तरानपेक्षकेवललिङ्गाद्भवति यथार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वं अर्थज्ञानं विना तदनुष्ठानासम्भवात् । यद्विना यत्सम्भवति तस्य तदङ्गत्वं तत्सापेक्षलिङ्गाद्भवति यथोक्तमन्त्रस्य निर्वापाङ्गत्वं निर्वापस्य हि विनापि मन्त्रमुपायान्तरेण स्मृत्वा कर्तुं शक्यत्वान्न मन्त्रोनिर्वापस्वरूपार्थः सम्भवति। किन्त्वपूर्वसाधनीभूतनिर्वापप्रकाशनार्थ एव तादृशनिर्वापप्रकाशनार्थत्वं च न सामर्थ्यमात्राल्लभ्यते सामर्थ्यस्य निर्वापप्रकाशनमात्रे सत्त्वात् । ततश्चावश्यं प्रकरणादिसामान्यसम्बन्धबोधकं प्रमाणं स्वीकर्त्तव्यम् । तथा च दर्शपूर्णमासप्रकरणे तस्य मन्त्रस्य पाठादेवानेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धिकिञ्चित्प्रकाश्यत इत्यवगम्यते । अन्यथा दर्शादिप्रकरणपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः । किन्तद्दर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धिप्रकाश्यमित्याकाङ्क्षायां निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यात्पुरोडाशनिर्वाप इत्यवगम्यते । निर्वापश्च पुरोडाशसंस्कारद्वारा ऽपूर्वसम्बन्धीति लिङ्गान्मन्त्रस्य निर्वापार्थत्वे सति न तस्यानर्थक्यापत्तिः । तस्मादग्नये जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रस्य प्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससम्बन्धितयाऽवगतस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गान्नि-

ङ्गादिविनियोगो द्रष्टव्यः । तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्यो बलवत् ॥ अत एव स्योनन्ते सदनं कृणोमीति मन्त्रस्य पुरोडाशसदनकरणाङ्गत्वम् । सदनं कृ-

र्णोपाङ्गत्वमिति । तदिदं निरुक्तं सामर्थ्यरूपं लिङ्गं वाक्यप्रकरणादिभ्यः प्रबलमित्याह । तदिदमित्यादिना । अत एवेति । लिङ्गस्य वाक्यादिभ्यो बलवत्त्वादेवेत्यर्थः । स्योनन्ते सदनं कृणोमीत्यत्र घृतस्य धारया सुसेवंकल्पयामितस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठव्रीहीणां मेधसुमनस्य मान इति वाक्यशेषः । भोपुरोडाशतेतनस्योनं समीचीनं सदनं स्थानं कृणोमि करोमि तच्च स्थानं घृतस्य धारयासुसेवंसुष्टुसेवितुं योग्यं कल्पयामि । भो व्रीहीणां मेध व्रीहिसारभूत त्वं सूमनस्यमानः समाहितमनस्कः सन् तस्मिन्नमृते समीचीने स्थाने सीदउपविशप्रतितिष्ठ तत्र स्थिरोभवेत्यर्थः तत्र च तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन । प्रकृतवाचकेन पूर्वोत्तरार्द्धयोरेकवाक्यत्वे सिद्धे मन्त्रद्वयस्याभावात्सर्वोप्ययं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गं पुरोडाशस्थापनस्य चाङ्गं भवति तत्र विनियोजिकाश्रुतिश्चैवं कल्पनीया सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानंकर्तव्यमिति तथा सर्वेणानेन मन्त्रेण तत्र पुरोडाशः स्थापनीय इति च । तथा च सदनकरणपुरोडाशस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः । समुच्चयो वास्येच्छया भविष्यतीति पूर्वपक्षः तत्र हि पदे तत्पूर्वोत्तरार्द्धयोः प्र-

णोमीति लिङ्गात् नतु वाक्यात् । समभिव्याहारो वाक्यम् । समभिव्याहारश्च साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावेपि । वस्तुतः शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चारणम् । यथायस्य पर्णमयीजुहूर्भवति न सपापं श्लोकं शृणोति

रस्यराऽन्वयेनैकवाक्यं सम्पन्नन्तदेनदुतरार्द्धस्य सदनकरणेशक्तिमकल्पयित्वा सकलं मन्त्रं सदने विनियोक्तुं नार्हति तथा तदेव वाक्यं पूर्वार्द्धस्य पुरोडाशस्थापने शक्तिमकल्पयित्वा न पुरोडाशस्थापने कृत्स्नं मन्त्रं विनियोक्तुं प्रभवति ततश्च लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते प्रत्यक्षं तु लिङ्गद्वयं तां श्रुतिं प्रति न विप्रकृष्यते तथा सति लिङ्गेन वाक्यस्य बाधान्मन्त्रस्यार्द्धद्वयं सदनकरणस्थापनयोर्व्यवस्थितमिति राद्धान्तः । तमेतमभिप्रेत्याह मन्त्रस्येत्यादिना । लिङ्गादिति । सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यरूपादित्यर्थः । नतु वाक्यादिति मन्त्रस्य पुरोडाशसदनसादनरूपार्थकरणाङ्गत्वं न तु सदनसादनलक्षणशेषशेषिरूपार्थप्रतिपादकात्सदनं कृणोमि तस्मिन्सीदेत्येवं सहोच्चारणरूपाद्वाक्यादित्यर्थः । वाक्यं लक्षयति समभिव्याहार इति । वाक्यमितिलक्ष्यनिर्देशः । समभिव्याहारशब्दं व्याचष्टे । समभिव्याहारश्चेत्यादिना ।

अत्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारा-देव पर्णतायाजुह्वङ्गत्वम् । नचानर्थ-क्यम् । अन्यथापि जुह्वः सिद्धत्वादि-ति वाच्यम् । जुहूशब्देन तत्साध्यापूर्व-लक्षणात् ॥ तथाच वाक्यार्थः । पर्ण-तयावत्तहविर्धारणद्वाराजुह्वपूर्वं भाव-येदिति । एवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्वंभवति ना-न्यथेति गम्यत इति न पर्णताया वै-यर्थ्यम् । अवत्तहविर्धारणद्वारेति चाव-

तत्रोदाहरणमाह यथेत्यादिना पर्णताजुव्होरिति शेषशेषि-लक्षणयोरिति शेषः । ननु काष्ठान्तरेणैव जुव्हाः सि-द्धत्वात्पर्णताया आनर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति न-चेत्यादिना । नच वाच्यमित्यत्र हेतुमाह जूहूशब्देनेत्यादि-ना । यदिजुहूः पर्णतयैव क्रियते तदैव जुव्हाऽपूर्वं जन्यते नान्यथेति भावः । फलितं वाक्यार्थमाह तथाचेत्यादिना क्वचित्पुस्तकेवतेत्यतः प्रागितितः परत्रैवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति ग-म्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यमिति पाठः । अत्र द्यत इ-

श्यं वक्तव्यम् ॥ अन्यथा स्रुवादिष्वपि पर्णतापत्तेः। सेयं पर्णता अनारभ्याधीतापि सर्वप्रकृतिष्वेवान्वेति न विकृतिषु। तत्र चोदकेनापि तत्प्राप्तिसम्भवात्पौनरुक्त्यापत्तेः। यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः। यथा दर्शपूर्णमासादिः। तत्प्रकरणे सर्वाङ्गपाठात्। यत्र न सर्वाङ्गोपदेशःसा विकृ-

त्यवत्तं अवते च तद्धविश्वतस्य धारणद्वारेत्यर्थः अवत्तेत्यादेर्व्यावृत्तिमाह। अन्यथेत्यादिना अन्यथाऽवत्तेत्यादेरनुपादान इत्यर्थः। स्रुक् स्रुवादिभिराज्यहविर्धारणद्वारैवोपक्रियत इति भावः। ननु पर्णताया अनारभ्याधीतत्वादनारभ्यविधेश्च सामान्यविधित्वात्पर्णता सर्वेषु प्रकृतिविकृतियागेषु समन्वेत्वित्याशङ्क्याहसेयमित्यादिना। एवकारव्यावर्त्यमाह नविकृतिष्विति। तत्रेति विकृतिष्वित्यर्थः। चोदकेनेति प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति चोदकशब्दितातिदेशवाक्येनेत्यर्थः। तत्प्राप्तिसम्भवादिति। पर्णताप्राप्तिसम्भवादित्यर्थः। पौनरुक्त्यापत्तेरिति। प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादितिन्यायविरोधेन पौनरुक्त्यरूपदोषापत्तेरित्यर्थः। केयं प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणमाह। यत्रेत्यादिना

तिः । यथा सौर्य्यादिः । तत्र कतिपयाङ्गानामतिदेशेन प्राप्तत्वात् । अनार-

अतिदेशेनेति । उक्तचोदकशब्दितातिदेशवाक्येनेत्यर्थः । किञ्च यत्र चोदकेनाङ्गप्राप्तिस्तत्रानारभ्याधीतानांसन्निवेशः दर्शपूर्णमासयोरपि चोदकप्रमाणेनाङ्गानामप्राप्तेः प्रकरणपठितैरेवाङ्गैर्नैराकाङ्क्ष्यात् । तत्र पर्णतायाः सन्निवेशोन्याय्य एव । गृहमेधीययागाद्यद्यपि कुत्रापि विकृतौ नाङ्गानामतिदेशेन प्राप्तिस्तथापि तस्य क्लृप्तोपकारैराज्यभागादिभिरेव नैराकाङ्क्ष्येण तत्रापि चोदकाङ्गप्राप्तेः सत्त्वात्तत्रापि पर्णतासन्निवेशो भवत्येव । किञ्च योऽनारभ्यविधिःससामान्यविधिरित्युच्यते । सामान्यविधेश्चास्पृष्टत्वात्तस्य विशेषेणोपसंहारो भवति तथाचोक्तं सामान्यविधिरस्पृष्टः संह्रियेतविशेषत इति । तथाच सामिधेन्यृचासाप्तदश्यस्यानारभ्याधीतत्वेपि न प्रकृतिषु गमनं तस्य प्रकृतियागानां सामिधेन्यृक्यां च दश्यावरोधात् । नापि विकृतिमात्रे तद्गमनं तत्र चोदकप्राप्तयां च दशयवाधप्रसङ्गात्किन्तु प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यासुमित्रविन्दादिष्वेव विकृतिषु तस्य साप्तदश्यस्य गमनं भवति तथाचोक्तम् । एवं च प्रकृतावेतत्पाश्चदश्यम्प्रतिष्ठितं विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यं पुनः श्रुतिरिनि नच वाक्यवैयर्थ्यमनारभ्याधीतस्यैव साप्तदश्यस्य मित्रविन्दादिप्रकरणस्थवाक्येनोपसंहारात् । उपसंहारश्च नामसामान्यप्राप्तस्य विशेषे नियमनं ततश्च साप्तदश्यस्यानारभ्यविधिः

भ्यविधिः। सामान्य विधिः । तदिदं वा-
क्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत् । अत ए-
वेन्द्राग्नी इदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वा-
द्दर्शाङ्गत्वं न तु प्रकरणात् दर्शपूर्ण-

सामान्यविधिः । मित्रविन्दादिप्रकरणस्थाश्चविशेषविधि-
रिति सर्वमभिप्रेत्याह । अनारभ्य विधिः सामान्यविधि-
रिति । किञ्च तद्धि वाक्यं प्रकरणाद्बलीयो भवति स्था-
नादितस्तु सुतरां तस्य प्रकरणादपि दुर्बलत्वात् वाक्यस्य
प्रकरणादिभ्यो बलवत्त्वादैन्द्राग्नी इदं हविरित्यादि म-
न्त्रस्य दर्शैकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वं न तु दर्शपूर्णमासप्रकरणा-
द्दर्शपूर्णमासोभयाङ्गत्वमित्याह । तदिदमित्यादिना । अ-
त्रेदं बोध्यम् । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां
महोज्यायोक्रातां इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां म-
महोज्यायोक्रातामिति सूक्तवाके श्रूयते । तत्र च देवता-
वाचकं पदमग्नीषोमादिरूपं पौर्णमास्यादिकाले यथा देव
तं विभज्य प्रयोक्तव्यमिति तृतीये स्थितम् । इदं हविरि-
त्यादि पदमवशिष्टं तु यथोक्ताग्नीषोमैन्द्राग्निमन्त्रद्वयगतमपि
यथाक्रममभावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पौर्णमास्या-
मिन्द्राग्निपदपरित्यागेन च पठनीयं तथाच सति तेषां
मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधकोदर्शपूर्णमासप्रकरणपाठानु-
गृहीतो भवतीति प्राप्ते भिधीयते । अग्नीषोममन्त्रशेषस्येदं
हविरित्यादिरूपस्येन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं

मासाङ्गत्वम् । उभयाकाङ्क्षाप्रकरणम् । यथाप्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यादौ वाक्ये फलविशेषस्यानिर्देशात् समिद्यागेन भावयेदिति बोधानन्तरं किमिति उपकार्याकाङ्क्षादर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति बोधानन्तरं कथमित्युपकारकाकाङ्क्षा इत्थं चोभयथाप्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् ।

तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयं तेन च वाक्येनेन्द्राग्निप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पनीयम् । तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषयाकाचित्क्रियानुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयां श्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोगमध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति अग्नीषोमपदान्वयरूपं वाक्यं तु श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । एवमिन्द्राग्नीमन्त्रशेषस्याप्यग्नीषोमपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयमित्यादि स्वयमूह्यम् । तस्माद्वाक्येन स्वस्माद्दुर्बलस्य प्रकरणस्य बाधितत्वात्तन्मन्त्रशेषस्तत्तत्रैव व्यवतिष्ठत इति प्रकरणं लक्षयति । उभयेत्यादिना । आकाङ्क्षात्वं चेल्लक्षणं शाब्दबोधकारणी-

तच्च प्रकरणं द्विविधम् । महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणं चेति । मुख्यभावनासम्बन्धिप्रकरणं महाप्रकरणम् । तेन च प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । एतच्च प्रकृतावेव उभयाकाङ्क्षायाः सम्भवान्नतु विकृतौ । तत्र प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यातिदेशेन क-

भूताकाङ्क्षायामतिप्रसङ्गस्तद्वारणायोभयेति विशेषणम् । उभयत्वं चेत्तदोभयत्वावच्छिन्ने घटपटादावतिव्याप्तिस्तद्वारणायोत्तरंदलम् । परस्परमुभयाकाङ्क्षेत्यर्थः । प्रकरणमिति लक्ष्यनिर्देशः । तत्रोदाहरणद्वारोभयाकाङ्क्षां प्रदर्शयन् लक्षणसमन्वयं करोति । यथेत्यादिना । इत्थञ्चेति । अनेन प्रकारेणचेत्यर्थः । तच्च प्रकरणं विभजते । तच्चप्रकरणमित्यादिना । तच्चेति । उक्तलक्षणलक्षितं चेत्यर्थः । तत्रेति । महाप्रकरणावान्तरप्रकरणयोर्मध्य इत्यर्थः । मुख्यभावनेति । फलभावनेत्यर्थः । तेन चेति । महाप्रकरणेनचेत्यर्थः । अङ्गत्वं बोध्यत इति शेषः । तद्धि महाप्रकरणं प्रयाजादीन्यङ्गानि दर्शपूर्णमासयोर्विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एतच्चेति महाप्रकरणंचेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह उभयेति । प्रकृतावेवेत्यनुषङ्गः । एव कारव्यावर्त्यमाह । नत्विति । विकृतावुभयाकाङ्क्षाया असम्भवादिति भा-

थंभावाकाङ्क्षाया उपशमेनापूर्वाङ्गाना-
मप्युभयाकाङ्क्षया विनियोगासम्भवा-

वः । तत्रेति । विकृतावित्यर्थः । अतिदेशेनेति । अ-तिदेशवाक्यप्राप्तप्राकृताङ्गजातेनेत्यर्थः । कथंभावाका-ङ्क्षाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया इत्यर्थः । तथाच यद्य-प्युपहोमादीनामपूर्वाङ्गानामुपहोमादिभिर्भावयेत्किम्भावये-दित्यस्याकाङ्क्षा तथापि सौर्यादिविकृतियागस्याति-देशवाक्यप्राप्तप्राकृताङ्गैरेव नैराकाङ्क्षेण नापूर्वाङ्गानाम-प्युपहोमादीनामुभयाकाङ्क्षया विकृतौ विनियोगः सम्भ-वतीति भावः । ननु प्राकृताङ्गानां विकृतावपठितत्वादप्रत्य-क्षाणां कथं विकृत्याकाङ्क्षोपशमहेतुत्वं वैकृताङ्गानान्तू-पहोमादीनामत्र पठितत्वेन प्रत्यक्षाणां सम्भवत्याकाङ्क्षो-पशान्तिहेतुत्वमिति चेन्न । तेषां विकृतौपठितत्वेन प्रत्यक्ष-त्वेप्यन्यत्राक्लृप्तोपकारकत्वाच्छीघ्रं विकृत्याकाङ्क्षोपशान्त्या-वसामर्थ्यात् । अतिदिष्टानां तु प्रकृतौ क्लृप्तोपकारक-त्वेन सम्भवति तदाकाङ्क्षोपशमनसामर्थ्यम् । नच तेषा-मेव प्राकृताङ्गानां विकृतौ प्रकरणाग्रहणं स्यादिति वा-च्यम् । तेषामपि प्रकृतावुपकारकत्वेनोपक्षीणाकाङ्क्षत्वा-त् । नच प्राकृताङ्गानामत्रोपस्थापकाभावेनानुपस्थितत्व-मिति वाच्यम् । उपमानप्रमाणस्योपस्थापकस्य सत्वेन तेषामत्रोपस्थितत्वात् । तथाहि सौर्यवाक्यस्य दर्शनेनौषधद्र-व्यस्यैकदैवत्यत्वस्य च सादृश्यस्य दर्शनेनानेन सदृशमाग्नेयवाक्य-मित्याग्नेयवाक्यमुपमीयते गवयदर्शनादनेन सदृशी ग-

तु । तस्मादपूर्वाङ्गानां स्थानादेव विकृत्यर्थत्वमिति । अङ्गभावनासम्बन्धिप्रकरणमवान्तरप्रकरणम् । तेन चाभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वम् । तच्च सन्दंशेनैव ज्ञायते । तदभावे चाविशेषात्सर्वेषां फलभावना कथंभावेन ग्रहणप्रसङ्गेन प्रधानाङ्गत्वापत्तेः । ए-

दीया गौरिति गोरुपमानवत् । आग्नेयवाक्ये चोपमिते तेन तदर्थो ज्ञायते । स च त्र्यंशभावनारूपस्तस्मिंश्च ज्ञाने सौर्यवाक्ये भावनाया भाव्यस्य करणस्य च विद्यमानत्वेन तन्नाकाङ्क्षाभावेपीतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्राकृतोपकारपृष्ठभावेनाग्नेयेति कर्तव्यतामतिदिश्य सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसम्भावयेदाग्नेयवदिति सिद्ध्यति । तस्मादाग्नेयेति कर्तव्यतयैव विकृत्याकाङ्क्षोपशमने सौर्यादौ विकृतावुभयाकाङ्क्षारूपात्स्थानादेवोपहोमादीनामपूर्वाङ्गानां विकृतिशेषत्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति । अवान्तरप्रकरणं लक्षयति । अङ्गभावनेति । तेनचेति । अवान्तरप्रकरणेनचेत्यर्थः । अत्रापि बोध्यत इतिशेषः । तच्चेति । तेन तेषां तदङ्गत्वं चेत्यर्थः । सन्दंशेनेति । सन्दंशोलोहकण्टकविद्धलोहशलाकाद्वयरूपस्तेनेत्यर्थः । तन्न्यायेनेति यावत् । तदनङ्गीकारे दोषमाह । तदभावइति । सन्दंशाभावइत्यर्थः ।

काङ्गानुवादेन विधीयमानयोरप्यङ्गयो-
रन्तरालविहितत्वंसन्दंशः । यथाऽभि-
क्रमणे तत्र हि " समानयत उपभृत-
स्तेजो वा " इत्यादिना प्रयाजानुवादेन
किञ्चिदङ्गंविधाय तदनन्तरमपि प्रया-
जानुवादेन प्रयाजाङ्गत्वं यस्यैवं विदुषः

अविशेषात् । प्रकरणाविशेषात् । सर्वेषां प्रयाजादीना-मभिक्रमणादीनां च कथंभावेनेति कर्तव्यतारूपेण प्रधा-नाङ्गत्वापत्तेः । दर्शादिप्रधानाङ्गत्वापत्तेः । तथाचाभि-क्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वग्रहे सन्दंशस्याभावे सति द-र्शादिप्रधानयागप्रकरणपाठाविशेषात् प्रयाजादिवदभिक्र-मणादीनामपि दर्शादिफलभावनाया इतिकर्तव्यताका-ङ्क्षया ग्रहणप्रसङ्गेन दर्शादिप्रधानयागाङ्गत्वापत्तेस्तत्सन्दंशे-नैव ज्ञातुं शक्यत इति समुदायार्थः । सन्दंशं लक्षयति । एकाङ्गानुवादेनेति । तत्रोदाहरणमाह । यथाभिक्रमण इति । अभिक्रमणेह्येकस्य प्रयाजरूपस्याङ्गस्यानुवादेन वि-धीयमानयोः प्रयाजाङ्गयोरन्तराले विहितत्वं भवत्येव त-देवाह । तद्धीत्यादिना । तद्धि अभिक्रमणं हीत्यर्थः । समानयते जुह्वामुपभृत इति । उपभृतोघृतपात्रविशेषाज्जु-ह्वाञ्जुह्वरूपपात्रविशेषे घृतं समानयत इति मन्त्रार्थः । किञ्चिदङ्गमिति उपभृतः पात्राज्जुह्वां प्रयाजार्थं घृतान-

प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्नुदतेऽभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै इत्यनन्तरं यो वै प्रयाजानाम्मिथुनं वेदेत्यादिकिञ्चिदङ्गं विधाय विधीयते । अतः प्रयाजाङ्गमध्ये ऽभिहितमभिमणं तदङ्गम् । प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदिति ज्ञाते कथमेभिरपूर्वं कर्तव्यमिति कथंभावाकाङ्क्षा-

यनरूपमङ्गमित्यर्थः । तदनन्तरमपीति । अभिक्रमणानन्तरमपीत्यर्थः । तदनन्तरमपीत्यस्य किञ्चिदङ्गं विधीयत इत्युत्तरेणान्वयः । प्रयाजत्वमिति पाठे तु तस्यापि किञ्चिदङ्गमित्यनेनोत्तरेणैवान्वयः । भ्रातृव्यानिति । शत्रूनित्यर्थः । नुदत इति । व्यथयति अपतुदतीति वार्थः जपतीति यावत् । अभिक्रामं जुहोत्यभिजित्या इति । विजयायाहवनीयं सर्वतः सञ्चरणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः । मिथुनं वेदेतीति युगलं जानातीत्यर्थः । अत इति । प्रयाजानुवादेन विहिततदङ्गमध्ये विहितत्वादित्यर्थः । ननु प्रयाजानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षाभावान्न तत्र सन्दंशेनाप्यभिक्रमणस्याङ्गत्वेनान्वयः । साकाङ्क्षस्यैव गुणेन्वेषणेति न्यायादित्यत आह । प्रयाजैरित्यादिना । सा च प्रयाजानामिति कर्तव्यता-

याः सत्वात् । सा च सन्दंशपठितै-रभिक्रमणादिभिः शाम्यति । नचाङ्गभा-वनायाः कथं भावाकाङ्क्षाऽभावः भा-वनासामान्येन तत्रापि तत्सम्भवात् । तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव साक्षा-द्विनियोजकं द्रव्यगुणयोस्तु तद्द्वारा ।

काङ्क्षासन्दंशलब्धैरेवाभिक्रमणादिभिः शाम्यतीत्याह । साचेत्यादिना तथाचोक्तम् । परप्रकरणस्थांनामङ्गश्रुत्यादि-भिस्त्रिभिः ॥ ज्ञाते पुनश्च तैरेव सन्दंशेन तदिष्यत इति । ननुप्रयाजभावनाया अङ्गभावनात्वेनकथंभावाकाङ्क्षाभावा-न्न प्रयाजभावनाकथंभावेनाभिक्रमणं गृह्यत इत्याशङ्क्य परिहरति नचेत्यादिना । प्रयाजादिभावनाकथंभावाकाङ्क्षा शून्या अङ्गभावनात्वादित्यत्र हेतोरसाधारणानैकान्तिकत्वा-त्साकाङ्क्षत्वसाधने हेतुसत्वाच्च न प्रयाजाद्यङ्गभावनायाः कथं भावाकाङ्क्षाशून्यत्वमित्याह । भावनासाम्येनेति । प्र-याजाद्यङ्गभावना कथंभावसाकाङ्क्षाभावनात्वाद्दर्शादिभाव-नावदिति प्रयोगोत्र बोध्यः । नचावहननादिभावनायां व्यभिचारः तस्याः पक्षसमत्वात् । तत्रापि तत्सम्भवा-दिति प्रयाजाद्यङ्गभावनायामपि कथंभावाकाङ्क्षासम्भवा-दित्यर्थः । निरूपितप्रकरणस्य साक्षाद्विनियोज्यविषयमुपन्य-स्यति । तदिदमित्यादिना । प्रकृतस्यैव व्यवहितविनियोज्य-

तथाहि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र फल-भावनायां कथंभावाकाङ्क्षायां सान्निधिपठिताऽश्रूयमाणफलकं क्रियाजात-मुपकार्याकाङ्क्षयेतिकर्तव्यतात्वेनान्वेति क्रियाया एव लोके कथंभावाकाङ्क्षा-यामन्वयदर्शनात् नहि हस्तकुठारेण-

मादर्शयति द्रव्येति। तद्द्वारेति। क्रियाद्वारेत्यर्थः अत्र च द्रव्यस्य क्रियाद्वारैव प्रकरणं विनियोजकं गुणस्य तु द्रव्यक्रियोभयद्वारा विनियोजकमिति भावः। फलभावनायामिति। फलभावनायां क्रियाजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेतीति सम्बन्धः। भिन्नप्रकरणस्थक्रियाया अन्यत्र क्रियायामन्वयापत्तिवारणाय सन्निधिपठितमित्युक्तम्। श्रूयमाणफलस्य क्रियाजातस्येति कर्तव्यतात्ववारणायाश्रूयमाणफलमित्युक्तम्। प्रधानस्योपकाराकाङ्क्षाऽभावे तत्र तदन्वयादर्शनात्कथंभावाकाङ्क्षायामित्युक्तमगुणस्याप्युपकार्याकाङ्क्षाऽभावेप्युपकारकत्वेनान्वयादर्शनादुपकार्याकाङ्क्षयेत्युक्तम्। इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां क्रियाया एव साक्षादन्वये लोकप्रसिद्धिहेतुत्वेन दर्शयति। क्रियाया एवेत्यादिना। क्रियाया एवान्वयदर्शनादित्यन्वय इत्यर्थः। कुठारेणछिन्द्यादित्यत्र कथमिति कथंभावाकाङ्क्षायांहस्तेनेत्युच्चार्यमाणोपि हस्तो नहि छिदिभावनायां साक्षाद्-

छिन्द्यादित्यत्र कथंभावाकाङ्क्षायामुच्चार्यमाणोपि हस्तोन्वेति किन्तु हस्तेनोद्यम्य निपात्येति उद्यमननिपातने एव हस्तश्च तद्द्वारैवान्वेतीति सार्वजनीनमेतत् । इदं च स्थानादिभ्यो

न्वेतीत्यभिप्रेत्याह । नहीत्यादिना । उद्यमननिपातनएवान्वितइतिशेषः । उद्यमनश्चनिपातनञ्चोद्यमननिपातनेइति द्विर्वचनसन्धिस्तुलेखकप्रमादतः । यद्वाउद्यमनेननिपातनउद्यमननिपातनइति व्याख्येयम् । अत्र चान्वेतीत्यनुषङ्गः । तत्द्वारैवेति । उद्यमननिपातनद्वारैवेत्यर्थः । सार्वजनीनमिति सर्वेषु जनेषु भवमित्यर्थः । सर्वजनप्रसिद्धमिति यावत् । किञ्च कथं भावाकाङ्क्षानामकरणगतप्रकाराकाङ्क्षाथमुनः प्रकारवाचित्वात् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः सामान्यं च क्रियारूपमेवाख्यातेनोच्यते यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य ह्ययमर्थः । यागेन तथाकर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति क्रियासामान्यस्य च विशेषः क्रियैव भवति नहि ब्राह्मणविशेषः परिव्राजकादिरब्राह्मणो भवति एवं च करणगतक्रियाविशेषाकाङ्क्षापरनामधेयं कथंभावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति युक्तं स च करणगतः क्रियाविशेषोन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियारूपएवेति युक्तं तस्य प्रकरणेनैव ग्रहणं तस्य च करणगतत्वं तदुपकारकत्वमेव तेन विना यागेनापूर्वाजननात् । नह्युद्यमननिपतनव्य-

बलवत्। अतएवाक्षैर्दीव्यति राजन्यमिति देवनादयो धर्मा अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता अपि स्थानान्नतदङ्गं किन्तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गमिति।

तिरेकेण कुठारेण द्वैधी भावोजन्यते तत्सिद्धं कथम्भावाकाङ्क्षयाक्रियैवान्वेतीति। तदिदं प्रकरणं स्थानादितो बलीयो भवति। तथाहि राजसूयप्रकरणे पञ्चिष्टिसोमयागावहः समप्रधानभूताः पठ्यन्ते तत्र च कश्चिदभिषेचनीयसंज्ञकः सोमयागः पठितः तस्य हि सन्निधौ विदेवनादयो धर्माः। अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनः शेफमाख्यापयतीतिश्रूयते जिनाति जयतीत्यर्थः। बह्वृचब्राह्मणे समाम्नातं शुनः शेफविषयमुपाख्यानं शौनः शेफं तदाख्यापयतीत्यर्थः। तत्र च विदेवनादीनां सन्निधिबलादभिषेचनीयाङ्गत्वमिति प्राप्तेराद्धान्तः। राजसूयेति कर्तव्यताकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता विदेवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषा एव भवन्ति राजसूयश्च बहुयागात्मको भवति ततश्च तत्र सर्वयागशेषत्वं विदेवनादीनां सिद्ध्यति। किञ्चाभिषेचनीयस्य काचिदप्याकाङ्क्षा विदेवनादिषु नास्त्येव तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनातिदिष्टैरेव प्राकृताङ्गैस्तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः। ननु सन्निहितविधिबलादाकाङ्क्षोत्थाप्यत इति च तर्ह्याकाङ्क्षारूपमन्तराले प्रकरणमादौ परिकल्प्यतत्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पन-

देशसामान्यं स्थानं तद्द्विविधम्। पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति। स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम्। पाठसादेश्यमपि द्विविधम्। यथासन्निधिपाठः यथासङ्ख्यपाठश्चेति। तत्रैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितेषु इन्द्राग्नीरोचनादिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्यमन्त्राणां यथास-

या सन्निधिर्विप्रकृष्यते राजसूयाकाङ्क्षारूपं महाप्रकरणं तु क्लृप्तत्वादेकयाऽऽकाङ्क्षया सन्निकृष्यते। ततश्च प्रकरणेन सन्निधेर्बाधात्सर्वयागशेषाविदेवनादयो धर्मा इत्यभिप्रेत्य प्रकरणस्य स्थानादिभ्यो बलवत्त्वमाह। इदञ्चेत्यादिना। स्थानं लक्षयति। देशसामान्यमिति। सन्निधिविशेषत्वमिति लक्षणान्तरम्। स्थानं क्रमश्चेति लक्ष्यत्वेन निर्दिश्यते पाठसमानदेशत्वेनानुष्ठानसमानदेशत्वेन च स्थानं विभजते। तत् द्विविधमित्यादिना। यथासङ्ख्यपाठत्वेन सन्निधिपाठत्वेन च पाठसमानदेशत्वमपि विभजते। पाठसादेश्यमित्यादिना तत्र यथासङ्ख्यपाठत्वेन समानदेशत्वं समुदाहरति। तत्रैन्द्राग्नमित्यादि-

ङ्गस्यप्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्यद्वितीयमित्येवं रूपो विनियोगो यथासङ्गस्यपाठात् । प्रथमपठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् ।

ना । प्रथमस्य प्रथममिति । प्रथमस्यैन्द्राग्नमित्यैन्द्राग्नेष्टियागस्येन्द्राग्नीरोचनादिव इति प्रथमं याज्यानुवाक्यायुगलमङ्गं द्वितीयस्य वैश्वानरमिति वैश्वानरेष्टियागस्य वैश्वानरो नोजनदित्यादि द्वितीयमङ्गमित्यर्थः । एवं रूपे विनियोगे हेतुमाह । प्रथमपठितमन्त्रस्येत्यादिना । कैमर्थ्याकाङ्क्षायामिति । किमर्थोयं मन्त्र इति कैमर्थ्याकाङ्क्षायामित्यर्थः । एवं द्वितीयमन्त्रस्यापीति किमर्थोयं मन्त्र इति द्वितीयमन्त्रस्यापि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां द्वितीयस्थाने विहितमेव कर्मोपतिष्ठते समानदेशत्वादित्यर्थः । कोर्थोयस्य स किमर्थः । तस्य भावः कैमर्थ्यं तस्याकाङ्क्षायामिति निरुक्त्या किमनेन मन्त्रेण भाव्यमिति सिद्ध्यति । अत्र च क्रमस्योदाहरणान्तरमपि वर्तते तथाहि । दर्शपूर्णमासयोराध्वर्यवे काण्डे आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीययागाः क्रमेणाम्नाताः याजमाने च काण्डआग्नेयादिविषयास्तेनैव क्रमेण मन्त्रा आम्नाताः अग्नेरहं देवयज्ययान्नादोभूयासन्दब्धिरस्यदब्धोभूयासममुन्दभेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्ययावृत्रहाभूयासमिति तत्राद्यन्तयोराग्नेयाग्नीषोमीययोः कर्मणो-

एवंद्वितीयमन्त्रस्यापि वैकृताङ्गानां प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानां सन्दंशपतितानां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात् । यथा आमनहोमानाम् । तेषां हि कैम-

राद्यन्तौ मन्त्रो मध्यमस्य चोपांशुयाजस्य कर्मणो मध्यमो दब्धिरस्यदब्धोभूयासममुन्दभेयमिति मन्त्राङ्गन्तस्य च ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते । एतया वैदब्ध्यादेवा असुरान् दभ्नुवन्तयैव भ्रातृव्यं दभ्नोतीति दब्धिर्घातकमायुधमित्यर्थः । नचाऽग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्टनिवारकत्वेन साधारणलिङ्गेन दब्धिमन्त्रस्याङ्गत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । यथावाक्यद्वयानुसन्धानेन सम्पन्नप्रकरणं पृथक्प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुसन्धानसम्पन्नेन क्रमप्रमाणेनोपांशुयाजे तस्य मन्त्रस्य विनियोगात् । नच क्रमस्य प्रकरणेऽन्तर्भाव इति वाच्यम् । द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात् । तस्मात्क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्तीमन्त्रोऽङ्गं समानदेशत्वादिति यथासङ्ख्यपाठाद्विनियोगउक्तः सन्निधिपाठात्तु यानिवैकृतान्यङ्गानि प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानि सन्दंशपतितानि तेषां विकृतौ विनियोग इत्याह । वैकृताङ्गानामित्यादिना । तत्रोदाहरणमाह । यथाऽऽमनहोमानामिति अमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहेत्यादयो मनोहोमाः । यद्वा अमनो होमानामिति पाठः प्रामादिक एव कि-

र्थ्याकाङ्क्षायां फलं विकृत्यपूर्वमेव भा-
व्यत्वेन सम्बध्यते । उपस्थितत्वात् ।
स्वतन्त्रफलकत्वे विकृतिसन्निधिपाठा-

न्त्वामनहोमानामिति सकाररहितआपूर्व एव पाठः सा-
धुः । तत्र च वैश्वदेवींसाङ्ग्रहणीं निर्वपेत् ग्रामकाम इ-
त्यस्य काम्येष्टियागस्य सन्निधौ श्रूयन्त आमनहोमा आ-
मनदेवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । नन्वामनहोमानां
फलाकाङ्क्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यत
इत्यसत्तेषां मुख्ययागत्वे विरोधाभावात् । नह्याग्नेया-
दीनां षण्णामनुमित्यादीनां च बहूनां मुख्यत्वविरुद्धमित्या-
शङ्क्य यथादर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्येना-
ऽऽग्नेयादीनां फलसम्बन्धावगमस्तथाऽमनहोमानां फलस-
म्बन्धावगमाभावान्न प्राधान्यं युज्यते साङ्ग्रहणीं निर्वपे-
द्ग्रामकाम इति वाक्यस्य तु साङ्ग्रहण्या एव फलसम्ब-
न्धबोधकत्वेनाऽमनहोमानान्तत्सम्बंधबोधकत्वाभावात् ।
तस्मात्फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमितिन्यायात्फलवत्याः सा
ङ्ग्रहण्याः सन्निधावाम्नाता अफलाआमनहोमास्तदङ्ग-
मित्यभिप्रेत्यकिमर्थाइमे । किलेतिकैमर्थ्याकाङ्क्षायाम्फलवता-
विकृत्यपूर्वस्यैवभाव्यत्वेनसम्बन्धेहेतुमाह । उपस्थितत्वादिति ।
सन्निधिप्रमाणेनोपस्थितत्वादित्यर्थः । नन्वामनहोमानां सा-
ङ्ग्रहणीसन्निधिपाठेपि विश्वजिन्न्यायेन स्वतन्त्रफलकत्व-
मेव किन्न स्यादित्यत आह । स्वतन्त्रफलकत्वइत्यादिना ।
फलवत्कर्मसन्निधौ पठितस्यैवाश्रूयमाणफलस्य विश्वजि-

न्यायेन स्वतन्त्रफलं कल्प्यते । अन्यथा प्रयाजादीना-मपि तन्न्यायेन स्वतन्त्रफलकत्वापत्तिः स्यात् । अफलस्य फलवत्सन्निधौ पाठस्तु तदङ्गत्वायैव । तदभावे ऽनर्थकत्वमेव तस्यापद्येतेति भावः । सन्निधिपाठसादेश्येन विनियोगं निरूप्यानुष्ठानसादेश्येन विनियोगं निरूपयति पशुध-र्माणामित्यादिना पशुधर्मा हुचपाकरणपर्य्यग्निकरणादयस्त-त्र प्रजापतेर्जायमानाः इदं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशो-रुपस्पर्शनमुपाकरणं दर्भज्वालयाऽर्चिःप्रदक्षिणीकरणम् । पर्य्यग्निकरणम् । यूपेरज्ज्वाबन्धनं यूपनियोजनमित्या-दयो बोध्यास्तेषामनुष्ठानसमानदेशत्वादग्नीषोमीयपशुशे-षत्वमेव नतु सवनीयादिशेषत्वमित्यर्थः । किञ्च ज्योति-ष्टोमप्रकरणे त्रयः पशवः समाम्नाता अग्नीषोमीयः सव-नीयोनुबन्ध्यश्चेति तत्राग्नीषोमीयः पशुः सौम्यनामकादन्हः प्राचीने औपवसथ्यनामकेन्हि धिष्ण्यनिर्माणादूर्ध्वं सम-नुष्ठीयते तत्र चैवान्हि ते धर्माः समाम्नाताः ततश्च तेषां शेष्याकाङ्क्षायामनुष्ठियतयोपस्थितमग्नीषोमीयपश्वपूर्वमेव स-न्निधितो भाव्यत्वेन सम्बध्यते नतु सवनीयानुबन्ध्यापूर्वं तत्सन्निधिविरहात् । अथ कथमितिचेन्न । सवनीयप-शोः सौत्यनामकेन्हि समाम्नानादाश्विनं ग्रहं गृहीत्वाभि-वृत्तायूयं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति अनुबन्ध्यस्त्व-वभृथान्ते श्रूयमाणत्वाच्च । तस्मादुपपद्यते ह्येतेषां धर्माणां सन्निधिनाऽग्नीषोमीयार्थत्वं सवनीयानुबन्ध्ययोस्तु चो-दकान्नेऽतिदिश्यन्ते । नच पाठसादेश्यादेव तेषां तदर्थ-त्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयपशोः सो-

नर्थक्यापत्तेः। पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात्। औपवसमक्रयसमीपे पाठात्तेन तत्वासम्भवात्। नच क्रयसन्निधावेव तस्यानुष्ठानमपि किन्न स्यादिति वाच्यम्। स एषद्विदैवत्यः पशुरौपवसथ्येहानि आलब्धव्य इति वाक्यात्तस्य तत्रानुष्ठानानुपपत्तेः नच स्थानात्प्रकरणस्य वलीयस्त्वात्तेन तद्धर्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। तस्यसोमयागत्वातद्धर्मग्रहणायोगात् सोमोह्यभिषवादीन् धर्मानाकाङ्क्षति नतु यूपनियोजनविशसनादीन् तस्मादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतवलावलमिति न्यायेन प्रकरणं प्रधानात्प्रचाव्यस्थानात्पशुयागार्थत्वमेव पशुधर्माणां युक्तं भवति नचाङ्गिन्यनर्थका सन्तस्ते धर्मा अङ्गेषु त्रिष्वपि पशुयागेष्वविशेषेणावतिष्ठन्त्विति वाच्यम्। सन्निधिरूपस्य विशेषस्य दर्शितत्वात्। नचाग्नीषोमीयेपि तद्धर्माणां प्रकरणादेव विनियोगः किं न स्यादिति वाच्यम्। क्लृप्तोपकारैरेव प्राकृतधर्मैरग्नीषोमयिस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया उपशान्तत्वात्। अग्नीषोमीयोहि सान्नाय्ययागप्रकृतिको भवति तयोरुभयोरपि पशुप्रभवद्रव्यकत्वाविशेषात् सान्नाय्यन्दधिपयसी तत्र पशुयागः पयोयागप्रकृतिकः साक्षात्पशुप्रभवद्रव्यकत्वात्। तच्चोक्तं सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादिति तस्माच्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकाङ्क्षत्वान्न पशुयागे तद्धर्माणां प्रकरणं विनियोजकं किन्तु स्थानमेवेत्याभिप्रेत्याह। औपवसथ्येन्हीत्यादिना। एवं

थ्येऽन्हि अग्निषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते। अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते। तच्च स्थानं समाख्यातः प्रब-

स्थानं निरूप्य तस्य समाख्यातः प्राबल्यमाह । तच्च स्थानमित्यादिना । तच्चेति । उक्तलक्षणलक्षितं चेत्यर्थः । तन्त्रे तृतीये चेदं स्थितम् । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः समाख्याते काण्डे पठितस्तस्य च समाख्ययापुरोडाशकाण्डोक्तानामुलूखलजुह्वादीनामपि शोधनेऽङ्गत्वमिति प्राप्तेराद्धान्तः न समाख्यायामन्त्रस्य पुरोडाशपात्राङ्गत्वं पदार्थयोर्भिन्नदेशस्थत्वेन सम्बन्धस्याप्रत्यक्षत्वात् । स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणः सम्बन्धः प्रत्यक्ष एव । नच सा पदार्थयोः सम्बन्धवाचिका भवति यौगिकशब्दानान्द्रव्यवाचकत्वेन पदार्थसम्बन्धावाचकत्वात्तथात्वे वा तस्याः सा सम्बन्धमात्रवाचिका तद्विशेषवाचिका वा स्यात् । नाद्यः तन्मात्रोक्तौ प्रयोजनाभावात् । सर्वेषां यौगिकवचसां पर्यायतापत्तेश्च । द्वितीये तु सम्बन्धिविशेषत्वस्य सम्बन्धिविशेषनिरूप्यत्वादवश्यं सम्बन्धिनौ वक्तव्यौ तथा च ससम्बन्धिप्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवान्न समाख्या-

याः सम्बन्धवाचित्वं तथाचोक्तम् । "सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते । न हि सम्बन्धवाचित्वं सम्भवत्यतिगौरवात्" । तथान्यच्च । "पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्तावाच्योनैकस्यकस्यचिदिति" किञ्चपौरोडाशिकमितिसमाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमभिधत्तेतद्धितप्रत्ययस्तु पुरोडाशस्येदमिति व्युत्पत्त्या काण्डं न चैतावताकृत्स्नपुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षो भवति । किंत्वर्थापत्यासकल्प्यते कथं शृणु यदुच्यतः सन्निधिर्न स्यादामन्त्रप्रतिपादकग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । नह्याग्न्यसन्निहितानामिषेत्वेत्यादिमन्त्राणामाग्नेयकाण्डसमाख्या भवति । भवति च सा सन्निहितानां युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादि मन्त्राणां ततश्च काण्डसमाख्ययासन्निधिं परिकल्प्य कल्पितकाण्डसन्निध्यन्यथानुपपत्या परस्पराकाङ्क्षारूपं कृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तत् द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीश्च कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोग इति स्थानापेक्षयाविनियोगे समाख्यया विप्रकर्षः सान्नाय्यपात्राणां तु कुम्भीशाखापवित्रादीनां शोधनमन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षो भवति कथं शृणु इध्मा बर्हिः सम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः शोधनमन्त्रश्चायमिध्माबर्हिनिर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेनुवाके पठ्यते तेन च प्रत्यक्षसन्निधिनाप्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनात्सन्निधिः । समाख्यापेक्षया सन्निकृष्यते तस्मात्क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्राणां शोधने शेषोयं मन्त्रो भ-

लम् । अत एव शुन्धनमन्त्रः सान्ना-य्यपात्राङ्गं पाठसादेश्यात् । न तु पौ-रोडाशिकमिति समाख्यया पुरोडाश-पात्राङ्गम् । समाख्या यौगिकः श-

वतीत्यभिप्रेत्याह । अतएवेत्यादिना । अत एव स्था-नस्य समाख्यातः प्रबलत्वादेव शुन्धनमन्त्रः शुन्धध्वं दैव्या-य कर्मण इति मन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गमिति सान्नाययाग-योरैन्द्रदध्यैन्द्रपयसोः पात्राणां कुम्भीशाखापवित्रादीना-मङ्गमित्यर्थः । पाठसादेश्यादिति सन्निधिपाठादित्यर्थः पुरोडाशपात्राङ्गमिति । पुरोडाशपात्राणामुलूखलादीनामङ्ग-मित्यर्थः । एवं स्थानं निरूप्य समाख्यां लक्षयति समा-ख्या यौगिकः शब्द इति । अत्र यौगिकशब्दत्वं लक्षणं समाख्येति लक्ष्यम् । शब्दश्चतुर्धा यौगिको रूढो योग-रूढो यौगिकरूढश्चेति । तत्राध्वर्य्यवंयाचक इत्यादियौगि-कः स एव समाख्येति चोच्यते यत्रावयवार्थ एव ज्ञा-यते स यौगिक इति तन्निर्वचनम् । योवयवशक्तिनिर-पेक्षया समुदायशक्त्यैवार्थं बोधयति स रूढो यथा गवा-दि शब्दः । यस्त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्त्यापि प्रवर्तते स योगरूढः । यथा पङ्कजादि शब्दः पङ्कजादि-शब्दस्यैवावयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वेन समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मबोधकत्वात् । यस्त्ववयवशक्तिसमुदा-यशक्तिभ्यां रुढार्थयोगिकार्थं च स्वातन्त्र्येण बोधयति स

ब्दः । सा च द्विविधा । वैदिकी-लौकिकी च । तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वम् । होतृचमस इति वैदिकसमाख्यया अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वम् । लौकिक्या आध्वर्यवमिति समा-

यौगिकरूढः । यथोद्भिदादिशब्दः । सचोर्ध्वभेदन कर्तृतरुगुल्मादिकं बोधयति यागविशेषमपि चेति । सा यौगिकशब्दात्मिका समाख्या तत्र तयोः समाख्ययोर्मध्य इत्यर्थः । होतुरिति भक्षणस्य क्रियात्मकत्वेन प्राधान्यात्तत्कर्तुर्होतुर्भवति तदङ्गत्वमित्यर्थः । तत्तत्पदार्थाङ्गत्वमिति पुरोध्वर्युर्विभजतीत्यादिना । यजुर्वेदेन च विहितानां पदार्थानामङ्गत्वमित्यर्थः । लौकिक्येति याज्ञिकैः परिकल्पितयेत्यर्थः । तृतीये स्थितं प्रैतुहोतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः हरिरसिहारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । तत्र वाक्यम्वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वात्त्रय एव भक्ष हेतव इति प्राप्तेराद्धान्तः हविधा नेग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चःपरेत्यसदसिभक्षान् भक्षयतीति श्रूयते उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मण्डपे भिषवः उत्तरवेद्यां होमः सदसिभक्षणं तत्राभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोरविधेयतयातोनिमित्तत्वेनानूपभक्षणं विधीयते । तस्मात्समाख्यादिवदेवतयोरपि हेतुत्वमस्तीत्यभिप्रे-

ख्ययेति सङ्क्षेपः । तदेवं निरूपिता-
नि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणा-
नि । एतत्सहकृतेन विनियोगविधि-
ना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासा-
भ्यां यजेतेत्येवं रूपेण यानिनियोज्यन्ते-
तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रि-
यारूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जाति-
द्रव्यसङ्ख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्ये-
व। क्रिया रूपाणि च द्विविधानि। गुण-

त्याह । सङ्क्षेपइति श्रुत्यादिप्रमाणस्य विनियोगविधिस-
हकारिणो निरूपणमुपसंहरति । तदेवमिति । एतैः ष-
ड्भिः प्रमाणैः सहकृतेन विनियोगविधिना यान्यङ्गानि
विनियोज्यन्ते तानिविनियोगविधेः स्वरूपमनुवदन्विभ-
जते । एतदित्यादिना । तत्र सिद्धरूपाणि निर्दिशति ।
तत्रेति । सिद्धरूपक्रियारूपाणां मध्य इत्यर्थः । जाति
पशुत्वादिद्रव्यं व्रीह्यादिसङ्ख्या एकत्वादि तेषां यागस्व-
रूपोपकारकत्वेन दृष्टार्थत्वमेवेत्याह । तानि चेति । क्रि-
यारूपाणां विभागद्वारालक्षणमाह । क्रियारूपाणीत्या-
दिना गुणस्य कर्माङ्गस्य द्रव्यादेः संस्कारकराणि क्रिया
विशेषरूपाणि गुणकर्माणि यथावघातादीनि प्रधानस्य फ-

कर्माणि प्रधानकर्माणि च ॥ एतान्येव सान्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि चोच्यन्ते । कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्मसन्निपत्योपकारकम् । यथाऽवघातप्रोक्षणादि तच्च दृष्टार्थं अदृष्टार्थंदृष्टादृष्टार्थं चेति । तत्र दृष्टार्थ-

लापूर्वस्योपकारकाणि तानि प्रधानकर्माणि । यथा प्रयाजादीनि तेषामेवलक्षणान्तरमाह । एतान्येवेत्यादिना । सन्निपत्योपकारकाणां लक्षणमाह । कर्माङ्गेत्यादिना । यानि चाङ्गानि साक्षात्परम्परया वा विहितफलसाधनयागशरीरं निष्पाद्य तद्वारातदुत्पत्यपूर्वोपयोगीनि तानि सन्निपत्योपकारकाणीति फलितम् । द्रव्यादीत्यादिना देवतादिपरिग्रहः । क्रियारूपत्वं सर्वेषां कर्मणां गुणकर्मत्वमवघातादीनां प्रधानकर्मत्वं प्रयाजादीनां सन्निपत्योपकारत्वमवघातादीनामारादुपकारकत्वं प्रयाजादीनां च लक्षणमिति समुदायतात्पर्यम् । तत्रोदाहरणमाह । यथावघातेति सन्निपत्योपकारकाणां पुनरपि त्रिविधं विभागं करोति तच्चेत्यादिना । तच्च सन्निपत्योपकारकं चेत्यर्थः । दृष्टार्थमुदाहरति । दृष्टार्थमवघातादीति अवघातादेस्तुषविमोकादिरूपदृष्टद्वारा यागस्वरूपतदुत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वात्सम्भवति तस्य दृष्टार्थत्वमित्यर्थत्वमित्यर्थः । अदृष्टार्थमुदाहर-

मवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि तद्धि द्रव्यत्यागांशेनैव अदृष्टन्देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टङ्करोति। द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्मआराद्‌पकारकम्। यथा प्रयाजादिआरादुपकारकं च । परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते । सन्निपत्योपकारकं तु द्रव्यदेवतासंस्करद्वारा

ति । अदृष्टार्थमिति प्रोक्षणादेर्व्रीहिगतसंस्काररूपातिशयदृष्टद्वारा प्रधानयागोत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वात्सम्भवति केवलादृष्टार्थत्वं प्रोक्षणमन्तरेणापि यागस्वरूपानुपपत्त्यभवात् दृष्टोपकारासम्भवात् । दृष्टादृष्टोभयार्थमुदाहरति । दृष्टादृष्टार्थमिति । पशुपुरोडाशादीत्यादीना यागादिसङ्ग्रहः । तद्धि पशुपुरोडाशादिहीत्यर्थः । अदृष्टमिति यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलापूर्वमित्यर्थः । आरादुपकारकाणां लक्षणमाह । द्रव्याद्यनुद्दिश्येति । आत्मसमवेतापूर्वजनकान्यारादुपकारकाणीत्यपि वदन्ति तत्रोदाहरणमाह । यथेति । प्रयाजादीत्यादिनाज्यभागानुयाजादिपरिग्रहः । अत्र परमापूर्वोत्पत्तावेवेत्येवकारेण द्रव्यदेवतागतसंस्कारजननद्वारा यागस्वरूपोपयोगित्वमारादुपकारकाणां निरस्यते

यागस्वरूपेप्युपयुज्यते । इदमेव चा-
यागस्वरूपेपीत्यपिनासन्निपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतासं-
स्कारद्वारा यागोत्पत्त्यापूर्वेप्युपकारकत्वं समुच्चीयते अत्र
च व्रीह्यादीनां पिष्टद्वारा पुरोडाशनिर्वर्तकत्वं तद्द्वारा या-
गशरीरतदुत्पत्त्यपूर्वजनकत्वं च भवति याज्यानुवाक्यादे-
र्देवतासंस्कारद्वारा यागोत्पत्त्यपूर्वादावुपयोगित्वं देवता-
याश्च साक्षाद्यागशरीरनिर्वर्तकत्वं तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वनि-
ष्पादकत्वं च भवति यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्वरू-
पत्वाद्द्रव्यदेवते खलु यागस्वरूपमित्यभ्युपगमाच्चेति ध्येय-
यम् । इदमेव चेति सन्निपत्योपकारकमेव च नत्वा-
रादुपकारकमित्यर्थः । आश्रयिद्रव्यदेवतादिरूपआश्रयो-
स्यास्तीत्याश्रयिपारिभाषिकी वाश्रयिकर्मेति संज्ञा । इ-
दमेव सामवायिकर्मेत्यपि वदन्ति किञ्च सामान्यतः क-
र्मद्विविधमर्थकर्मगुणकर्म चेति तत्रात्मसमवेतापूर्वजनकं क-
र्मार्थकर्म यथाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रयाजानुयाजादिकं त-
स्यात्मगतफलापूर्वजनकत्वात् । द्रव्यादिसंस्कारजनकं द्वि-
तीयम् । तदेव सन्निपत्योपकारकमित्युक्तम् । तदपि
द्वितीयम् । उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकमुपयुक्तसंस्कारकं चे-
ति । तत्रावघातप्रोक्षणादिकमुपयोक्ष्यमाणसंस्कारकं यागे
व्रीहीणामुपयोक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिपत्तिकर्मचात्वालकृष्ण-
विषाणप्रासनेडाभक्षणादिकमुपयुक्तकृष्णविषाणपुरोडाशा-
दिसंस्कारकं द्वितीयम् । उपयुक्तस्याऽऽकीर्णकरस्यावशि-
ष्यमाणद्रव्यादेर्विहितदेशे संस्कारविशेषहेतुः प्रक्षेपः प्रति-
पत्तिकर्म उपयोक्ष्यमाणसंस्कारभिन्नसंस्कारकर्मत्वं प्रतिप-

थयिकर्मेत्युच्यते । तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः । प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः ।

तिकर्मत्वमित्यपि वदन्ति । ननु भवतु कथञ्चिदिडाभक्षणस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकरपुरोडाशद्रव्यप्रक्षेपात्मकत्वात्प्रतिकर्मत्वं चात्वालेकृष्णविषाणप्रासनस्याग्निहोत्रादिकर्मवद्विहितबहिर्देशविशेषे प्रक्षेपक्रियात्मकत्वात्कथं प्रतिपत्तिकर्मत्वं तथा च तद्वदर्थकर्मत्वमेव तस्य तदित्थं श्रूयते ज्योतिष्टोमेनीतासुदक्षिणासु चात्वालेकृष्णविषाणं प्रास्यतीति यजमानेन दक्षिणादत्ता ऋत्विग्भिर्यदा नीतास्तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगस्य शृङ्गं चात्वालनामकगर्तेपरित्यजेत् । सोयं परित्यागोर्थकर्मकुतः । सप्रयोजनत्वलाभात् । प्रतिपत्तिकर्मत्वे ऽपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात् तस्मादपूर्वलाभायार्थकर्मत्वमेव नतु प्रतिपत्तिकर्मत्वमिति चेन्न । कृष्णविषाणया कण्डूयतीति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरः कण्डूतावुपयुक्तस्य कृष्णविषाणस्य प्रतिपत्यपेक्षत्वात् । नच प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽत्यन्तमपूर्वाभावः । चात्वाल एव प्रासनमित्येवं विधस्य नियमस्य वैधत्वेन प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेपि नियमापूर्वसद्भावात् । तस्मात्प्रासनं प्रतिपत्तिकर्मेति तमेतं सर्वमभिप्रेत्य विनियोगविधिनिरूपणमुपसंहरति । तदेवमिति इदानीं प्रयोगविधिं निरूपयति । प्रयोगेत्यादिना । साम्प्रधानकर्मप्रयोगप्राशुभावबोधक इत्यर्थः । स च प्रयोगविधिः प्रयाजाद्यङ्ग-

सचाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधान-विधिरेव सहिसाङ्गं प्रधानमनुष्ठापय-न्विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापर-पर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते । न-च तदविलम्बेपि प्रमाणाभाव इति वा-च्यम् । विलम्बे त्वङ्गप्रधानविध्येकवा-

जातवाक्यैकवाक्यतामापन्नोदर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रधानविधिरेवोक्तवक्ष्यमाणविधित्रयमेलनरूप-श्चतुर्थोयं विधिर्नतुविध्यन्तरमित्याह । सचेति तत्र हेतुं प्र-दर्शयन् प्रयोगप्राशुभावशब्दं व्याचष्टे सहीत्यादीना । प्र-योगविधिः साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगाविलम्बं विधत्ते तद्विल-म्बे प्रमाणाभावात् । सम्प्रतिपन्नवत् । तत्र प्रयोगविधिः तत्र प्रयोगाविलम्बं विधत्ते तदविलम्बे प्रमाणाभावादिति। संप्रतिसाधनतामाशङ्क्य समाधत्ते । सचेत्यादिना । अ-ङ्गप्रधानविध्योरेकवाक्यतयावगतस्याङ्गप्रधानयोः साहित्य-स्यानुपपत्तेरेव तदविलम्बे प्रमाणत्वान्न तत्र प्रमाणाभाव-वचनं शोभतेतरामिति । तत्रार्थापत्तिं प्रमाणं दर्शयति । विलम्बइत्यादिना । हिशब्देन तत्साहित्यनिश्चयं द्योत-यति प्रयाजाद्यङ्गजातमङ्गशब्दार्थः प्रधानशब्देन च दर्शादिः प्रधानयागोह्युच्यते तावेव तच्छब्दार्थः । नच तत्सा-हित्यमेव नास्तीति वाच्यम् । अङ्गप्रधानविध्येकवाक्य-

क्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोरिदमनेन सहकृतमितिसाहित्यव्यवहाराभावात् सच विलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति । अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत्कर्तव्यमेतदन्तरं वेति प्रयोगाविक्षे-

त्वानुपपत्तेः तस्य प्रयोजनान्तरानुपलब्धेश्च । नन्वविलम्बमन्तरेण नाङ्गप्रधानयोः साहित्यानुपपत्तिः तेन विनापि तथाव्यवहारादित्याशङ्क्यमैवमित्याह । विलम्बेनेत्यादिना । पूर्वेऽन्हिपरेऽन्हि च क्रियमाणयोर्भोजनयोरिदमनेन भोजनेन सहकृतमिति व्यवहारादर्शनादविलम्बेन क्रियमाणयोरङ्गप्रधानयोः साहित्यव्यवहारोऽभ्रान्तस्योपपद्यते ततश्च सा तदवस्थेत्यर्थः । सोऽप्यङ्गप्रधानयोरविलम्बस्तान्नियते क्रमेसमाश्रयणे सम्भवति यथाऽग्नेयहविरभिचारणं ततश्चैन्द्रादधिहविरभिघारणं तत आग्नेययागानुष्ठानं तदनन्तरमैन्द्रदधियागानुष्ठानमिति नियतः क्रमः ततश्चैकान्तरितव्यवधानेनाविलम्ब इति सर्वमुपरिष्टात्स्पष्टीभविष्यतीत्यभिप्रेत्याह । सचेत्यादिना क्रमेनङ्गीकारे दोषमाह । अन्यथेत्यादिना । प्रयोगविक्षेपापत्तेरिति किमाग्नेयहविषोभिघारणमैन्द्रदधिहविरभिघारणानन्तरं कर्तव्यं किं वैन्द्रदधिहविषोभिघारणमाग्नेयहविरभिघारणानन्तरमित्येवं सर्वत्रसन्दे-

पापत्तेः । अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतक्रममहेन सर्वानुष्ठानोच्छेदापत्तेरित्यर्थः । संशयात्माविनश्यतीत्यादिना भगवद्वचनेन संशयात्मन ऐहिकभोगसाधनेपि प्रवृत्त्यभावोपलम्भान्न सन्दिहानस्यामुत्रभोगसाधने प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः । ननु नाङ्गप्रधानयोर्नियतः क्रम उपपद्यते तद्विधायकाभावात् । नच प्रयोगविधिरेव तद्विधायको वक्यभेदापातात्कथं न प्रयोगविधेरेव प्रयोगप्राशुभावविधायकत्वे गुणप्रधानयोर्नियतक्रमाविधाकत्वे च वाक्यभेदापात इति चेन्नैवमित्याह । अत इत्यादिना । यतोङ्गप्रधानयोर्नियतक्रममन्तरेणाविलम्बापरनामधेयप्रयोगप्राशुभावो नोपपद्यते ऽतः स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि प्रयोगविधिरेव विधत्ते इत्यर्थः । वाक्यभेदनिरासाय पदार्थविशेषणतयेत्युक्तं व्यापारभेदेन हि विधाने वाक्यभेदो भवति नतु विशिष्टविधान इत्यवोचामेतिभावः । पदार्थश्चात्र क्रियारूपो ग्राह्यः अन्यथा क्रमविधानानुपपत्तेः । तदुक्तं माधवेन यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात्स्वरूपेण न विधियोग्यता तथापि दधिना जुहोतीत्यादावक्रियारूपं दधिद्रव्यं यथा क्रियाविशेषणं सद्विधीयते दधिसाधनकं होमं कुर्य्यादिति । एवमनेन क्रमेण कर्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयतामिति । यतः प्रयोगविधिरेव पदार्थविशेषणतया तन्नियतक्रममपि विधत्ते ऽतएवकारणात्तस्य लक्षणान्तरमपीत्याह ।

पि पदार्थविशेषणतया विधत्ते । अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम् । तत्र क्रमो नाम वितति विशेषः । पौर्वाप-

अतएवेति । ननु क्रमबोधक इत्यत्र किं लक्षणः क्रमोभिमत इत्याकाङ्क्षायां क्रमं लक्षयति । तत्र क्रम इति । यद्वा वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वात्क्रमपदार्थज्ञानमन्तरेण प्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थबोधो न स्यात्तश्च क्रमपदार्थो वक्तव्य इत्याकाङ्क्षायां क्रमलक्षणमाह । तत्र क्रमइति । तत्र प्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थघटकपदार्थानां मध्य इत्यर्थः । वितननं वितानो वा विततिः तनुविस्तार इति धातोः स्त्रियां भावे क्तिन्प्रत्यये विततिरिति रूपं तथा च बहुभिः कर्तृभिर्युगपत्कृतानामपि पदार्थानां वितानविशेषो भवत्येव नतु तत्र क्रमव्यवहारइत्यरुच्यालक्षणान्तरमाह । पौर्वापर्यरूपोवेति । यद्वा युगपत्कृतानां क्रमेण कृतानां वा पदार्थानां वितानाविशेषेपि विशेषपदसूचितं पौर्वापर्यरूपं विवक्षितं लक्षणार्थं लक्षणान्तरव्याजेन वा शब्दमनास्थायां निश्चयार्थं वा मत्वा प्रकटयति पौर्वापर्यरूपोवेति तदुक्तं तत्तत्पदार्थानन्तरं ततत्पदार्था इत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायरूपविततिरेव क्रम इति । अत्र भाट्टदीपिकाकारास्तु तत्र क्रमो नामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्यम् । तच्चैकप्रतियोगिकमेकवृत्तियथा वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेद

र्थरूपो वा तत्र षट्प्रमाणानि श्रुत्यर्थ-पाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। तत्र-क्रमपरवचनं श्रुतिः तच्च द्विविधम्।

करणप्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्तिः। अत्र दर्शपूर्ण-मासोत्तरत्वस्यापि सोमाङ्गत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यवहितेति वि-शेषणम्। तत्र दर्शपूर्णमासपूर्वकालताकत्वमात्रं कृत्वाप्रत्य-यार्थः। नत्वव्यवहितांशोपि नच सोमविधेस्तदपेक्षायेना-व्यवधान एव तत्पर्यवस्येत सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिवि-धेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्षत्वात्। अतस्तत्रोत्त-रकालत्वमेव विधेयं न क्रमः क्रमश्च सर्वत्रोत्तरपदार्थाङ्ग-त्वस्यैव काहं कर्तव्य इत्यवेक्षणान्नतु पूर्वपदार्थाङ्गंमदुत्तरं कः पदार्थः कर्तव्य इत्यपेक्षायाक्वचिदप्यदर्शनात्। पूर्वप-दार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमविशेषणं दर्शपूर्णमासादिरिव पूर्वकालतायाः एतेन क्रमः पदार्थद्वयाङ्गमिति केषां चि-दुक्तमपास्तम्। प्रमाणाभावात्। अस्तु वा प्रथमभक्ष इ-त्यादौ प्राथम्यं पूर्वपदार्थाङ्गमेवेत्याहुः। तन्नियमे च ष-ट् प्रमाणानि श्रुत्यादीनि भवन्तीत्याह। तत्रेति तत्र क्रम इत्यर्थः। तत्र श्रुतिं लक्षयति तत्रेति। तत्र षटसु प्र-माणेषु मध्य इत्यर्थः। क्रमपरवचनवृत्त्या क्रमबोधकं क्लृ-प्तशब्दमित्यर्थः। तच्चाथ शब्दादिकम्। तत्राथशब्द-स्यानन्तर्यवाचित्वं शक्त्यैव क्त्वाप्रत्ययादीनां तु पूर्वकाला-दिवाचिनामपेक्षानुरोधात्क्रमपरत्वं लक्षणया अर्थादिषु क-ल्प्यशब्दस्यैव क्रमबोधकत्वात्क्लृप्तेति विशेषणम्। श्रुतिं

केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरं वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात् । वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम् । एकप्रसरता-

विभजते तच्चेति । क्रमपरवचनं चेत्यर्थः । तत्र केवलक्रमपरं वचनमुदाहरति । तत्रेत्यादिना । तत्र तयोर्द्वयोर्मध्य इत्यर्थः । वेदः दर्भमुष्टिविशेषः वेदिः आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये चतरङ्गुलं निखातं भूतलं हविर्निधानस्थानविशेषरूपम् । तस्य केवलक्रमपरत्वे हेतुमाह । वेदीत्यादिना । दर्शपूर्णमासयोर्हविरधिवासनोत्तरं वेदिकरणविधिवाक्येनैव वेदिकरणस्य प्राप्तत्वात्तदनुवादेन त्क्काप्रत्ययोक्तक्रममात्रमत्रविधीयत इति भावः । अत्र त्क्काप्रत्ययोक्तस्य क्रमस्य वाक्यादेव विकरणाङ्गत्वं तत्वेनैव तद्विधिरिति बोध्यम् । क्रमविशिष्टपदार्थपरं वचनमुदाहरति । वषट्कर्तुरिति । ननु भक्ष्यस्यकथं चित्सम्भवात्प्राप्तिकत्वसम्भवात्प्रथमशब्दोक्तक्रममात्रस्यात्रापि विधानं भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह । एकेत्यादिना । तथाच प्राथम्यविशिष्टैकभक्ष्यपदार्थप्रसरभावस्य विशिष्टोपस्थितिरूपस्य भक्षाभियानक्रममात्रं विधातुं शक्यते ऽन्यथा यो वषट्कर्तुर्भक्षः स प्रथम इत्युपस्थितिः स्यान्नतु वषट्कर्तृत्वोपाधिविशिष्टसम्बन्ध्यभिन्नः प्राथम्यविशिष्टभक्ष इति भावः यद्वा एक-

भङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विप्रसरताभङ्ग एकवाक्यताभङ्गो बोध्यः भक्षस्याप्यनेनैव विधानाभ्युपगमात् तथाचानेन विहितभक्षानुवादेन प्रथमशब्दोपात्तक्रमविधान एकवाक्यताभङ्गेनावृत्त्यात्मको वाक्यभेदः स्यादिति भावः। अत्रापि क्रमविशिष्टभक्षविधानात्प्रथमपदोक्तक्रमस्य वाक्याद्भक्षाङ्गत्वमिति ध्येयम्। अत्रेदं बोध्यम्। यत्र धात्वर्थस्य क्लृप्तप्रमाणेन प्राप्त्यभावेऽपि कथं चित्सम्भवत्प्राप्तिकस्य पुनर्विधानेन किञ्चित्प्रयोजनं विधेयान्तरं च नान्यत्किञ्चित्तत्र क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते यथा मन्त्रात्मके द्वादशाहे अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रति प्रस्थाता दीक्षयित्वा र्द्धिनोदीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिन ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुस्ततस्तं नेष्टादीक्षयित्वा तृतीयिनां दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनोदिक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारीवा ऽचार्यप्रेषित इति श्रुते वाक्ये अत्र हि न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्तत्संस्कारकत्वेन वा विधिरिति देशप्राप्तत्वात्। प्रकृतौ हि यजमानसंस्कारार्थादीक्षातिदेशेनैव सत्रे प्राप्यते सत्रे च ये यजमानास्तऋत्विज इति वचनेन ऋत्विक्कार्योद्देशेन यजमानविधानाद्ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानगुणावृत्तिन्यायेन तत्तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः ततश्च दीक्षारूपं धात्वर्थमनूद्याख्यातेन त्क्वा प्रत्ययोक्तस्ततः

शब्दोक्तश्च क्रमो विधीयते । अत्र चायमर्थः । अध्वर्युर्यजुर्वेदोक्तं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः प्रतिस्थाता नेष्टोन्नेता चेति एते चत्वारो दीक्षयितार ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः ब्राह्मणच्छंसी अग्नीत् पोताचेति उद्गातोद्गानं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यश्चेति होताशंसनं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः मैत्रावरुणोऽच्छावाकग्रावस्तुच्चेति चतुर्षुवर्गेषु येप्रथमास्ते दक्षिणां सम्पूर्णाम्माप्नुवन्ति ये द्वितीयास्ते तदर्द्धं माप्नुवन्ति ततोर्द्धिन उच्यन्ते ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्तीति तृतीयिनः ये चतुर्थास्ते चतुर्थांशं प्राप्नुवन्तीति पादिनः तानेतानुक्तक्रमेण सत्यपुरुषः करोतीति किञ्चेतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति न्यायेनाध्वर्युपुरुषाणामाद्यः प्रतिप्रस्थातैवाध्वर्युदीक्षायां प्राप्नोति ब्राह्मणाच्छंस्यादि दीक्षासुच्चवध्वर्योर्नपूतः पावयेदिति वचनेन सत्रप्रकरणपठितेन दीक्षासु दीक्षाख्या संस्काररहितपुरुषकर्तृत्वविधायकेन पर्य्युदासात्प्रतिप्रस्थातृप्राप्तिः सत्यैव । एवं प्रतिप्रस्थात्रादि दीक्षासु नेष्टुः प्रतिप्रस्थात्रनन्तरस्य देष्टादिदीक्षासु चोन्नेतुर्नेष्टनन्तरस्य प्राप्तिर्न्यायादेवेति न विधेयान्तराशङ्का अतः क्रम एवात्राप्राप्तः स एव तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते । अत एव चैतानि द्वादशवाक्यानि श्रौतक्रमविधायकानि अर्द्धित्वादुच्यदेंश्यताव-च्छेदकमङ्गीकृत्य षडेव वाउन्नेतृदीक्षावाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानात् हृदयादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तत इत्यनुवादः । निपातत्वाच्च वा शब्दस्य ब्रह्मचा-

धातुमशक्यात्वात् सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् । अत एवाश्विनग्रहणस्य पाठक्रमात्तृतीयस्थाने-ग्रहणप्रसक्तावाश्विना दशमो गृह्यत-इति वचनात् । दशमस्थाने ग्रहण-

रिविशेषणत्वेन न वाक्यभेदः ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यविधानाद्ब्राह्मण इति चानुवादः ब्रह्मचारिणश्चाचार्याधीनत्वस्मृतेराचार्यप्रेषित इत्यप्यनुवादः यत्तु यद्यप्यत्रक्रमस्य वाचकःशब्दो नास्ति तथापि वाक्येन प्रतीयते स च प्रतीयमानः क्रमोमानान्तरेण कर्तव्यतया प्राप्त्यभावादि विधीयत इति क्त्वाप्रत्ययादेः क्रमवाचकस्योक्तत्वात् अतः क्रम एवात्राप्राप्तस्ततद्दीक्षोद्देशेन विधीयते क्त्वाप्रत्ययोक्तस्ततः पदोक्तश्चेति भाट्टदीपिकाविरोधाश्चेति इदानीमुक्तश्रुतेरर्थपाठादि प्रमाणापेक्षया प्राबल्यमाह । सेयंश्रुतिरिति । अर्थादिप्रमाणानां श्रुतिकल्पनद्वारा क्रमे प्रामाण्यादिति तत्र हेतुमाहतेषामित्यादिना । ज्योतिष्टोमऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वाश्विननामकग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः ततश्च तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावपि तस्य दशमस्थानत्वमाश्विनो दशमो गृह्यत इति शब्देनैवाम्नायत इति तत्र गमक्रमप्याह । अत एवेत्यादिना अत एवं इतरप्र

मित्युक्तम् । यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः सोर्थक्रमः । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यग्निहोत्रयवागूपाकयोः अत्र हि यवाग्वाहोमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते । सचायं पाठक्रमाद्बलवान् । य-

माणापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यादेवेत्यर्थः । इत्युक्तमिति पञ्चमाध्याये चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरण इति शेषः । पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः किन्त्वन्यथानुपपत्त्याक्रमं कल्पयति। दशम इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते । ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबलेति भावः । इदानीमर्थक्रमं लक्षयति । यत्रेत्यादिना । प्रयोजनवशेन प्रयोजनानुपपत्त्या तद्धि व्युत्क्रमेनुपपद्यमानं क्रमे प्रमाणमिति भावः । तत्रोदाहरणमाह । यथाग्निहोत्रमिति । अग्निहोत्रयवागूपाकयोरित्यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णय इत्यनुषङ्गः । अत्र हीति । अत्र प्रकृते यवागूहोमयोर्मध्य इति वार्थः । तत्पाकः पूर्वमनुष्ठीयत इत्यन्वयः । होमादिति शेषः । यवागूः तच्छाब्दार्थः । यवागूपाकस्य पाठक्रमेण पश्चात्करणे पाकसंस्कृतायाः यवाग्वा होमरूपप्रयोजनस्य यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति वचनसिद्धस्यानिष्पत्तेः । पाकस्य च यवागूत्पादकत्वेपि तस्या अनुपयुक्तायाः प्रयोजनत्वा-

थापाठं त्वनुष्टाने क्रमप्रयोजनबाधे-
दृष्टार्थत्वं स्यात् । न हि होमानन्तरं-
क्रियमाणस्य पाकस्य किंचिदृष्टं प्रयोजन-
नमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः
सपाठक्रमः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आ-
श्रीयते। येन हि क्रमेण वाक्यानि पठि-
तानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्रत्ययं-
जनयन्ति । यथा प्रत्ययं च पदार्थाना-

नुपपतेस्तदन्यथानुपपत्या पूर्वं पाकः पश्चाद्धोमोनुष्ठीयत इति भावः । अर्थक्रमश्च पाठक्रमाद्बलीयान्भवतीत्याह । स चायमिति । यवागूपाकस्य यथापाठमनुष्ठाने दृष्टार्थत्वं स्यादिति विपक्षे बाधकमाह यथापाठमिति । क्रमप्रयोजन-बाधस्तु दर्शितो यवागूपाकस्येत्यारभ्यास्माभिरिति भावः । दृष्टमेव किञ्चित्सम्भवत्प्राप्तिकं भवेदित्यत आह । नहीत्यादिना नहि भक्षणमन्तरेण किञ्चिद्दृष्टप्रयोजनमुपलभ्यते तच्च न प्रकृतयवाग्वा अदर्शनात्प्रमाणाभावाच्चेति भावः । पाठक्रमं लक्षयति पदार्थेति । तस्माच्चेति । पाठक्रमाच्चेत्यर्थः । पाठक्रमात्पदार्थः । क्रममुपपादयति । येनेत्यादिना । वाक्यानीति पदस्याप्युपलक्षणम् । पदार्थ-प्रत्ययस्य क्वात्रोपयोग इत्यत आह । यथा प्रत्ययं चेति

मनुष्ठानम् । सच पाठो द्विविधः । मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तत्तद्वाक्यानां याज्यानुवाक्यानां पाठाद्यः क्रम आश्रीयते

पाठक्रमं विभजते सच पाठो द्विविध इति मन्त्रपाठक्रममुदाहरति तत्रेत्यादिना तत्र मन्त्रपाठब्राह्मणपाठयोर्मध्य इत्यर्थः । किञ्च अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणपञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठकेतृतीयानुवाकेआम्नातः यदाग्नेयोष्टाकपालोऽमावस्यायाञ्चपौर्णमास्यायाञ्चाच्युतोभवतीति तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमित्याशङ्क्य मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः तथा हि हौत्रकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्मूर्द्धेत्यादिके आग्नेय्यौयाज्यानुवाक्ये आम्नाते ततः प्रजायते नत्वदेतानीत्यादिके प्राजापत्ये ततोग्नीषोमासवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये आध्वर्यवे काण्डेप्यग्नये जुष्टन्निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः याजमानकाण्डेप्यग्नेरहं देवयज्ययान्नादोभूयासमित्याग्नेयस्य पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्ययावृत्रहाभूयाभूयासमित्याम्नायते मन्त्रक्रमप्रबलः मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वाद्ब्राह्मणस्थप्रथमपदार्थे विधिनापि चरितार्थ

समन्त्रपाठात् सचायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलीयान् अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रपाठस्यान्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदं कर्त-

अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान्मन्त्रान् बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानमिति समाधानमभिप्रेत्य वा मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठाद्बलीयस्त्वमाह । सचायमित्यादिना । किञ्च पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठोबलीयान् । नतु ब्राह्मणपाठः तस्योत्पत्तिविनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वेऽपि पाठस्य स्मारकक्रमविधयैव क्रमनियामकत्वोक्तेर्मन्त्रसत्वे च तस्यैव स्मारकतया विधानोपयुक्तस्यासमर्थस्य च विधेः स्मारकत्वाभावान्मन्त्रपाठक्रम एव बलीयान् तेन च याज्यानुवाक्यादिमन्त्रपाठक्रमादाग्नेयस्य प्रथमानुष्ठानं पश्चाच्चोपांशुयाजोत्तरमग्नीषोमीयस्य नतु ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषोमीयस्य प्रथमं पश्चादुपांशुयाजोत्तरमाग्नेयस्येत्यभिप्रेत्य मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठाद्बलीयस्त्वमाह । सचायमित्यादिना । याज्यानुवाक्यानामिति । यजेति प्रैषानन्तरमृग्याब्रह्मणासमुच्चार्यते सा याज्येत्युच्यते । अनुब्रूहीति प्रैषानन्तरमृग्यातेनैवसमुच्चार्यते सानुवाक्येत्युच्यत इत्यर्थतस्य तद्बलीयस्त्वेहेतुमाह । अनुष्ठान इत्यादिना मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणमत्वादनुष्ठानेऽन्तरङ्गत्वमुपपादयति । ब्राह्मणवाक्यमित्यादि

व्यमिति अवबोध्य कृतार्थम्। मन्त्राः पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियन्ते अनुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात्। तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वात्। अन्तरङ्गो मन्त्रपाठ इति प्रयाजानां समिधो यजति तनूनपातं यजति इत्येवं विधिपाठक्रमाद्यः क्रमः सब्राह्मणपाठक्रमात्। यद्यपिब्राह्मणवाक्यान्यर्थंवि-

ना। स्मरणक्रमाधीनत्वादिति। अनुष्ठेयपदार्थस्मरणक्रमाधीनत्वादित्यर्थः। तत्क्रमस्येति। अनुष्ठेयपदार्थस्मरणक्रमस्येत्यर्थः। मन्त्रक्रमाधीनत्वादिति। अनुष्ठेयपदार्थस्मारकमन्त्रक्रमाधीनत्वादित्यर्थः। प्रयाजानामनुष्ठानक्रमः समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति ब्राह्मणपाठक्रमात्स्वीक्रियते इत्याह। प्रयाजानामित्यादिना। ननु समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिमन्त्राणां प्रयाजक्रमस्मारकाणां सत्वेन कथं तेषां ब्राह्मणवाक्यक्रमात्क्रमः स्वीक्रियते तद्वाक्यानां विधानमात्रे चरितार्थत्वादित्याशयेनाशङ्कते। यद्यपीति। मन्त्रपाठस्यान्यादृशत्वेन वा मन्त्राणां देवतामात्रस्मारकत्वे-

न कर्मस्मारकत्वाभावाद्वा प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमादेव

धाय कृतार्थानि तथापि प्रयाजादीनां क्रमस्मारकान्तरस्याभावात्तान्येव क्रमस्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते। स्थानं-नामोपस्थितिः। यस्य हि देशे योऽनु-

व्याशयेन परिहरति। तथापीति तथा च येन क्रमेण ब्राह्मणवाक्यान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयन्तीति युक्तं तेषां तेनैवक्रमेणानुष्ठानमिति भावः। वस्तुतस्तु प्रयाजक्रमो न ब्राह्मणपाठक्रमात्स्वीक्रियते समिधो ऽग्न-आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिभिः क्रमप्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रैर्देवतागुणत्वेन समर्प्यन्त इति नवमतंत्ररत्नविरोधप्रसङ्गात्। अन्यथा मन्त्राणामन्यादृशक्रमत्वेतदनुपपत्त्यापत्तेःकिन्तुमन्त्रपाठक्रमात्क्रमएवब्राह्मणपाठक्रमात्क्रमस्तुयत्रार्थस्मारकामन्त्रान-सन्त्येवतेषामेवयथातूष्णींविहितानांकर्मणां क्रमोब्राह्मणपाठक्रमाद्भवति। तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात्। प्रयाजोदाहरणं तु कृत्वा चिन्तया तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात्। तथाचार्थवादपादेवार्तिकवचनम्। प्रयाजादिवाक्यान्यर्थं समर्प्य चरितार्थानि स्वरूपसंस्पर्शेसत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यन्त इति तस्मान्मन्त्रक्रमादेवप्रयाजक्रम इति सिद्धमिति ध्येयम्। इदानीं स्थानं लक्षयति स्थानं नामोपस्थितिरिति प्रकृतौ नानादेशानां पदार्थानां विकृतौ चोदकवचनादेकस्मिन्देशे ऽनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशे ते ऽनु-

ष्ठीयते तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स ए-
व प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं त-
स्य प्रथममनुष्ठानम् । अतएव साद्य-
स्क अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां-
सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्तव्ये आदौ-
सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चा-
त्तस्मिन्देशे आश्विनग्रहणानन्तरं स-

ष्ठीयन्ते तस्य प्रथममनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादयं यः क्रमः सस्थानक्रमः तेन चोपस्थितिविशेषेण योऽनुष्ठानक्रमः स एव स्थानक्रम इत्युच्यत इति भावः । उपस्थितिं व्यनक्ति यस्येत्यादिना । यस्येति । ज्योतिष्टोमादिप्रकृतेः साद्यस्क्रादिविकृतौ चोदकप्राप्तस्य सवनीयादेरित्यर्थः । यइति अग्नीषोमीयानुबन्ध्यादिरित्यर्थः । तत्पूर्वतन इति तस्मात्सवनीयादेः पूर्वतन आश्विनग्रहणादौ पदार्थे कृतेसतीत्यर्थः । एवेति सवनीयादिरेवेत्यर्थः । प्रथममिति अग्नीषोमीयानुबन्ध्यामपेक्षयाप्रथममित्यर्थः । तस्येति । सवनीयादेरेवेत्यर्थः । अतएवेति । प्रथमोपस्थितप्रथमानुष्ठानस्य युक्तत्वादेवेत्यर्थः । इतरयोरिति अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः । तस्मिन्देशइति । त्रयाणामपि पशूनां विकृतौ प्राप्तसवनीयदेश इत्यर्थः । आश्विनग्रहणानन्तरमित्यत्र सवनीयस्यैव विकृतौ प्रधानप्रत्यास-

वनीयस्यैव प्रथमसमुपस्थितिः । तथा-हि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः अ-ग्नीषोमीयः सवनीय आनुबन्ध्यश्चेति ते च भिन्नदेशा अग्नीषोमीय औपव-सथ्येन्हि सवनीयः सुत्याकाले आनु-बन्ध्यस्त्वन्ते । साद्यस्कोनाम सोम-यागविशेषः । सचाऽव्यक्तत्वाद्ज्योति-ष्टोमविकारः अतस्ते त्रयोपि पशुया-गाः साद्यस्केचोदकप्राप्ताः । तेषां तत्र साहित्यं श्रुतं सहपशूनालभत इति ।

त्तित्वलाच्चोदकप्राप्ततत्वेनोपस्थितियोग्यत्वादितिशेषः । प्रथममिति । अग्नीषोमीयानुबन्ध्यापेक्षयाप्रथममित्यर्थः । विकृतावाश्विनग्रहणानन्तरमेव सवनीयस्थानप्रदर्शनायप्रथ-मं प्रकृतौ तत्स्थानं प्रदर्शयति । तथाहीत्यादिना । औप-वसथ्येऽन्हीत्युक्तार्थ एव अन्तइति । अवभृथादूर्ध्वकाल इत्यर्थः । अव्यक्तत्वादिति । स्वार्थचोदितदेवतारहित-त्वादित्यर्थः । तदुक्तं न्यायप्रकाशे अव्यक्तत्वं च । स्वा-र्थचोदितदेवताराहित्यमिति । अत इति । ज्योतिष्टोमवि-कारत्वादित्यर्थः । तत्रेति । साद्यस्कइत्यर्थः । तच्चेति ।

तच्च साहित्यं सवनीयदेशे तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः । स्थानातिक्रमणसाम्याच्च सवनीयदेशे ह्यनुष्ठानेऽग्नीषोमीयानुबन्ध्योः स्वस्वस्थानातिक्रमो भवति । स्वस्वस्थानातिक्रममात्रं भवति प्रधानप्रत्यासत्तिलाभश्च । अग्नीषोमीयदेशेत्वनुष्ठाने सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं अनुबन्ध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः । सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात् । एवमनुबन्ध्यदेशेऽग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यः स्थानातिक्रमः तथा सवनदेशे सर्वेषामनुष्ठानेकर्तव्ये सवनीयः । आ-

श्रुतश्चेत्यर्थः । तस्येति । सवनीयस्येत्यर्थः । प्रधानेति यथाप्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे सुत्याकालिकः सवनीयः प्रधानप्रत्यासन्नस्तथैव तद्विकृतिविशेषे साद्यस्क्रेऽपि तत्कालिकः । सप्रधानप्रत्यासन्नएवेति भावः । सवनीयदेशे साहित्ये तन्त्राणां स्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यं हेत्वन्तरमाह । स्थानेति । तदेवस्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यं प्रदर्शयति । स-

श्चिनग्रहणानन्तरं हविसयस्यप्रथममनु-
ष्ठानं सवनीयदेशः अग्नीषोमीयदेशे
नुबन्ध्यदेशे वानुष्ठाने त्रयाणामपि म-
ध्ये द्वयोर्द्वयोः स्वस्वस्थानातिक्रमः त-

वनीयदेश इत्यारभ्य तथाचेति । प्राक्तनेन ग्रन्थेन स्व-
स्वस्थानातिक्रमोभवतीति यथाप्रकृतौ तथैव विकृतावपि
चोदकप्राप्तस्याग्नीषोमीयस्यौपवसथ्याहोरूपस्य स्वस्थान-
मात्रस्यातिक्रमोभवत्यानुबन्ध्यस्य च स्वान्तस्थानमात्रस्या-
तिक्रमो भवतीत्यर्थः । सवनीयस्य तु सुत्याकालरूपस्व-
स्थानस्य नातिक्रमो भवतीत्यत्र लाघवमिति भावः । त्र-
याणामिति स्वस्वस्थानातिक्रम इति अग्नीषोमीयस्य देश
औपवसथ्येन्हि सर्वेषामनुष्ठानेग्नीषोमीयस्य सवनीयप्रधा-
नसोमपत्यासन्निवलात्साहित्यविधिप्राप्तसुत्याकालरूपसव-
नीयस्थानरूपस्वस्थानातिक्रमो भवति आनुबन्ध्यस्य तु ता-
दृशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानातिक्रमः स्वीयान्तस्थानाति-
क्रमो भवतीति त्रयाणां स्वस्वस्थानातिक्रमः आनुबन्ध्यस्य
देशे तु तेषामनुष्ठानेग्नीषोमीयस्यौपवसथ्याहोरूपस्य स्व-
स्थानस्यातिक्रमस्तादृशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानस्यातिक्रम-
श्च भवति । आनुबन्ध्यस्य तु निरुक्तसवनीयस्थानरूप-
स्वस्थानस्यातिक्रमः सवनीयस्य तु स्वस्थानमात्रस्याति-
क्रमश्च भवतीति त्रयाणां स्वस्वस्थानस्यातिक्रम इत्यर्थः ।
तथाचेति उक्तयुक्त्यासवनीयदेशे त्रयाणामनुष्ठाने कर्त-

थाच प्रकृतावाश्विनग्रहं कृत्वा त्रिवृ-
तायूपं परिवीयसवनीयं पशुमुपाकरो-
तीत्याश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयो वि-
हित इति साद्यस्क्रेप्याश्विनग्रहणे कृते
सवनीय एवोपस्थितोभवत्यतो युक्तं
तस्य स्थानात्प्रथममनुष्ठानमितरयोस्तु
पश्चादित्युक्तम् । प्रधानक्रमेण प्र-
योगाङ्गानां क्रमः समुख्यः क्रमः ये-

ऽये चेत्यर्थः वैकृतसवनीयस्थाननिर्णयोपायतया प्राकृतं सवनीयस्थानं श्रुत्या प्रदर्शयति । प्रकृताविल्यादिना । त्रिवृतात्रिगुणितरज्ज्वापरिवीयपरिवेष्टनं कृत्वा आश्विनः सोमग्रहः तद्ग्रहणानन्तरं ज्योतिष्टोमे सवनीयो विहित इति भावः । इति यतः प्रकृतावाश्विनग्रहणानन्तरं स-विहितोऽतोहेतोरित्यर्थः । आश्विनग्रहण इति । अत्रा-प्याश्विनग्रहणानन्तरमेव तस्य चोदकप्राप्तत्वेन तदनन्तर-मेव तदुपस्थितिरिति भावः । तस्येति । सवनीयस्येत्य-र्थः । स्थानादिति । उपस्थितेरित्यर्थः । इतरयोरिति । अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः । ननु तयोः पश्चादनुष्ठा-नेपि कस्य प्रथममनुष्ठानं कस्य पश्चादित्यनिर्णये प्रयो-गविक्षेपापत्तेरित्यत आह । उक्तमिति । पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमे पाद इति शेषः । तत्र हि स्थानात्सवनीयस्य प्राथम्ये निश्चिते स्थानभ्रष्टयोस्तयोरग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमानुबन्ध्यस्य पश्चादित्युक्तमित्यर्थः । उक्तं हि न्यायमालाविस्तरे साद्यस्क्रनामकः कश्चित्सोमयागः । तत्र श्रूयते सहपशूनालभत इति प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्येदिने आलभ्यते सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातः सवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते आनुबन्ध्यः पशुरवभृथादूर्ध्वमालभ्यते इह तु त्रयोपि पशवः सहालब्धव्याः सोयं सहालम्भः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भवतीत्येतदवश्यमभ्युपेतव्यं तथासति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभादिति । सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्तते आश्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् । आश्विने गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति प्रकृतौ तदानन्तर्यस्य क्लृप्तत्वात् ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिते सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविवपूर्वोत्तरभावा द्रष्टव्या इति । यद्वा । उक्तमिति । आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चादित्यत्र पूर्वत्रोक्तमित्यर्थः । अथ मुख्यक्रमं लक्षयति । प्रधानक्रमेणेति । तेनैव क्रमेणेत्यत्र यदेति शेषस्तदेत्यनुरोधात् । यत्र ह्यनेकेषां साङ्गानां प्रधानानां सहकर्तव्यता तत्र प्रयोगविधिनाङ्गप्रधानयोः साहित्यावगतावपि प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन यावदनुज्ञातव्यवधानस्वीकारेपि तदधिकव्यवधाने प्रमाणाभावात्प्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहायमुख्यक्रमेणैवाङ्गक्रम - नियमः अतएव प्रवृत्तौ अङ्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहोबीजं

न हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामङ्गानां स्वैः स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति । व्युत्क्रमेणानुष्ठाने केषाञ्चिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानं केषाञ्चिदत्यन्तव्यवधानं स्यात् तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोपि अङ्गक्रमे हेतुरतएव प्रयाजशेषेणादावाग्नेयहविषोऽभिघारणं पश्चादैन्द्रस्य दध्नः आग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात् । एवं च द्वयोर्द्वयोरभिघारणयोः स्वस्वप्र-

मुख्यक्रमे तु प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहोबीजमिति । तयोर्भेद इति भावः । प्रधानक्रमव्युत्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने बाधकमाह । व्युत्क्रमेणेत्यादिना । तत्रापीष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रयोगविध्यवगततत्साहित्यबाधापत्तिरूपमनिष्टंबाधकमाह । तच्चायुक्तमिति । केषाञ्चिदङ्गानान्तैरत्यन्ततमव्यवधानं केषाञ्चिदत्यन्तव्यवधानंचेति शेषः अभिघारणमिति क्षरद्घृते-

धानेन तुल्यमेकान्तरितं व्यवधानं व्युत्क्रमेणाघारेत्वाग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरत्यन्तमव्यवधानं ऐन्द्रदध्यभिघारणैन्द्रयागयोर्द्व्यन्तरितं व्यवधानं तच्चायुक्तमित्युक्तमेव। सच मुख्यः क्रमः पाठक्रमाद्दुर्बलः । मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिकः पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान् । सचायं मुख्यः क्रमः प्रवृत्तिक्रमाच्च बलवान् । प्रवृत्तिक्रमे हि द्वितीयादि

नाभिषेक इत्यर्थः । एवञ्चेति मुख्यक्रमेण हविरभिघारणरूपाङ्गक्रमेचेत्यर्थः । एकान्तरितं व्यवधानमिति आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरैन्द्रयागहविरभिघारणेनव्यवधानादैन्द्रयागहविरभिघारणैन्द्रयागयोश्चाग्नेययागेनव्यवधानादित्येकान्तरितंव्यवधानमित्यर्थः । तथाचादावाग्नेयहविरभिघारणं तत् ऐन्द्रस्य हविषोऽभिघारणं तत

आग्नेययागः ततश्चैन्द्रयाग इत्येव क्रमो मुख्यक्रमात्सिद्धो भवतीति भावः । यदित्वादावैन्द्रहविषोभिघारणं तत आग्नेयहविषस्तत्क्रियते ततश्च याज्यानुवाक्यक्रमवशादाग्नेययागस्यानुष्ठानं तत ऐन्द्रयागस्यानुष्ठानमिति क्रमः स्वीक्रियते तदा कस्यचिदत्यन्तमव्यवधानं कस्यचिदत्यन्तव्यवधानं च स्यात् तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगततत्साहित्यबाधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह । व्युत्क्रमेणेत्यादिना । उक्तमेवेति । तच्चायुक्तं प्रयोगेत्यादौ दूषणमुक्तमेवेत्यर्थः । इदानीं पाठक्रमान्मुख्यक्रमस्य दौर्बल्यमाह । सचेति । तत्रहेतुमाह । मुख्यक्रमोहीति यतो मुख्यक्रमः प्रमाणान्तरसापेक्षाया प्रधानक्रमस्य प्रतिपत्तिस्तत्सापेक्षत्वेन विलम्बितप्रतिपत्तिको ऽतः पाठक्रमाद्दुर्बलएवेत्यर्थः । किञ्च निरपेक्षो यः स्वाध्यायपाठक्रमस्तन्मात्रसापेक्षत्वेन यतो न दुर्बलः पाठक्रमो ऽतो बलवानिति पाठक्रमस्य ततो वैषम्यमाह । पाठक्रमस्त्विति । अत्रेदं बोध्यम् । दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाज्यो ऽग्नीषोमीयश्चेत्येतदुभयं पौर्णमास्यामाम्नातं तत्रोपांशुयाजस्याज्यं द्रव्यं आज्यस्य धर्मा उत्पवनं चतुर्गृहीतत्वादय अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशोद्रव्यं तस्य धर्मानिर्वापावघातादयः तत्र चायं पूर्वपक्षः मुख्यौ यागावुपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तरभाविनौ भवतः । तथाच सति अङ्गक्रमस्य प्रधानक्रमेणैवाश्रयणीयत्वात्प्रथममाज्यधर्माणामेवानुष्ठानं न निर्वापादीनामिति तत्र सिद्धान्तः औषधधर्माः निर्वापादयः पूर्वमाम्नाताः आज्यधर्मास्तु पश्चात् तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा

पदार्थानां प्रथमानुष्ठितक्रमापेक्षा बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षान्मुख्यक्रमे तु सन्निकर्षात् सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु

पाठक्रमानुरोधेनौषधधर्मा एव प्रथमतो नुष्ठेयाः पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सह सा प्रतीयते मुख्यक्रमानुसारीतु क्रमः उपपत्याकल्पनीयः तस्मादग्नीषोमीयपुरोडाशार्था औषधधर्माः प्रथममनुष्ठेया आज्यधर्मास्तु पश्चादिति प्रवृत्ति क्रमापेक्षया तु मुख्यक्रमस्य प्राबल्यमेवेत्याह । प्रवृत्तीति । तत्रहेतुमाह प्रवृत्तिक्रमेहीति । अत्रेदं बोध्यम् । दर्शपूर्णमासयोरादावाग्नेययागस्यानुष्ठानं ततः सान्नाय्ययागस्यसान्नाय्यधर्माश्च केचिद्वत्सापाकरणदोहनादयः पूर्वमेवानुष्ठीयन्ते तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य सान्नाय्यधर्मा अवदानाभिघारणहविरासादनादयोपि सर्वे पूर्वमेवानुष्ठीयरन् तत आग्नेयधर्मा अवदानादयस्तुतदनुष्ठानं च ततः सान्नाय्ययागानुष्ठानं तदा सान्नाय्यधर्माणां सर्वेषां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मतदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः स्यात् यदा तु सान्नाय्यधर्माणां केषाञ्चिद्वत्सापाकरणादीनां पूर्वमनुष्ठानेप्यन्ये सर्वेऽवदानादयस्तद्धर्मामुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मसान्नाय्यधर्माणांमेकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्यवधानात्सान्नाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षः तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमा-

सन्निपातिनामङ्गानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः क्रमः सप्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्यपश्वङ्गेषु प्राजापत्याहि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति वाक्येन तृतीयानिर्देशात्सेतिकर्त्तव्यताका एककालत्वेन विहिता अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं सम्पाद्यम् । तच्च प्राजापत्यपशूनां सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानादुपपद्यते । तद-

ङ्गत्वानिति । इदानीं प्रवृत्तिक्रमं लक्षयति । सहप्रयुक्तेत्यादिना । तत्रोदाहरणमाह । यथेति । प्राजापत्याहिसेति कर्तव्यताका एककालत्वेन विहिता इत्यन्वयः । अतइति तेषामेककालत्वेन विहितत्वादित्यर्थः । तेषामिति प्राजापत्यानामित्यर्थः । उपाकरणेत्यादुयुक्तार्थ एव बोध्यः । तच्चेति । साहित्यं चेत्यर्थः । सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेनेत्यत्र समानदेवताकालत्वेनेति पाठः तत्कालस्तु वैश्वदेव्यनुष्ठानानन्तरकालो देवता च प्रजापतिरेव तदङ्गा-

ङ्गानां चोपाकरणादीनां युगपदनुष्ठान-मशक्यम् । अतस्तेषां साहित्यमव्य-वहितानुष्ठानात्सम्पाद्यम् । तच्चैक-स्योपाकरणं विधायापरस्योपाकरणं वि-धेयम् । एवं नियोजनादिकमपि । तथाच प्राजापत्येषु कस्माच्चित्पशोरा-रभ्य एकं सर्वं सर्वत्रानुष्ठायद्वितीया-दिपदार्थःस्तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः सप्रवृ-त्तिक्रमः सोयं श्रुत्यादिभ्यो दुर्बलः ।

नामिति प्राजापत्याङ्गानामित्यर्थः । अशक्यमिति अनेकेषां । पशूनामुपाकरणं नियोजनं चैकस्मिन्काल एकेन कर्त्ताक-र्तुमशक्यमित्यर्थः । अत इति उपाकरणादीनां युगपद-नुष्ठानादुपपत्तेरित्यर्थः । तेषामिति । उपाकरणादीनामि-त्यर्थः । तच्चेति । अव्यवधानेन साहित्यं चेत्यर्थः । ए-वमेकस्य पशोर्नियोजनं विधायापरस्यपशोर्नियोजनं वि-धेयमित्यतिदिशति । एवमिति । प्राजापत्येष्वेकस्य पदा-र्थस्य सर्वत्रानुष्ठेयत्वे यं पशुमारभ्यैकः पदार्थोनुष्ठितस्तमेव पशुमारभ्य द्वितीयादिः पदार्थोनुष्ठेय इत्याह । तथाचे-त्यादिना । सोयमितिप्रवृत्तिक्रम इत्यर्थः । आदिशब्दे-नार्थक्रमादयो गृह्यन्ते अत्रेदं बोध्यम् । समतयादि मा-

तदेवं सङ्क्षेपतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः । कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । कर्मजन्यफलस्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं सच यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः । स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधताऽनेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्र-

जापत्यान्पशूनालभेतेति तद्विधौ तथैव श्रवणात् । तथाच प्राजापत्येषु तेषु यं कञ्चित्पशुमारभ्योपाकरणं सप्तदशसु पशुषु कृत्वा तमेव पशुमारभ्य नियोजनं कर्तव्यं । एवं च तत्तत्पशूपाकरणानां तत्तत्पशुनियोजनैस्तुल्यं षोडशक्षणैर्व्यवधानं भवति । तथासति सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभेतेत्युत्पत्तिवाक्यवैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति प्रयोगवाक्ये च श्रुतं साङ्गानां सप्तदशपशुयागानां साहित्यमुपपद्यते । अन्यथा तेष्वेकैकस्मिन् यथावपाकरणानियोजनादिसर्वसंस्काराणां समापने प्रत्यक्षवचनावगतपशुसाहित्यं बाधितं भवेदिति । एवं निरूपितं षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिमुपसंहरति । तदेवमिति । इदानीं क्रमप्राप्तमधिकारविधिं निरूपयति । कर्मजन्येति । कर्मजन्यफलस्वाम्यपदं व्याचष्टे कर्मजन्यफलस्वाम्यमिति । स्वेति । अधिकारविधिश्चेत्यर्थः । अमेति । यजेत स्वर्गा

तिपाद्यते। यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत्सोऽग्नयेक्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिनाऽग्निदाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवमहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं चोद्यते तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव यो ऽधिकारविशिष्टः अधिकारश्च यद्विधिवाक्येषु पुरुषविशे-

काम इत्यादिनावाक्येनेत्यर्थः । तत्रोदाहरणान्तरमाह । यस्येति । क्षामवत इति । क्षामपत्यगुणविशिष्टायेत्यर्थः । निमित्तवतइति । अग्निनागृहदाहादिरूपनिमित्तवतः पुरुषस्येत्यर्थः । इत्यादिनाकर्मविदधता विधिनेत्यन्वयः । कर्मजन्येति । अग्निदेवताककर्मजन्येत्यर्थः । तत्रैवोदाहरणान्तरमाह । एवमिति । शुचिविहितकालजीविन इति शौचविशिष्टत्वे सति विहितकालजीविन इत्यर्थः । तच्चेति । फलविधिबोधितं चेत्यर्थः । कोह्यधिकारोयद्विशिष्टस्य पुंसः कर्मजन्यफलभोक्तृत्वरूपं फलस्वाम्यं विधिना

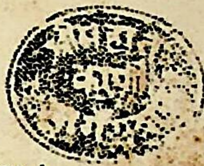
षणत्वेनश्रूयते। यथा काम्ये कर्मणि फलकामना नैमित्ते कर्मणि निमित्तनिश्चयः। नित्ये सन्ध्योपासनादौ शुचिविहितकालजीवित्वम्। अतएव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य विदधतापि न स्वाराज्यमात्रकामस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किंतु राज्ञः सतःस्वाराज्यकामस्यैव राजत्वस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात्। क्वचित्तु पुरु-

बोध्यत इत्यत आह । अधिकारश्चेति । अतएवेति विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयमाणस्याधिकारत्वादेवेत्यर्थः । स्वाराज्यमुद्दिश्येत्यत्र राजसूयमिति राज्ञः सत इति क्षत्रियस्य सत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । राजत्वस्येति । श्रवणादिति । राजाराजसूयेनेत्यत्र श्रवणादित्यर्थः । अत्र हि राजशब्देन क्षत्रिय एवोच्यते नतु राज्यसम्बन्धमात्रेण तदन्योपि तेन क्षत्रियस्यैव राजसूयेधिकारो नतु तदन्यस्य ब्राह्मणादेरित्यन्यत्र विस्तर इति भावः इदमत्र चिन्त्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य-

जेतेति श्रूयते । तत्र क्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वं फलभोक्तृतयास्वामित्वमधिकारः ताद्दशोधिकारो यागकर्तुर्नास्ति कुतः फलभोगाभावात् । तथाहि यजेतेत्यत्राख्यातेन भावनाभिधीयते तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः एकपदोपात्तत्वात् । स्वर्गस्तुपदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्येन भाव्यतया ऽन्वेतव्यः तच्चवाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते । स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुणत्वमभ्युपेयं स्वर्गशब्दोनात्र सुखवाची किन्तु सुखसाधनं चन्दनादिद्रव्यं ब्रूते लोके तथा व्यवहारात् । तच्च कामयितुं योग्यं तेन द्रव्येणविना यागानिष्पत्तेः । तस्मादस्मिन्वाक्ये फलानभिधाने तद्भोगाभावात्कर्तुर्योगे कर्तृत्वमेव नत्वधिकार इत्यधिकारलक्षणं नारब्धव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः यजेतेत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति नच मन्तव्यं किन्तु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति तत्राख्यातत्वाकारेण भावनामाचष्टे विधित्वाकारेण पुरुषं प्रवर्तयति पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्तते इति तदपेक्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया विधि रूपादत्ते स्वर्गशब्दश्चोत्कृष्टे सुखे रूढः द्रव्ये तु लाक्षणिकः तस्मात्सुखस्य भाव्यत्वं विधिश्रुत्या सिद्धं धात्वर्थस्य तु भाव्यत्व मेकपदेन प्रतीयमानमपि प्रत्ययेन नावगम्यते किन्तुप्रकृत्या तथासति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यासन्नमेकेनैव विधिरूपेणाख्यातेनावगमात्क्रमियोगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वं तस्मात्फलभोगसम्भवेन कर्तुरधिकारोस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धव्यमिति विधिवाक्येष्वश्रुतमपि किञ्चिदधिकारिविशेषणत्वेनान्यथानुपप

षविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणम् । यथाध्ययनविधिसिद्धाविद्याक्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षणीयत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः । एवमग्निसाध्यकर्मसु आधानासिद्धाग्निसाध्यकर्मणामग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः ।

त्या तत्समाश्रयणेन व्यवहारोपपत्तिरित्याशयेनाह क्वचित्विति तत्रोदाहरणमाह यथेति विधेरन्यत्रविधिवाक्येष्व श्रुतमप्यधिकारिविशेषणत्वेन तद्विशेषणमिति शेषः तत्र हेतुमाह क्रत्वित्यादिना तत्रैवोदाहरणान्तरमाह एवमिति अग्निमतेत्यत्रापि पूर्ववदेवशेषो बोध्यः तत्रापि हेतुमाह अग्निसाध्येति तद्विधीनामिति अग्निसाध्यकर्मविधीनामित्यर्थः अनेन च निरुक्ताधिकारिविशेषणेन शूद्रस्य यागेनाधिकारो ध्वनितः तस्याध्ययनविधिसिद्धविद्याया अभावादाधानसिद्धाग्निमत्ताया अभावाच्च । किञ्च अध्ययने ह्युपनीतस्यैवाधिकारात् उपनयनेपिचाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिना त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारविधानात् अग्न्याधानेपि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिना त्रैवर्णिकमात्रस्याधिकारविधानाच्च यद्यपि वर्षासु रथकारोग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्यसौधन्वानापरनामकस्या-

एवं सामर्थ्यमप्याख्यातानामर्थं ब्रुवतां
ग्न्याधानं विहितं योगाद्रूढे र्बलीयस्त्वात् तथापि ना-
स्योत्तरकर्मस्वधिकारः तस्याध्ययनविधिसिद्धाविद्याया अ-
भावादित्यन्यत्र विस्तर इति भावः । ननु तत्र रथं
करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिक एव रथकारो नतु शु-
द्रस्य तत्राप्यधिकार इति चेन्न । सङ्कीर्णजातिविशेषर-
थकारशब्दस्य रूढत्वात्तथाहि वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो मा-
हिष्यः शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी तस्यां करण्यां मा-
हिष्यादुत्पन्नोरथकारः । तथाच याज्ञवल्क्यः । माहि-
ष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत इति । तस्मान्न तादृ-
शव्युत्पत्या त्रैवर्णिको रथकारशब्देन ग्रहीतुं शक्यत इति ।
किञ्च कुत्रचिद्यागेपि कस्यचिच्छूद्रस्याधिकारो भवति वा-
स्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्य एतयानिषादस्थप-
तिं याजयेदिति श्रवणात् । वस्तु शब्दः किञ्चित्प्रकृ-
तिद्रव्यविशेषमाह । एतस्यामिष्टावधिकारीनिषादस्थपति-
शब्दवाच्यस्त्रैवर्णिक एव कुतः निषादानां पतिरिति ष-
ष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके सम्भवात् । तस्य ह्यधीतवेदत्वेन
विद्यासम्भवाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः निषादश्चासौस्थपतिश्चेति
कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वान्न षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको
निषादस्थपतिशब्दार्थः षष्ठीसमासे तु सङ्कीर्णजातिवि-
शेषवाचिनानिषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलक्ष्येत नत्वयं
कर्मधारये दोषोस्ति तस्मात्तात्कालिकाचार्योपदेशादिना
विद्यां सम्पाद्य धनिको निषादो रौद्रं यागं कुर्यादिति

राद्धान्तः । अध्ययनविधिसिद्धविद्यादिवस्तुसामर्थ्य

शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् । तमर्थं प्रत्येवविधिप्रवृत्तेः । तदेवं निरूपितो

अपि विधिवाक्येष्वश्रुतमप्यधिकारिविशेषणमित्याह । एवमिति । सामर्थ्यमिति । आज्यावेक्षणादिकं लौकिक पुंसामर्थ्यमित्यर्थः । वैदिकसामर्थ्यं त्वाध्ययनविधिसिद्ध विद्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वादित्यर्थः । वृद्धोक्तन्यायं विनिगमकं समुदाहरन् तत्र हेतुमाह । आख्यातानामिति । अनेन च विशेषणेनान्धादेरनधिकारो ध्वनितः । इदमत्र विचार्यते । अन्धः पङ्गुर्बधिरो मूको गवाश्वादयश्च तिर्यञ्च इत्यादीनां चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गकामना सम्भवति । अथोच्येत केषु चिदङ्गेषु तेषां शक्तिर्नास्ति तथाहि अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः पङ्गुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः बधिरो नाध्वर्युप्रोक्तं शृणोति । तथाच क्लृप्तीर्वाचयतीति । विहितस्यानुष्ठानं न सिद्ध्येत् । मूकोनुमन्त्रणादावसमर्थः । तिर्यञ्चो बहुष्वसमर्था इति तन्न । यथाशक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात् । स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते । सचाज्यावेक्षणाद्यङ्गवाक्यानुसारेण न सङ्कोचयितुं युक्तः किन्तु प्रधानानुसारेणाङ्गानुष्ठानमेव सङ्कोचयितुं युक्तं तस्मादन्धादेरप्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः यदाज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन् तदा तल्लोपयिनः क्रतोर्वैकल्यं इह तु क्रत्वङ्गतया ते विहिता इति तल्लोपे क्रतुरेव न निष्पद्येत यस्मादसमर्थस्य नास्त्यधिकार इति सिद्धम् । किञ्चज्योतिष्टोम श्रूयते यद्वद्दाता

पच्छिद्येनादक्षिणोयज्ञः संस्थाप्योऽथान्यश्चाह । तव्यस्तत्र तद्द्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात् यदि प्रतिहर्ता पच्छिद्येत सर्वस्वं दद्यादिति अस्यायमर्थः । प्रातः सवने वहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋत्विजः शालायाः बहिः प्रसर्पन्ति तदानीमेकस्य पृष्ठतोन्य इत्येव पिपीलिकावत्पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यं तत्र पुरतो गन्तुः कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतोन्यो गच्छेत् एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत् तदा दक्षिणामदत्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः तं समाप्य पुनरपि सयज्ञः प्रयोक्तव्यः तस्मिन्प्रयोगे पूर्वं यद्दित्सितं द्रव्यं तद्दद्यात् । यदा प्रतिहर्ता मुञ्चेत्तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति । तत्र यदुद्गातृप्रतिहर्तारौ युगपदन्मुञ्चेतां तदानीमुक्तं प्रायश्चित्तनिमित्तं विहन्येत एककर्तृकोह्यपच्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः अयन्तूभयकर्तृकत्वान्नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहितत्वान्नास्ति प्रायश्चितमिति प्राप्ते ब्रूमः । द्वौ ह्यत्रापच्छेदौ तयोरकैकस्यैकैकएव कर्तेति निमित्तास्य नास्ति विघातः कालमात्रैक्यादेकापच्छेदभ्रान्तिः तस्मान्निमित्तविघाताभावादस्ति प्रायश्चित्तम् । किञ्च अदक्षिणत्वं सर्वस्वदक्षिणत्वं चेति । यत्प्रायश्चित्तद्वयं निमित्तभेदेन श्रुतं तन्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चेतव्यम्पद्यद्यदक्षिणत्वसर्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधस्तर्हि प्रयोगभेदेन व्यवस्थापनीयं अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या उत्तरप्रयोगे सर्वस्वं दातव्यं सत्यपि प्रयोगभेदे कर्मण एकत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः । नत्तदुत्तरप्रयोगे ऽपच्छेदो वि-

द्यते नचासति निमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तं । तस्मात्प्रथमप्रयोग एव निमित्तद्वयवशात्प्रायश्चित्तद्वयं प्राप्तं तच्चान्योन्यविरुद्धं विकल्प्यते । किञ्च उद्गातृप्रतिहर्तृकर्तृकयोरपच्छेदयोर्यौगपद्ये समानबलत्वादस्तु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः । यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्यातां तादानीमसञ्जातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वाच्छ्रुतिलिङ्गादाविवोत्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेन्मैवं श्रुतिलिङ्गादावुतरस्य पूर्वसापेक्षत्वात्पूर्वेण विरोधे सत्युतरस्योत्पत्तिरेव नास्ति । इहतु ज्ञानं द्वयमन्योन्यानिरपेक्षं वाक्यद्वयादुत्पद्यत इत्युत्पत्तिप्रतिबन्धो नास्ति उत्पद्यमानं चोत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधनैवोत्पद्यते । ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात्पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्य बाधकमस्त्विति चेन्न । पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायमविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात् । उत्तरकाले तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमुतरस्य बाधकं भवेत् । नचान्यत्किञ्चिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः । तस्मादुत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । किञ्च यदुद्गातापश्चादपच्छिद्यते तदा तस्यापच्छेदस्य प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयन्तच्च प्रायश्चित्तमीदृशं प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठायाद्वितीयप्रयोगेपूर्वं दित्सिता दक्षिणादातव्येति पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दित्सितं तस्य ज्योतिष्ठोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात्तस्मादुत्तरप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति प्राप्ते ब्रूमः प्रतिहर्तुः प्रथममपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तं तेन च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशतस्य बाधात्सर्वस्वं दित्सितं

विधिः ॥ प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः । तेषां च तादृशार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वम् । नतु तदुच्चारणमदृष्टार्थं सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । नच

नचोद्गात्रपच्छेदेन पश्चाद्गाविना सर्वंदित्साबाध्यत इति शङ्कनीयं बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तत्रानुक्तत्वात् । यद्दित्सितं तदुत्तरप्रयोगे देयमित्येतावदेव तत्रोच्यते । दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम् । अत उत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमित्तोपि पुनः प्रयोगे पूर्वकालीनप्रतिहर्त्रपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेवदातव्यमित्यादिकमर्थजातं निरूपणीयमभिप्रेत्य विधिनिरूपणमुपसंहरति । तदेवमिति । तस्मिन्नतीते ग्रन्थ उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । यः सर्वकर्ता सकलात्मरूपश्चन्द्रार्कवन्हिक्षणकश्चिदात्मा ॥ साम्बो हि सोमार्द्धविभूषणस्तं नौमि देवार्चितपादपीठम् ॥१॥ इदानीं मन्त्ररूपं वेदभागं निरूपयति । प्रयोगेति । तेषामिति । मन्त्राणामित्यर्थः । तादृशार्थेति । प्रयोगसमवेतार्थेत्यर्थः । अर्थवत्त्वमिति । प्रयोजनवत्त्वमित्यर्थः । ननु मन्त्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वेनाप्युपपत्तेः । कुतस्तेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैव प्रयोजनवत्त्वमित्यत आह । नत्विति । तदुच्चारणमिति । मन्त्रोच्चारणमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । दृष्टफलकत्व इति । ननु दृष्टस्य देवताद्यर्थस्मरणस्य ब्राह्मणवाक्यादिनापि स-

दृष्टस्यार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि स-म्भवान्मन्त्राम्नानं व्यर्थमिति वाच्य-म् । मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमितिनियम-विध्याश्रयणात् । नाना साधनसा-ध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्या-परसाधनस्य प्रापको विधि र्नियमवि-धिः । यथाहुः । विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिकेसति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौपारिसङ्ख्येति गीयत इति । अ-स्यार्थः । प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रा-पको विधिरपूर्वविधिः । यथा यजेत

म्भवान्मन्त्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वानङ्गीकारे तदाम्नातस्य वै-यर्थ्यापत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रैरेव सोर्थः स्मर्तव्य इति नि-यमविध्यङ्गीकारान्न मन्त्राम्नातस्य वैयर्थ्यमिति परिहरति नचेत्यादिना । ननु किं लक्षणको नियमविधिर्यदाश्रय-णादन्यस्यार्थस्मारकस्य व्यवच्छेदो लभ्यत इत्याशङ्क्य नि-यमविधिलक्षणमाह । नानासाधनेति । तत्र सम्मतिमाह । यथाहुरिति । तान्व्याचष्टे अस्यार्थ इत्यादिना । तत्रापि विधिरत्यन्तमप्राप्ताविति प्रथमपादमपूर्वविधिपरं व्याचष्टे

स्वर्गकाम इत्यादिः । स्वर्गार्थकयागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात् । पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादिः । कथमस्य पक्षे ऽप्राप्तप्रापकत्वमिति चेदित्थम् । अनेन ह्यवघात-

प्रमाणान्तरेणेति । प्रमाणान्तरेण यदर्थत्वेनाप्राप्तस्य तदर्थत्वेन प्रापको यो विधिः सो पूर्वविधिरित्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह । यथेति । तस्यापूर्वविधित्वे हेतुमाह । स्वर्गेति । स्वर्गार्थकत्वेन प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य यागस्य तदर्थत्वेन यजेत स्वर्गकाम इत्यनेन विधानाद्भवत्ययमपूर्वविधिरित्यर्थः । नियमः पाक्षिके सतीति द्वितीयपादं प्रकृते सम्मतिरूपं व्याचष्टे । पक्षे ऽप्राप्तस्येति । तत्रोदाहरणमाह यथेति। ननु व्रीहीनवहन्तीत्यस्यावघातविधेः कथं पक्षे ऽप्राप्तस्यावघातस्य प्रापकत्वं स्वीक्रियते वैतुष्यार्थत्वेन प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्य तस्य तदर्थत्वेनानेन विधानोपपत्तेरित्याशङ्क्यानेन हि विधिनोपयातस्य वितुषतार्थत्वं न प्रतिपाद्यते तस्य तदर्थत्वेनान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वात् । अवघातादिसत्त्वे व्रीहीणां वैतुष्यं जायते तदसत्त्वे तदभाव इति सार्वजनीनमिति परिहरति । कथमित्यादिना । इत्थमिति । अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । ननु यद्यवघा-

स्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते ऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । किन्तु नियमः सचाप्राप्तांशपूरणम् । वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वाद्यदावघातं परित्यज्य उपायान्तरं ग्रहीतुमारभते । तदावघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रि-

तादीनां सर्वेषामेव वैतुष्यार्थत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं तदा व्रीहीनवहन्तीत्यवघातविधेरन्वयव्यतिरेकसिद्धावघातप्रापकत्वेन वैयर्थ्यमेवापद्येतानुवादकत्वादित्याशङ्कते किन्त्विति नास्य विधेरनुवादकत्वेन वैयर्थ्यं सम्भवति नियमविधायकत्वेनाप्युपपत्तेरिति परिहरति । नियम इति । व्रीहीणां वैतुष्यमवघातेनैव सम्पादनीयमिति नियमः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ननु तादृशनियमप्रतिपादनेऽत्र कीदृशोवाक्यार्थो भवतीत्यत आह । सचेति । स एवाप्राप्तांशपूरणरूपो नियमोत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः । ननु कथमत्राप्राप्तांशो लभ्यते यस्य पूरणेनास्य विधेः सार्थक्यमित्यतोत्राप्राप्तांशपूरणरूपमेव वाक्यार्थमुपपादयति वैतुष्ये-त्यादिना । उपपादितमप्राप्तांशपूरणरूपं वाक्यार्थमुपसंहरति । अतश्चेति अस्य विधेरप्राप्तांशपूरणरूपानियमप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । पर्यवसितार्थमाह । पक्ष इति ।

यते । अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः । पक्षेऽप्राप्तावघातस्य विधानमिति यावत् । उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरोविधिः परिसंख्याविधिः । यथापञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति इदं हि वाक्यं न पञ्चनखभक्षणपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमपरं पञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः । पक्षेप्राप्त्यभावात् । अत इदमपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमितिभवति परिसङ्ख्यावि-

यावदिति । पर्यवसन्नमित्यर्थः । तत्र चेत्यादुयत्तरार्द्धं परिसङ्ख्याविधिपरं व्याचष्टे । उभयोश्चेति तत्रोदाहरणमाह। यथेति । अस्यात्यन्तमप्राप्तविधित्वरूपमपूर्वविधित्वमाशङ्क्य निराचष्टे इदं हीति । तत्र हेतुमाह । तस्येति पञ्चनखभक्षणस्येत्यर्थः । अस्य वाक्यस्य नियमविधित्वमपि निराचष्टे । नापीति । तत्रापि हेतुमाह । पञ्चनखेति । अत इति विधिद्वयासम्भवादित्यर्थः । इदमिति । पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति वाक्यमित्यर्थः । पञ्च न-

धिः साच द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी चे-
ति । तत्रात्रत्व्येवावयन्तीति श्रौतीपरि-
सङ्ख्या एवकारेण पवमानातिरिक्त-
स्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् । पञ्च पञ्च-
नखा भक्ष्या इति तु लाक्षणिकी इतर-
निवृत्तिवाचकपदाभावात् । अत एवे-
षा त्रिदोषग्रस्ता । दोषत्रयं च श्रु-
तहानिरश्रुतकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति ।

खभक्षणनिवृत्तिस्तु न केनापि प्राप्ता ततश्च तद्विधाय-
कत्वेन नास्य वाक्यस्यानुवादकत्वमपि तथा च सैवात्र
वाक्यार्थ इति भावः । सा च परिसङ्ख्या द्विविधेत्याह
सा चेति । आद्यामुदाहरति । तत्रेति द्वयोः परिसङ्ख्य-
योर्मध्य इत्यर्थः । अत्रेति । प्रकृत इत्यर्थः । अवयन्तीति ।
अवजानन्तीत्यर्थः । गायन्तीति यावत् । श्रौत्या परिस-
ङ्ख्यायास्तत्वे हेतुमाह । एवकारेणेति । द्वितीयामुदाहरति ।
पञ्चेति । पञ्चपञ्चनखास्तु पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्म-
क्षत्रेण राघव ॥ शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मोऽथ पञ्चमः इ-
त्यादिवचनोदाहृता बोध्याः । अस्या अपि तत्वे हेतुमाह ।
इतरानिवृत्तीति । अत एवेति । इतरानिवृत्तिवाचकपदा-
भावादित्यर्थः । एषेति । लाक्षणिकीत्यर्थः । दोषत्रयं प्र-

तदुक्तं श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थप्रकल्पनम् । प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसङ्ख्या त्रिदूषणा इति । श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात् । अश्रुतापञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात्प्राप्तस्य चाऽपञ्चनखभक्षणस्य बाधनादिति । अस्मिश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठम् । प्राप्तबाधस्त्वर्थनिष्ठ इति दिक् । येषां तु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न सम्भवति तदुच्चारणस्यानन्यगत्याऽदृष्टार्थकत्वंकल्प्यत

दर्शयति । दोषत्रयं चेति । तत्र श्रुतहानौ हेतुमाह । श्रुतस्येति । अश्रुतकल्पनायां हेतुमाह । अश्रुतेति प्राप्तस्य बाधेपिहेतुमाहप्राप्तस्येतिरागतः प्राप्तस्येत्यर्थः अस्यदोषत्रयस्य व्यवस्थयावृत्तित्वमाहअस्मिश्चेतिदोषत्रयमध्यइत्यर्थः । ननु कथंसर्वेषाम्मन्त्राणाम्प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्व -मुपपद्यते हुम्फडादिमन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वासम्भवादित्याशङ्क्याह । येषामित्यादिना । तदुच्चारणस्येति हुम्फडादिमन्त्रोच्चारणस्येत्यर्थः । अनन्यगत्या

इति नानर्थक्यमिति । नामधेयानांच विधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽर्थवत्वम् । तथा हि उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दो यागनामधेयं तेनच विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते । तथा हि अनेन वाक्येनाप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते यागसामान्यस्याविधेयत्वात् । यागविशेष एव विधीयते ।

दृष्टार्थत्वमित्यत्रादृष्टार्थत्वमिति पदच्छेदः इति नानर्थक्यमिति । अतो हेतोर्हुंफडादिमन्त्राणां नानर्थक्यमित्यर्थः । मन्त्रभागस्य यथायथं प्रयोजनवत्वमुपपाद्येदानीं क्रमप्राप्तं नामधेयानां सार्थक्यमुपपादयति । नामधेयानामिति विधेयार्थपरिछेदकतयेति विजातीयव्यावर्तकत्वेन विधेयार्थनिश्चायकतयेत्यर्थः । विधेयार्थस्यैव समर्थकतयेति यावत् । एतदेव प्रदर्शयति । तथाहीत्यादिना तेन चेति । उद्भिच्छब्देनचेत्यर्थः । उद्भिच्छब्दस्य विधेयार्थपरिछेदकतया नामधेयत्वप्रदर्शनाय भूमिकामारचयति तथाहीत्यादिना । अनेनेति । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यनेनेत्यर्थः । फलोद्देशेनेति पशुरूपफलोद्देशेनेत्यर्थः । यागेति साधनवैलक्षण्यमन्तरेण फलवैलक्षण्यानुपपत्तेर्नात्र

तत्रकोसौ यागविशेष इत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इतिविज्ञायते। उद्भिदायागेन पशुंभावयेदित्यत्र सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात्।

यागसामान्यं विधीयते ततश्च यागविशेष एव विधीयत इत्यर्थः। तत्रेति यागविशेषस्य विधेयत्व इत्यर्थः। क इति। कोसौ यागविशेष इति। यागविशेषापेक्षायामित्यर्थः उद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति विज्ञायत इति उद्भिच्छब्दात्पुनरुद्भिन्नामको यो यागः स एवात्र यागविशेष इति विज्ञायत इत्यर्थः। एवं च सिद्धमुद्भिच्छब्दस्य धात्वर्थसामानाधिकरण्येनान्वयं फलितमाह। उद्भिदेति। ननूद्भिच्छब्दस्य नीलमुत्पलमिव नीलपदस्योत्पलपदसामानाधिकरण्यवद्यजिसामानाधिकरण्यं भवेत्किन्नामधेयत्वेनेति चेन्न वैषम्यात्। तथाहि तत्र हि नीलपदस्यार्थोनीलगुण उत्पलपदार्थादुत्पलरूपद्रव्यादतिरिक्तो भवति लक्षणयातु नीलपदस्य तादृशद्रव्यपरत्वेनोत्पलपदसामानाधिकरण्यमुपपद्यते उद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवगतयागविशेषान्नातिरिक्तोर्थोस्ति तस्यैव तत्र विशेषत्वसमर्पकत्वात्। ततश्चार्थान्तरवाचकत्वाभावेन नोद्भिच्छब्दस्य नीलशब्दस्योत्पलशब्दसामानाधिकरण्यवद्यजिसामानाधिकरण्यमुपपद्यते किन्तर्हि वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्दसामानाधिकरण्यवत्। वैश्वदेवीशब्दस्य हि

नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात् । मत्व-र्थलक्षणाभयाद्वाक्यभेदभयात्तत्प्रख्य-शास्त्रात्तद्व्यपदेशादिति । तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य या-गनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् । तथाहि न तावदनेन वाक्येन फलंप्रति

देवतातद्धितत्वात् । तस्य च सास्य देवतेति सर्वना-मार्थे स्मरणात् सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन वि-शेषपरत्वं तत्र कोसौ वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेष इत्यपे-क्षायांआमिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपोविशेष इत्यवगम्यते यथाहुःआमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैषतद्धितः । आमि-क्षापदसानिध्यादस्यैव विषयार्पणमिति तस्माद्यथावैश्वदे-वीशब्दोपात्तविशेषसमर्प्पकत्वेनामिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्दे-न सामानाधिकरण्यमेवं सामान्यस्याविधेयत्वाद्यज्यवगत-यागविशेषसमर्प्पकत्वेनैवोद्भिच्छब्दस्य यजिसामानाधिकर-ण्यमित्युक्तप्रकारेणैव नामधेयानामन्वयः साधुरिति । तथा-चोक्तं तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धेरिति तच्च निमित्तचतु-ष्टयाद्भवतीत्याह । नामधेयत्वं चेति निमित्तचतुष्ठयं नि-र्दिशति । मत्वर्थेत्यादिना तत्राद्यनिमित्तविषयमुदाहरति । तत्रोद्भिदा यजेतेति तत्रेति चतुर्षुमध्य इत्यर्थः । अत्र म-त्वर्थलक्षणापत्तिप्रदर्शनाय तावद्वाक्यभेदमापादयति । न-

यागविधानम् । तंप्रति च गुणविधानं युज्यते वाक्यभेदापत्तेः । उद्भिच्छब्दातावादिति । अस्मिन्पक्षे तूद्भिद्यते भूमिरनेनेति व्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसावुद्भिच्छब्दो भवेत्तथाचोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यनेन वाक्येनयागेन पशुं भावयेद्यागश्च खनित्रेण भावयेदिति फलम्प्रति यागविधानं यागम्प्रति च गुणविधानं क्रियेत तच्च न युज्यत इत्यर्थः तत्र हेतुमाह वाक्येति । आवृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । नन्वनेन वाक्येन खनित्ररूपो गुण एव विधीयते । दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात् । नचात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयत इति वाच्यम् । पशूनां गुणफलत्वात् । यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलं तथेह खनित्रगुणस्य फलमस्तु यदि चमसेनापःप्रणयतीति विहितं प्रकृतमपाम्प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते तर्ह्यत्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयतां तस्माद्गुणविधिरित्याशङ्कय पशुकामो यजेतत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः । पशुरूपं फलं यागेन कुर्यादिति तत्र केन यागेनेत्यपेक्षायां उद्भिदेति तृतीयान्तं पदं यागनामत्वेनान्वेति उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्योपपद्यते नचैवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यान्ननिर्णय इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात् । तथाहि उद्भिन्नामकेन यागेन प-

ब्दस्यगुणसमर्पकत्वे च यागस्याप्य-प्राप्तत्वात् । गुणविशिष्टकर्मविधानं वा-च्यम् । उद्भिद्वता पशुं भावयेदि-तिविशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणेत्युक्तमेव । चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चि-त्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेद-भयात् । तथाहि न तावदत्र गुणवि-

शुरूपं फलं कुर्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते गुण-विधित्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्तेन तादृशफलं कुर्यादित्यत्र वैयधिकरण्यं स्यात् । तच्चायुक्तम् । किञ्च नानेन वाक्येन ज्योतिष्टोमे खनित्ररूपो गुणोविधातुं श-क्यते तस्य सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिशिष्टसोमरूपगुणावरुद्ध-त्वात् । किञ्च यद्यस्योद्भिच्छब्दस्य खनित्ररूपगुणसमर्प-कत्वं स्वीक्रियते तदा यत्र तेन गुणः समर्पणीयस्तादृशकर्म-णोप्यप्राप्तत्वादनेन वाक्येन खनित्ररूपगुणविशिष्टकर्मवि-धानमेव वक्तव्यमन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ततश्चोद्भि-च्छब्दार्थरूपखनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्येनान्व-यो भविष्यति तथा च मत्वर्थलक्षणापत्तिरिति परिहरति । उद्भिच्छब्दस्येत्यादिना । उक्तमेवेति । सोमेन यजेतेति विध्यर्थनिरूपणप्रस्ताव इति शेषः । इदानीं द्वितीयं वा-क्यभेदप्रसङ्गरूपं नामधेयत्वस्य निमित्तमुदाहरणद्वारा प्रदर्श-

शिष्टयागविधानं संभवति । दधिमधु-पयोघृतं धाना उदकं तण्डुलाः तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन गुणस्य विहितत्वात् । तद्विशिष्टयागविध्यनुपपत्तेः । यागस्य फलसंबन्धे गुणसंबन्धे च वि-

यति चित्रया यजेतेति वाक्यभेदमेवोपपादयति । तथा हीत्यादिना । अत्रेति । चित्रया यजेत पशुकाम इत्यस्मिन्वाक्य इत्यर्थः । गुणविशिष्टे । चित्राशब्दार्थभूतचित्रवर्णककिञ्चिद्गुणविशिष्टेत्यर्थः । अत्र विशिष्टविधानासम्भवे हेतुमाह । दधीत्यादिना । तत्संसृष्टं प्राजापत्यमितीति तैर्दध्यादिभिर्द्रव्यैर्युक्तं प्रजापतिदेवताकं कर्मेत्यर्थः । तद्विशिष्टेति निरुक्तगुणविशिष्टेत्यर्थः । दधीत्यादिप्रकृतवाक्यस्यैतत्कर्मणोस्तूत्पत्तिवाक्यत्वादस्यकर्मणउत्पत्तिशिष्टदध्यादिगुणावरुद्धत्वान्नतत्रगुणान्तरन्विधातुंशक्यतइतिभावः । अत्रदध्यादिवाक्येदध्यादीनिषडेवद्रव्याणिश्रुतावाम्नातान्युदकपदं तु प्रमादादायातंश्रुतितात्पर्यज्ञैर्माधवाचार्यैस्तथैवास्यवाक्यस्य व्याख्यातत्वात् । तथा च तद्वचनं दध्यादीनि विचित्राणि देयद्रव्याणि षडाम्नातानीति । नन्वत्र वाक्येह्युत्पत्तिवाक्यसिद्धस्वरूपस्य यागस्य पशुरूपफलसम्बन्धो विचित्रद्रव्यरूपगुणसम्बन्धश्च विधीयते ततश्च न कर्मनामधेयत्वं चित्राशब्दस्येत्याशङ्कयाह । यागस्येति तथा च यागेन पशुं भावयेद्यागंचतादृशगुणेन

धीयमाने वाक्यभेदः । तस्माच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयम् । तथा च चित्रायागेन पशुं भावयेदिति सामानाधिकरण्येनान्वयान्न वाक्यभेदः प्रकृतेष्टेरनेकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दवा-

भावयेदिति यागस्य गुणफलोभयसम्बन्धविधीयमाने सत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो दुर्वार इति भावः । उपपादितं वाक्यभेदप्रसङ्गमुपसंहरति । तस्मादिति । सिद्धे चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे वाक्यं योजयति । तथाचेति सामानाधिकरण्येनेति । यजिधात्वर्थयागसामानाधिकरण्येन नामधेयस्यान्वयाच्चित्रानामकेन यागेन पशुं भावयेदित्याकारकान्ननिरुक्तवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । अनेकद्रव्यत्वेनेति । दध्यादिविचित्रानेकद्रव्यसाध्यत्वेनेत्यर्थः । ननु चित्राशब्दाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतीतेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्मत्वात्प्रकृते दध्यादिद्रव्यके कर्मणि निवेशासम्भवान्नानेन वाक्येन प्रकृते कर्मणि तादृशगुणविधानं क्रियते किन्तु प्राणिद्रव्यके कर्मणि अनारभ्याधीतानां चाङ्गानां प्रकृतिमात्रे प्रवेशाङ्गीकारात् । चित्रावाक्यस्याप्यनारभ्याधीतत्वात्सर्वपशुयागप्रकृतिभूते प्राणिद्रव्यके ऽग्नीषोमीये कर्मणि तेन गुणो विधीयते । तथा चाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र वाक्ये यजेतेति पदेनानूद्य तत्र चित्रापदेन चित्रत्वस्त्रीत्वरूपौ गु-

च्यत्वोपपत्तिः। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात्। तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमा-

ण्णौ विधीयेते इति चेन्न चित्रत्वेन स्त्रीत्वेन च तं भावयेदिति द्वयोर्गुणयोर्विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्। प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गस्य सर्वसम्मतत्वात्। तथाचोक्तम्। प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यतेगुणः॥ अप्राप्ते तु विधीयेरन् वहवोप्येकयत्नत इति॥ नन्वत्रवाक्यभेदपरिहारायगुणद्वयविशिष्टम्पशुद्रव्यरूपंकारकंविधीयत इति चेन्न गौरवलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् किञ्च दध्यादिवाक्यं प्रकृतमस्य चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवचनं भवति यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात्। उत्पन्नस्य च तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यमत्रयागस्य फलसम्बन्धबोधनात्। एवं च सति प्रकृतार्थो लभ्येत अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन तादृशगुणविधानं तु प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां लिङ्गव्ययस्यचानुवादत्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो वाध्येत तस्माच्चित्रापदं नामधेयमेव न गुणविधिरिति ध्येयम्। इदानीं तत्प्रख्यशास्त्ररूपात्तृतीयनिमितान्नामधेयत्वमग्निहोत्रशब्दस्य प्रदर्शयति। अग्निहोत्रमिति। तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमिति हि तत्प्रख्यशास्त्रसूत्रं तस्य फलितार्थमाह तस्येत्यादिना

नत्वात् । अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत् । नन्वयं गुणविधिरेव कुतोनेति चेन्न । यद्यग्नौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपो गुणो विधेयस्तदा यदाहवनीये जुहोत्यनेनैवाग्नेः प्राप्तत्वात्तद्विधानानर्थक्यं अग्नये होत्रमिति चतुर्थीसमासमाश्रित्य अग्निदेवतारूपगुणोऽनेन विधीयत इति चेन्न । तद्देवतायाः शास्त्रान्तरेण प्राप्तत्वात् । किंतच्छास्त्रान्तरमिति चेत् । यदग्नये

नन्वग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निरूपस्य गुणस्यैव विधिर्न नामधेयत्वमग्निहोत्रशब्दस्य स्वीकर्तव्यमित्याशङ्कते । नन्वयमिति । यद्यत्र सप्तमीसमास माश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपस्य गुणस्य विधानं स्वीक्रियते तदा तदाधारत्वेनाग्निरूपस्य गुणस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात्तत्त्वेन तद्विधानस्यानर्थक्यमापद्येतेत्याह । यद्यग्नावित्यादिना चतुर्थी समासमाश्रित्यात्राग्निदेवतारूपस्य गुणस्य विधानमाशङ्कते । चतुर्थीत्यादिना । नात्र देवतारूपेणाग्निरूपस्य गुणस्य वि-

च प्रजापतये च सायं जुहोतीति केचित्। अपरे त्वग्निर्ज्योतिरग्निस्स्वा-

धानमुपपद्यते इति समाधत्ते । नेति । तत्र हेतुमाह । तद्देवताया इति अग्निरत्र तच्छब्दार्थः । देवतारूपेणाग्निप्रापकं शास्त्रं पृच्छति किमिति । केषाञ्चिन्मतानुसारेणोत्तरमाह । यदग्नये चेति । अत्राग्निर्ज्योतिरित्यादि मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवं तदुभयसमुच्चितस्यैवात्र विधाने गौरवमिति । न समुच्चितोभयविधानं यदग्नये च सायंजुहोतीत्यत्र स्वीकर्तव्यमित्यस्वरसबीजं केचिदित्यनेन सूचितम् । अधुना सिद्धान्तमतेनोत्तरमाह । अपरेत्विति । किञ्च अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितस्य प्रजापतेर्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र सायं काले ऽग्निहोत्रदेवतात्वं विधीयते । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति विहितेन च मन्त्रेण प्राप्तं सूर्यमनूद्य तत्समुच्चितस्य च तस्य यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीत्यत्र प्रातःकाले ऽग्निहोत्रदेवतात्वं विधीयते तेनाग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धेर्यदग्नये च प्रजापतये सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रातर्जुहोतीत्यत्र वाक्यद्वयं व्यर्थमिति निरस्तेसायं होमेऽग्नि ऽसमुच्चितस्य प्रजापतेर्विधानं प्रातर्होमे सूर्यसमुच्चितस्य च तस्यैकेन वाक्येन

हेति मन्त्रवर्ण एवाग्निरूपदेवताप्रापकः । नन्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिदेवताया बाधः स्यात् । मन्त्रवर्णस्यचतुर्थीतोदुर्बलत्वात् । यथाहुः । तद्धितेन चतुर्थ्या च मन्त्रवर्णेन वा पुनः देवतायाविधिस्तत्र दुर्बलं तु परं पर-

कर्तुमशक्यत्वादित्यलं विस्तरेणाधिकं तु न्यायप्रकाशे द्रष्टव्यम् । नन्वग्नेर्मान्त्रिवर्णिकत्वेप्रजापतिना तस्य बाधः स्यात्प्रजापतेश्चतुर्थ्यादेवतारूपेण प्राप्तत्वेन प्रबलत्वात् । अग्नेस्तु मन्त्रवर्णप्राप्तत्वेन दुर्बलत्वाच्च । नच सास्यदेवतेति ताद्धितप्रत्ययस्य देवतात्वेस्मरणवच्चतुर्थी न देवतात्वं स्मर्यते सम्प्रदाने चतुर्थीति सम्प्रदानमात्रे तस्याः स्मरणात् । तस्मात्प्रजापतिनाकथमग्नेर्बाधः स्यादिति वाच्यम् । त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वस्यसम्प्रदानं पदार्थत्वेन त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपस्य देवतात्वस्यसम्प्रदानस्वरूपान्तर्गतत्वात् । ततश्चतुर्थीतः सम्प्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रत्ययो भवत्येव मन्त्रवर्णात्तु न देवतात्वप्रतीतिरस्ति किंत्वधिष्ठानत्वमेव ततः प्रतीयते तस्मान्मन्त्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्बल एव तथा च प्रबलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतयादुर्बलप्रमाणबोधिताग्नेर्बाधो दुर्वार एव-
[illegible] नत्विति । तत्र सम्मतिमाह । यथाहुरि-

मिति चेन्न । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र न केवलं प्रजापतिविधानम् । किन्तु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतेः । एवं च न बाधः केवलप्रजापतिविधानाभावात् । नचात्र समुच्चितोभयविधानमेव

ति । तत्रेति । तद्धितादिषु मध्य इत्यर्थः । परमिति । तद्धितापेक्षया चतुर्थ्या दौर्बल्यं चतुर्थ्यपेक्षया च मन्त्रवर्णस्य दौर्बल्यं भवतीति परम्परं दुर्बलं बोध्यमित्यर्थः । ततः परमिति पाठे तु ततस्ततः परं दुर्बलप्रमाणमिति वीप्सापरत्वेन व्याख्येयम् । यदि च प्रजापतये जुहोतीति केवलप्रजापतिविधानं स्यात्तदा तु भवेदपि प्रजापतिनाग्नेर्बाधः परं तु न तथाविधानं क्रियते इति परिहरति । यदग्नयेचेत्यादिना । प्रजापतेरित्यत्र विधानमित्यस्यानुषङ्गः । एवं चेति । मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितस्य प्रजापतेर्विधानेचेत्यर्थः । न बाध इति । न प्रजापतिनाग्नेर्बाध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । केवलेति । ननु यदग्नये च प्रजापतये चेत्यस्मिन् वाक्ये होमानुवादेन समुच्चितस्यैवोभयस्य विधानं क्रियत इति कथं न स्वीक्रियत इत्याशङ्क्य तयोः समुच्चितयोर्विधानापेक्षया मन्त्रवर्णतः प्राप्तमग्निमनूद्य कथनेन तत्समुच्चितप्रजापतेर्विधानमेवो-

कथं नेति वाच्यम् समुच्चितोभय-विधानापेक्षयाऽन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने ला-घवात्। एवं च प्रयाजेषु समिधादि-देवतानां समिधः समिधोऽग्नआज्यस्य व्यन्त्वित्यादि मन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात्। समिधो यजतीत्यादिषु समिधादिश-ब्दास्तत्प्रख्यशास्त्रात्कर्मनामधेयाः इये-नेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात्। तेन

चितमिति परिहरति। नचेत्यादिना तत्प्रख्यशास्त्रान्नाम-धेयत्वेत्युदाहरणान्तरमाह। एवमिति। समिदादिशब्दा इ-त्यत्रादिपदेन तनूनपातादयः शब्दा गृह्यन्ते। इदानीं च-तुर्थनिमित्तेन तद्व्यपदेशरूपेण श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं-प्रदर्शयति श्येनेति कर्मनामधेयत्वमिति। नन्वत्र श्येनशब्द-स्य कर्मनामधेयत्वं न भवति। किन्तु सोमयागे नित्यं-सोमद्रव्यं बाधित्वा तस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः का-म्यो विधीयते। तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लो-कप्रसिद्धा रूढिरूपपन्ना भवतीत्याशङ्क्य श्येनशब्दस्यकर्म-

व्यपदेशादुपमानात्तदन्यथानुपपत्तेरिति यावत् । तथाहि यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति । यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात् । तदा ऽर्थवादैस्तस्यैव स्तुतिः कार्या यथावैश्येनोनिपत्यादत्ते । एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्यनेनार्थ-

नामधेयत्वे हेतुमाह । तद्व्यपदेशादिति । तद्व्यपदेशशब्दं व्याचष्टे । तेनेति । श्येनेनेत्यर्थः । तदिति । उपमानोपमेयभावस्यभेदघटितत्वादेवार्थवादवाक्ये श्येनोपमानेन विधेयस्तुतेः श्येननामककर्मविशेषं विनानुपपत्तेर्नात्र पाक्षिद्रव्यरूपो गुणो विधातुं शक्यत इति भावः । तदन्यथानुपपत्तिमेवोपपादयति । तथाहीत्यादिना । तदिति । विधेयस्यस्तुतः कर्तव्यत्वादित्यर्थः । अत्रेति । श्येनेनोभिचरन्यजेतेत्यत्रेत्यर्थः । श्येनइति । श्येननामकपक्षिविशेष इत्यर्थः । तस्यैवेति श्येननामकपाक्षिविशेषस्यैवेत्त्यर्थः । यथेति । यथा श्येनः पाक्षिविशेषो निपत्यमत्स्यादीन् जन्तुनादत्ते एवमयं श्येननामको यागो द्विषन्तं भ्रातव्यं शत्रुं निपत्यादत्त इत्यर्थः । यमभिचरति । श्येनेनेति वाक्यशेषः । अत्रेति । अत्र प्रकृते ऽनेन श्येनार्थवादेन श्येनः पाक्षिविशेष एव स्तोतुं न शक्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । श्येनेति । ननु श्येनार्थवादेप-

वादेन श्येनः स्तोतुं न शक्यः श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात् । नच श्येनोपमानत्वेन स एव स्तोतुं शक्यते उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते तदार्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यत इति श्येनशब्दः कर्मनामधेयम् । तद्व्यपदेशादिति । उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पञ्चमं नामधेयनिमित्तमिति केचित् । यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यादाव-

मानेन श्येन एव पक्षिविशेषः कथं न स्तोतुं शक्यः स्यादित्यत आह । न श्येनोपमानत्वेनेति । तदशक्यत्वे हेतुमाह । उपमानेति । यद्यत्र श्येनसंज्ञकस्य यागस्याविधेयत्वं स्वीक्रियते तदा तादृशार्थवादोपमानेन तस्य श्येनसंज्ञकस्य यागस्य स्तुतिः कर्तुं शक्या भवत्येवेत्याह । तदेत्यादिना फलितमुपसंहरति । इतीति । एवमुक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः । अत्र कर्मनामधेयत्वे चोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वं पञ्चममपि निमित्तं भवतीति । केषां चिन्मतमाह । उत्पत्तिशिष्टेति । त-

त्रोत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वाद्वै-श्वदेवशब्दस्य विश्वे देवदेवता वि-धायकत्वं न सम्भवतीति कर्मनाम-

त्रोदाहरणमाह । यथेति । अत्रेति । अस्मिन्वाक्ये वैश्वदेव-शब्दस्य विश्वे देवदेवता विधायकत्वं न सम्भवत्युत्पत्तिशि-ष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वादित्यन्वयः फलितार्थमुपसंहरति । इतीति । तस्येति शेषः अत्रेदं बोध्यम् । चातुर्मास्यस्य चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुना-सीरीयश्चेति तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिता आग्नेयम-ष्टाकपालं निर्वपति । सौम्यं चरुं सावित्रंद्वादशकपालं सा-रस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमा-मिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालमिति तेषामष्टानां यागानां सन्निधाविदमाम्नायते वैश्वदेवेन यजेतेति । अत्र चाग्ने-यादीन्यागान्यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्ते-षु विधीयते यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वेदेवाः प्रा-प्तास्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्तर्हि गत्यभावात्तेषु देव-ताविकल्प्यतां नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद्द्रव्यदे-वतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभवात् । श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्तस्माद्गुणविधिरिति पूर्वपक्षः उत्पत्तिवा-क्यैर्विहिताऽऽग्नेयादीनष्टौ यागान्यजेतेत्यनूद्याष्टानां सङ्घे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते । नच विधित्वाभावेपि नामोपदेशस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्राचीनप्रवणे वैश्व-

धेयत्वम् । वस्तुतस्तु तत्प्रख्यशास्त्रा-द्वास्य कर्मनामधेयत्वं प्रकृतयागे वि-श्वे देवरूपगुणसम्प्रतिपन्नशास्त्रस्या-र्थवादरूपस्यैव सत्वात् । यद्विश्वे दे-वाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेव-त्वम् । पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं नि-

देवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां सङ्घस्य व्य-वहर्तव्यत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः । नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता नि-रुक्तिस्तु द्विधा आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानत-या तत्सहचरितानां सर्वेषां छत्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वमिति विश्वेदेवा अष्टानां कर्तार इति वा तेषां वैश्वदेवत्वं तथा च ब्राह्मणं यद्विश्वे देवाःसमयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्व-मिति । देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावान्न युज्यते । अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रबलाविश्वे देवा उत्पन्नशि-ष्टत्वाद्दुर्बलाः तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयमिति सि-द्धान्तः । वस्तुगतिमाश्रित्य तत्प्रख्यशास्त्रादेव वैश्वदे-वशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमाह । वस्तुतास्त्विति । प्रकृ-तयाग इति । वैश्वदेवनामकेष्टानामाग्नेयादीनां सङ्घा-त्मके प्रकृतयाग इत्यर्थः । विश्वे देवेति । प्रकृतया-गे विश्वे देवरूपगुणः सम्प्रतिपन्नः सम्प्राप्तो यस्मा त्तादृशशास्त्रस्येत्यर्थः । तत्र गुणप्रापकं शास्त्रमुदाहरति ।

षेधः निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वात् । तथा हि यथाविधिः प्रवर्तनाम्प्रतिपादयन्स्वप्र-

यद्विश्वे देवा इति । अस्य शास्त्रस्य कर्तृरूपेण प्रकृते यागे विश्वेदेवरूपगुणप्रापकत्वमिति भावः । नामधेयस्य प्रयोजनं तु सर्वत्रव्यवहार एव नह्यन्तरेण नामधेयमृत्विग्वरणादिष्वनेनाहं यक्ष्य इत्याख्यानोपायो लघुः कश्चिदस्ति तस्माद्वैश्वदेवादिशब्दानां कर्मनामधेयत्वमेवेति सिद्धम् । तदेवं मत्वर्थलक्षणादिनिमित्तचतुष्टयनिरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वं निरूपितमधुना निषेधवाक्यानामर्थवत्त्वनिरूपणाय निषेधवाक्यं लक्षयति । पुरुषनिवर्तकत्वमिति निषेधकेति । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधकवाक्यानामनर्थहेतुभूतायाः कलञ्जभक्षणादिक्रियायाः सकाशात्पुरुषस्य निवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वं न किंचित्कर्तव्यताप्रतिपादकत्वेनेति भावः । यथाविधिवाक्यानां स्वप्रवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या विधेयार्थस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वप्रत्यापनेन तत्रविधेयार्थेपुरुषप्रवृत्तिजनकत्वं तथानिषेधानामपि स्वनिवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या निषेध्यस्य पुरुषानिष्टसाधनत्वप्रत्यापनेन ततः कलञ्जभक्षणादेः पुरुषनिवृत्तिजनकत्वमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियायाः पुरुषनिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वमुपपादयति । तथाहीत्यादिना । ननु निषेधवाक्यानां निवर्तनाप्रतिपादकत्वं संभवति न भक्षयेन्नहन्तव्य इत्येवमादाव-

वर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादे-रिष्टसाधनत्वमाक्षिपन्पुरुषं तत्र प्र-वर्तयति । तथा न कलञ्जं भक्ष-येदित्यादिनिषेधोपि निवर्तनां प्रति-पादयन्स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्य-स्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधन-त्वमाक्षिपन्पुरुषं ततो निवर्तयति । ननु निषेधवाक्यस्य कथं निवर्तनाप्र-तिपादकत्वमिति चेदुच्यते । न ताव-दत्र धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयः अव्य-

व्यवधानेन च नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनान्वयेसति धात्वर्थ-वर्जनकर्तव्यताया एव सर्वत्रवाक्यार्थत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तथा च यथा यजेतेत्यादौ यागकर्तव्यता वाक्यार्थो भवति । तथा न कलञ्जं भक्षयेद्ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादावपि तत्र-धात्वर्थवर्जनकर्तव्यतैव वाक्यार्थो न निवर्तनेत्याशयेनाशङ्कते नन्विति । नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनाव्यवधानेनान्वयेपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वान्न नञ-र्थेनान्वयः सम्भवति अन्यत्रोपसर्जनत्वेनान्वितस्यान्यत्रा-पसर्जनत्वेनान्वयायोगादिति परिहरति । उच्यत इत्या-

वधानेपि तस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्ज-नत्वेनोपस्थितेः । नह्यन्योपसर्ज्जन-त्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति । अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादावपि राज्ञः क्रि-यान्वयापत्तेः अतः प्रत्ययार्थस्यैव न-ञर्थेनान्वयः तत्रापि नाख्यातत्वांश-

दिना । अत्रेति । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावित्यर्थः । अव्यवधानेपीत्यत्र धात्वर्थस्य नञर्थेनेत्यनुषङ्गः । तस्येति । धात्वर्थस्येत्यर्थः । अन्योपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितस्याप्यन्य-त्रोपसर्ज्जनत्वेनान्वये को दोष इत्यत आह । नहीति । तत्र बाधकं दोषमाह । अन्यथेति । अन्य विशेषणत्वे-नोपस्थितस्याप्यन्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्वीकारे पुरुषोपस-र्ज्जनत्वेनोपस्थितस्य राज्ञोपि क्रियोपसर्जनत्वेनान्वयापत्तेरि-त्यर्थः । धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयासम्भवात्कलञ्जादिप-दार्थस्यापि कारकोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य तत्रान्वयासम्भ-वाच्च परिशेषात्प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेनान्वयो भवतीत्याह । अत इति । किञ्च प्रत्ययार्थोपि द्विविधो भवतीत्याख्यातत्वां-शवाच्यार्थभावना लिङंशवाच्या शब्दभावनाचेति । त-योर्मध्येपि नाख्यातत्वांशवाच्यभूताया अर्थभावनाया न-ञर्थेन्वयः सम्भवतीत्याह । तत्रापीति । तत्र हेतुमाह । आख्या इति । भवतीनोपसर्जनत्वेनेति शब्दभावनाविशेष

वाच्यार्थभावनायास्तस्यालिङंशवाच्य-प्रवर्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः । किन्तु लिङंशवाच्यशब्दभावनायास्तस्याः स-र्वापेक्षया प्रधानत्वात् । नञश्चैवं स्व-भावोयत्स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधि-

णत्वेनेत्यर्थः । लिङंशवाच्येत्यस्य लिङो योंशो लिङ्त्वरूपोधर्मस्तद्वाच्येत्यर्थोबोध्यः । एवमग्रेपि । ननु न क-लञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जादिपदार्थस्य धात्वर्थस्य च न-ञर्थेनान्वयो भवतैव निरस्तः प्रत्ययार्थस्याप्यर्थभावनारू-पस्य नञर्थेनान्वयानङ्गीकारे प्रत्ययार्थत्वाविशेषाच्छब्दभा-वनाया अपि तेनान्वयासम्भवेनानन्वितशब्दस्याप्रमाण्या पत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति । किन्त्विति । तत्र हेतुमा-ह । तस्या इति । प्रत्ययार्थत्वम् । न नञर्थेनान्वये प्र-योजकं किन्तु सर्वापेक्षया मुख्यत्वेनानुपस्थितत्वं तच्च श-ब्दभावनायां बाधितमिति भावः । एवं शब्दभावनारू-पस्य प्रत्ययार्थस्य प्रवर्तनाविशेषस्य नञर्थेनान्वये सिद्धे न-ञः प्रत्ययार्थभूतप्रवर्तनाविरोधि निवर्तनाबोधकत्वप्रदर्शना-य प्रथमं तत्स्वभावं प्रदर्शयति । नञश्चैषस्वभाव इति। अत्र स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वं स्वान्वितपदार्थवि-रोधिबोकत्वं बोध्यं तेन कलञ्जादिपदार्थानामपि विरोधि-बोधकत्वं नञो दुर्वारं स्यात्तेषामप्येकत्र सहपाठरूपनञस-मभिव्याहारस्य सत्वादितिनिरस्तं तेषां नञन्वितपदार्थ

बोधकत्वम् । यथा घटोनास्तीत्यादौ अस्तीति शब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्वविरोधि घटासत्वं गमयति तदिह लिङ्समभिव्याहृतो नञ् लिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनीं निवर्तनामेव बोधयति । तदिह विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रतीतेः तस्मान्निषेधवाक्यस्थले निवर्तनैव वाक्यार्थः ।

त्वाभावस्य दर्शितत्वेन नञस्तद्विरोधिबोधकत्वासम्भवात् । नञः स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । घटसत्त्वविरोधीति । नास्तीत्युक्ते कस्यासत्त्वमस्तीति । सत्वशब्दान्वयिना नञात्र बोध्यते इतिसत्त्वनिरूपकाकाङ्क्षायाः सत्वाद् घटनिरूपितसत्वविरोधीत्यर्थः । इदानीं नञस्वभावप्रदर्शनस्य फलं दर्शयति । तदिति । तस्मादित्यन्वयः । तत्पददर्शितस्वभावं नञित्यर्थः । इहेति । न कलञ्जं भक्षयेद्ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यदौ वाक्य इत्यर्थः । ननु लिङः प्रवर्तनाप्रतिपादकत्वे सिद्धे तत्सम्बद्धनञस्तदर्थं प्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाप्रतिपादकत्वं सेत्स्यति तदेव कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह । विधिति । प्रतीतेरिति । प्रवर्तनाप्रतीतेरित्यर्थः । यद्वा यजेत स्व-

यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वयेबाधकं तदाधात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः । तच्च बाधकं द्विविधम् । तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च तत्राद्यं नेक्षे-

र्गकाम इति विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिवन्न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्यश्रवणेप्ययं मां निवर्तयतीति निवर्तनाप्रतीतेरित्यध्याहारेण विधीत्यादिहेतुवाक्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविधयायोजनीयम् । एवं सिद्धं निवर्तनारूपं निषेधवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जकर्मकभक्षणानुकूलपुरुषप्रवृत्तिजनकप्रवर्तनांप्रति लिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनैव वाक्यार्थः । एवमन्यत्रापि निषेधवाक्येषु सर्वत्र निवर्तनया एव वाक्यार्थत्वे विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वमप्युपपन्नं भवति हननादिवर्जनकर्तव्यता वाक्यार्थत्वपक्षे तु कर्तव्यताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात्तयोरेकार्थत्वं स्यात्तच्च न युक्तम् । यथाहुः । अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याश्वमेधयोः दृश्यते तादृगेवेहाविधानप्रतिषेधयोरिति तस्मान्निवर्तनैव प्रतिषेधेषु वाक्यार्थ इति सिद्धम् । यदि तु प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये किञ्चिद्बाधकं वर्तते तदा तु धात्वर्थस्यैव नञर्थेनान्वयो भवतीत्याह । यदात्वित्यादिना । तत्र बाधकं विभजते । तच्चेति । प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये वर्तमानंचेत्यर्थः । तत्राद्यमिति । तयोरु-

तोद्यन्तमादित्यमित्यादौ तस्य व्रतमित्युपक्रम्यैतद्वाक्यपाठात् । तथाचात्र पर्युदासाश्रयणं तथाहि व्रतशब्दस्य कर्तव्यार्थे रूढत्वात्तस्य व्रतमित्यत्र स्नातकस्य व्रतानां कर्तव्यत्वेनोपक्रमात् ।

क्तयोर्द्वयोमध्य आद्यबाधकमित्यर्थः । तस्य व्रतमितीति । तस्यस्नातकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्यव्रतं प्रजापतिदेवताकमात्मानीक्षणसङ्कल्पादिकं किञ्चिदनुष्ठेयमित्यर्थः । एतद्वाक्यपाठादिति । नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तंयन्तं कदा च नेत्यंतद्वाक्यपाठादित्यर्थः । तथाचेति । तस्य व्रतमिति स्नातकस्यानुष्ठेयमुपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्यादिवाक्यपाठे चास्मिन्वाक्ये पर्युदास एव समाश्रीयत इत्यर्थः । किञ्च नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्र नञ्पदमभिधावृत्त्याप्रतिषेधं ब्रूते नतु पर्युदासं लक्षणापत्तेः प्रतिषेधस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वाद्वैदिकस्य प्रतिषेधस्य वैदिकाएव प्राप्तिस्तु प्रत्यासन्ना भवेत् । तथा च सति यत्र कतावादित्येक्षणं विहितं तत्रायं प्रतिषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्तते एवं च सति नात्र फलं कल्पनीयं स्यात् । पर्युदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाङ्गीकारेत्वधिकारासिद्धये फलस्य कल्पनीयत्वमापद्येत तस्मादत्र क्रत्वर्थःप्रतिषेध इत्याशङ्क्य तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्याद्याम्नातत्वाद्व्रतशब्दस्य च कर्तव्यरूपार्थे रूढत्वादत्र किञ्चिदनुष्ठेयमेव प्रतिभाति । तच्च पर्युदासाश्रयणे स-

किन्तत्कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां नेक्षेतोद्यन्तमित्यादिना कर्तव्यार्थ एव प्रतिपादनीयः । अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं न स्यात् । तथाच नञर्थेन न प्रत्ययार्थान्वयः । कर्तव्यार्थानवत्येवोपपद्यते । किञ्चोपक्रमवाक्ये प्रतिज्ञातस्यैवार्थस्यात्रापि वक्तव्यत्वात् । उपक्रमवाक्ये तु स्नातकानुष्टेयव्रतानामेव प्रतिज्ञातत्वात् कानि तानि व्रतानीत्यपेक्षायां स्नातकव्रतप्रदर्शनायास्य वाक्यस्यावतारादत्र कर्तव्य एव कश्चिदर्थो वक्तव्यः । सच पर्य्युदासपक्षे लभ्यते निषेधपक्षे तु दुर्लभ एवेत्यभिप्रायेण पर्य्युदासपक्षमुपपादयति । तथाहीत्यादिना नेक्षेतोद्यन्तमित्यादौ कर्तव्यरूपस्यार्थस्याप्रतिपादनीयत्वे बाधकमाह । अन्यथेति । पूर्वोत्तरेति । तस्य व्रतमिति । पूर्ववाक्यं । नेक्षेतोद्यन्तमित्याद्युत्तरवाक्यं च तयोरेकवाक्यत्वं बाध्येतेत्यर्थः । ननु नेक्षेतोद्यन्तमित्यादौ भवतु कर्तव्यरूपार्थस्यैव प्रतिपादनंततोपि किं स्यादित्यत आह । तथाचेति । तथाचनेक्षेतोद्यन्तमित्यादौ कर्तव्यरूपार्थस्य प्रतिपादनीयत्वेच नञर्थेनप्रत्ययार्थान्वयावकाशो भवतीत्यर्थः । ननु नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्र नञर्थेन प्रत्ययार्थस्यान्वये को दोष इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह । कर्तव्येति । नञर्थेन प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये ततः कर्तव्यार्थानवबोधापत्तेरित्यर्थः । ननु प्रत्य-

बोधात् । विध्यर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाया एव तादृशनञा बोधनात् । तस्याश्च कर्तव्यार्थत्वाभावात् । तस्मान्नेक्षेतेत्यत्र नञा धात्वर्थविरोध्य-

यान्वितस्य नञः कर्तव्यार्थावबोधकत्वानङ्गीकारे को वार्थस्तेनावबोध्यत इत्यत आह । विध्यर्थेति । तादृशनञेतिप्रत्ययान्वितेन नञेत्यर्थः । तादृशनिवर्तनैव कर्तव्यरूपार्थो भवतु को दोष इति मन्दाभिप्रायमाशङ्क्याह । तस्याश्चेति । निरुक्तनिवर्तनयाश्चेत्यर्थः । किञ्चैवं नञः प्रत्ययेनान्वयासम्भवे प्रत्ययादवतारितो नञ् धातुना सह सम्बध्यते धातुना नञः सम्बन्धे च न तस्य निषेधकत्वं संभवति विधायकसम्बद्धस्यैव नञो निषेधकत्वात् । निषेधकत्वस्यविधायकत्वप्रतिपक्षत्वात् । नामधातुभ्यां योगे तु नञो न निषेधकत्वं युक्तं तयोरविधायकत्वात् । यथाहुः नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति तस्मान्नेक्षेतेत्यत्र नञो धातुना योगान्नञा धात्वर्थेक्षणविरोधीकश्चनार्थः प्रतिपाद्यते । यद्यपि नञो ऽभाव एव शक्तिः । तथाचेक्षणस्याभाव एव नञः शक्यार्थो लाघवात् नतु तद्विरोधी तस्मादभावघटितत्वेन गौरवापत्तेः । तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञिति स्मरणं तु प्रतीत्यभिप्रायं न शक्त्यभिप्रायं तथापि नेक्षेतेत्यत्र ... नञ्समभिव्याहारात् ... नञ्समभिव्याहृत...च

नीक्षणसङ्कल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यते तस्य कर्तव्यत्वसम्भवात् । आदित्यविषयकानीक्षणसङ्कल्पेन भावये-

तेन तावत्कश्चिदर्थो विधेयः स्वीकर्तव्यः तत्र न तावद्धात्वर्थो विधातुं शक्यते । नञा तदभावबोधनात् नापि तदभावो विधातुं शक्यते अभावस्याविधेयत्वात् । तस्मात्पर्युदासाश्रयणेन धात्वर्थेक्षणविरोधी कश्चनात्र विधानयोग्योऽर्थो नञा लक्षणया प्रतिपाद्यते सच विधानयोग्यः पदार्थोऽनीक्षणसङ्कल्प एव तस्येक्षणविरोधित्वात्कर्तव्यत्वसम्भवाच्च स एव सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वत्वेन विधीयत इत्यभिप्रायेण पर्युदासस्यावश्यकत्वात्प्रत्ययादवतारितस्य नञो धातुसम्बन्धेन तदर्थविरोध्यनीक्षणसङ्कल्पप्रतिपादकत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । लक्षणयेति । स्वसमभिव्याहृतपदार्थाभाव एव नञः स्वशक्यार्थो भवति तथाच स्वसम्बन्ध्यमानधात्वर्थाभावं शक्त्याप्रतिपादयन् नञ् तदभावसम्बन्धिनं तदर्थविरोधिनं लक्षणया प्रतिपादयत्येव तदभावतद्विरोधिनोः सम्बन्धस्य सम्भवात् दृश्यते हि तेजोभावतमसोः सम्बन्धः तथाचोद्यन्तमस्तयन्तं चादित्यं नेक्षिष्य इत्येवं रूपः सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयमानो नञा लक्षणयाप्रतिपाद्यत इति भावः । तस्येति । अनीक्षणसङ्कल्पस्येत्यर्थः । पर्युदासपक्षे नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य वाक्यस्यार्थं प्रदर्शयति । आदित्येति । यत्तु पर्युदासपक्षे फलस्यात्र कल्पनीयत्वापादितं तदपि न बा-

दिति वाक्यार्थः । तत्र भाव्याकाङ्क्षायां एतावताहैनसावियुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्यतयाऽन्वेति । एवं च पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वं निर्वहत्येव नचात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि सम्भवात्कथम-

क्यशेषावगतस्य पापक्षयस्यैवात्र फलत्वसम्भवादित्याशयेनात्र भाव्यान्वयं प्रदर्शयति । तत्रेति । अनीक्षणसङ्कल्पभावनायामित्यर्थः । हैनसावियुक्तोभवतीति पापेन विरहितो भवतीत्यर्थः । किञ्च नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्रानीक्षणसङ्कल्परूपस्यानुष्ठेयस्य प्रतिपादने तस्य व्रतमिति स्नातकव्रतोपक्रमवाक्यस्य नेक्षेतेत्याद्युत्तरवाक्येनैकवाक्यत्वमुपपन्नं भवति । पूर्वप्रतिज्ञातस्यैवोत्तरप्रतिपादनादित्याह । एवमिति । ननु धात्वर्थेक्षणविरोधिनोबहवः पदार्था अनुष्ठेयाः सन्ति ततश्च कथमत्र वाक्येऽनीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनायां करणत्वेनान्वयः स्वीक्रियत इत्याशङ्क्य परिहरति नचेत्यादिना । यद्यपि पदार्थान्तराणां पटेन चक्षुषोपि धानादिरूपाणां धात्वर्थेक्षणविरोधित्वं सम्भवति । तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषाणामत्राप्रतीयमानत्वान्मानसव्यापारस्य चाप्रतिषेधात्सङ्कल्प एव मानसव्यापारविशेषोत्र परिशिष्यत इत्यभिप्रेत्य

नीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् । तस्य कर्तव्यताभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात् । द्वितीयं यजतिषु ये यजामहं करोतिनानुयाजेष्वित्यादावत्र विकल्पप्रसक्तौ च पर्युदासाश्रयणात् । तथाहि यद्यत्र वाक्ये नञर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात्तदानुयाजेषु ये यजामहमिति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् अनुयाजेषु ये यजामहं

तत्र हेतुमाह । तस्येति । पटादिनाचक्षुषोः पिधानादिरूपस्य पदार्थान्तरस्य कर्तव्यताभावेन कर्तव्यत्वेन विवक्षासम्भवेन सर्वक्रियां विनाभूतस्यैव धात्वर्थेक्षणविरोधिपदार्थान्तरस्य नेक्षेतेत्यादौ प्रकृते भावनान्वययोग्यत्वमुपपद्यते तथा च धात्वर्थेक्षणविरोध्यनीक्षणसङ्कल्पस्यैवात्र भावनान्वययोग्यता सम्भवति । तस्य सर्वक्रियाऽविनाभूतत्वान्नतु तादृशपदार्थान्तरस्य तस्य सर्वक्रियाऽविनाभूतत्वासम्भवादिति भावः । प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये विकल्पप्रसक्तिरूपस्य बाधकस्य प्रतिषेधविघटनेन पर्युदासगमकत्वप्रदर्शनाय तद्विषयमुदाहरति । द्वितीयमिति । अत्र पर्युदासाश्रयणाय विकल्पप्रसक्तिमेवोपपादयति ।

नकुर्यादिति । सच प्राप्तिपूर्वकएव प्राप्तस्यैव प्रतिषेधात् । प्राप्तिश्च यजतिषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रादेव वाच्या शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्पएव नतु बाधः । प्राप्तिमूलरागस्येव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायो-

तथाहीत्यादिना । सचेति । निषेधश्चेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । प्राप्तस्यैवेति । शास्त्रादेवेति । ब्राह्मणहननादेरिव रागतः प्राप्त्यसम्भवात्तस्य शास्त्रादेव प्राप्तिर्वाच्येत्यर्थः । उपपादितां विकल्पप्रसक्तिमुपसंहरति । शास्त्रप्राप्तस्येति । ननु यथारागतोहननादौ प्रवृत्तं पुरुषं हननादिप्राप्तिमूलभूतरागस्य बाधेन ततो न हन्तव्य इत्यादिशास्त्रं निवर्तयति ।। तथायजतिषु ये यजामहंकरोतीति शास्त्रादनुयाजेष्वप्यनुष्ठानकाले यजतित्वाविशेषादेव ये यजामह इति मन्त्रस्य समुच्चारणे प्रवृत्तं पुरुषं तत्प्राप्तिमूलभूतस्यप्रदर्शितशास्त्रस्य यजतिसामान्ये ये यजामह इति मन्त्रप्रापकस्यानुयाजेषु बाधेन ततो नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रं निवर्तयत्येवेति । कथं न शास्त्रप्राप्तस्य बाधः स्यादित्यत आह प्राप्तीति । शास्त्रेण बाध इति शेषः तन्मूलशास्त्रदिति । ये यजामह इति मन्त्रप्राप्तिमूलशास्त्राद्यजतिषु ये यजामहं करोतीत्येवं रूपाच्छास्त्रान्तरेणनानुया-

गात् । नच पदे जुहोतीति विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहोतीति शास्त्रस्येव नानुयाजेष्वित्यनेन यजतिषु ये यजामहं करोतीत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् । परस्परनिरपेक्षयोरेव शास्त्रयोर्बाध्यबा-

जेषु यजामहं करोतीत्येवं रूपेण प्रदर्शितमन्त्रप्राप्तिमूलभूतस्य प्रदर्शितशास्त्रस्य बाधायोगादित्यर्थः । दृष्टान्तस्त्वत्र-व्यतिरेकी बोध्यः । तथाच यथा हननादिप्राप्तिमूलरागस्य भ्रान्तिनिमित्तकस्य शास्त्रेण बाधो भवति तथा मन्त्रप्राप्तिमूलशास्त्राच्छास्त्रान्तरेण मन्त्रप्राप्तिमूलशास्त्रस्य बाधो न युक्तो नि षेधशास्त्रस्यनिषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वेन तत्प्रापकस्याबाधकत्वादित्यनुपदेस्पष्टी भविष्यति मूल इति भावः । यद्वा तन्मूलशास्त्रादिति पञ्चमीषष्ठ्यर्थेबोध्यते नानुषङ्गविभक्तिविपरिणामयोर्न श्रमः कर्तव्यः स्यात् केचित्तु तन्मूलशास्त्रादिति बाधमूलशास्त्राद्बाधकरूपात्प्राप्तिमूलरागस्य यथा बाधस्तथाशास्त्रान्तरेण प्राप्तिमूलशास्त्रस्य बाधायोगादिति व्याचक्षते । ननु यथापदाधिकरणकहोमविधायकविशेषशास्त्रेणाहवनीयाधिकरणकहोमविधायकस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः क्रियते । तथाऽनुयाजेषु ये यजामहमन्त्रप्रतिषेधकरूपविशेषशास्त्रेण यागसामान्ये तन्मन्त्रविधापकस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः कथं नक्रियत इत्याशङ्क्य परिहरति । नचेत्यादिना । नच वाच्यमित्यत्रहेतुमाह । परस्परेति ।

कभावात्। पदशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणान्निरपेक्षत्वम्। प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रसक्त्यर्थं यजतिषु ये यजामहमित्यस्यापेक्षणान्ननिरपेक्षत्वम्। तस्माच्छास्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्प एव सच न युक्तः। विकल्पे

शास्त्रयोरेकविषये बाध्यबाधकभावे परस्परनिरपेक्षत्वं हेतुः पदशास्त्रस्य पदाधिकरणकहोमरूपस्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रनिरपेक्षत्वादनुयाजेषु ये यजामहमन्त्रप्रतिषेधकशास्त्रस्य तत्र प्रतिषेध्यमन्त्रप्रसक्त्यर्थं यजति सामान्ये तादृशमन्त्रविधायकसामान्यशास्त्रसापेक्षत्वाच्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं प्रदर्शयति। यदशास्त्रस्येत्यादिना। तथाच प्रतिषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्रबलत्ववद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्रबलत्वमस्तीति न प्रतिषेधशास्त्रेण विधिशास्त्रस्यात्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात्सच न युक्त इत्युपरिष्टात्स्पष्टी भविष्यतीति भावः। बाधायोगमुपसंहरति। तस्मादिति। मन्त्रविधायकशास्त्रस्य तत्प्रतिषेधकशास्त्रेणाबाधायोगाद्विहितस्यापि तेन प्रतिषेधे विकल्प एव स्यान्न बाध इत्यर्थः। ननु तवतु वि विकल्प एव तेन किं हीयत इत्यत आह। सचेति। विक-

शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यसम्पातात् । नत्वनुयाजेषु ये यजामहामित्यस्यानुष्ठानेनानुयाजेष्वत्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति । व्रीहियागानुष्ठाने यवशास्त्रस्येव द्विरदृष्टकल्पना च स्यात् । विधिप्रतिषेधयोरपि पुरुषार्थत्वात् । अतो नात्र प्रतिषेधस्याश्रयणम् । किन्तु न-

ल्पस्यायुक्तत्वे हेतुमाह । विकल्प इति । ननु विकल्पस्वीकारे कथं पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यायत इत्यत आह । नहीति । यथा व्रीहिभिर्यागानुष्ठानसमये यवशास्त्रस्य न प्रामाण्यं भवति । तथा विधायकशास्त्रनुसारेण ये यजामह इति मन्त्रस्यानुयाजेषूच्चाराणानुष्ठानसमयेन तत्प्रतिषेधकशास्त्रस्य प्रमाण्यं सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च विकल्पपक्षे हि द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गोपि स्यात् । विधिशास्त्राद्धेवमवगम्यते यदनुयाजेषु ये यजामह इति मन्त्रस्य करणे कश्चनोपकारो भवतीति प्रतिषेधशास्त्रादपि तत्र तदकरणात्कश्च नोपकारोभवति । दर्शपूर्णमासपारनृतवदनाकरणादिजन्योपकारवदित्यवगम्यते । तच्चोपकारद्वयमदृष्टरूपमिति । द्विरदृष्टकल्पना प्रसङ्ग इत्याह । द्विरदृष्टकल्पनाचेति । तत्र हेतुमाह । विधीति । पुरुषार्थत्वादिति । विधानवत्प्रतिषेधस्याप्यदृष्टपुरुषार्थसम्पादकत्वादित्यर्थः तस्मान्नानुयाजेष्विमन्तौ प्रतिषेधस्वीकारे विकल्पादिदोषापत्तेर्नात प्र-

ञोनुयाजसम्बन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यै-
वेत्थंचानुयाजव्यतिरिक्तेषु यजातिषु ये
यजामहामिति मन्त्रं कुर्यादिति वाक्या-
र्थबोधः। नञोनुयाजव्यतिरिक्तेलाक्ष-
णिकत्वात्। एवं च न विकल्पः अ-
त्र च वाक्ये ये यजामहामिति न वि-
धीयते। यजतिषु ये यजामहइत्यने-
नैव च प्राप्तत्वात्। किन्तु सामान्य-

तिषेधः समाश्रीयते। किन्तु नञो नाम सम्बन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैवाश्रयणं क्रियत इत्युपसंहरति। अत इति एवं च नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यस्यवाक्यस्यार्थमाह। इत्थश्चेति। अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण चेत्यर्थः। अत्र पर्युदासस्य तात्पर्यविषयत्वेन करोतेरवतारितस्य नञो नुयाजशब्देन सम्बन्धसिद्धौ चेति यावत्। तत्र हेतुमाह। नञ इति। अनुयाजव्यतिरिक्तेऽनुयाजाभावस्य सत्वाच्छक्यसम्बन्धसम्भवेन लक्षणोपपत्तिरिति भावः। अत्र प्रतिषेधपक्षं परित्यज्य पर्युदासपक्षस्वीकारस्य फलमाह एवंचेति। ननु नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यत्र ये यजामह इति मन्त्रविधौ तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वविधौ

शास्त्रप्राप्तयेयजामह इत्यनुवादेन त- स्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वं विधीय- ते । यद्यजतिषु ये यजामहं करोती- च वाक्यभेदः स्यादित्यत आह । अत्र चेति । सामा- न्यशास्त्रेति । यजतिषु ये यजामहं करोतीति यजिसा- मान्ये तद्विधायकशास्त्रप्राप्तमेव ये यजामह इति मन्त्रमनूद्य नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यत्र तस्यानुयाजव्यतिरिक्त- विषयताविधीयत इत्यर्थः । तथा च यजतिष्वित्यादिसा- मान्यशास्त्रस्य विशेषापेक्षिणो नानुयाजेष्वित्यादिविशेषशा- स्त्रेणानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तयाग- षु ये यजामह इति मन्त्रः कर्तव्यतया प्राप्तः । अनुयाजेषु तु तस्य कर्तव्यत्वेमाप्राप्तत्वादप्रतिषिद्धत्वाच्च नात्र विक- ल्पप्रसङ्गोपि सम्भवति । लक्षणयानुयाजव्यतिरिक्त वि- षयसमर्पणाच्च न नानुयाजेष्वित्यादिवाक्यस्याप्रामाण्य- मपि भवति तस्मात्पर्य्युदासाश्रयणे बाधकाभावात्स एव स्वीकर्तव्य इति भावः । ननु पर्य्युदासाश्रयणपक्षे यजतिषु ये यजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रेण यागमात्रे प्राप्तस्य ये यजामह इति मन्त्रस्य नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति विशेषशास्त्रेणानुयाजव्यतिरिक्तविषये यागविशेषे सङ्कोच- नात्पर्य्युदासस्योपसंहारादभेदापत्तिः स्यात् । सामान्ये प्राप्तस्य विशेषेसङ्कोचस्यैवोपसंहारपदार्थत्वात् । यथापु- रोडाशं चतुर्द्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तस्य च- तुर्द्धाकरणस्याऽऽग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्याग्नेये विशेषेसङ्कोच

ति तदनुयाजन्यतिरिक्तेष्वेवेति । ननन्वेवं सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषे सङ्कोचनरूपादुपसंहारात्पर्युदासस्य भेदो न स्यादिति चेन्न । उपसंहारो हि तन्मात्रसाङ्कोचार्थः । यथा पुरोडाशं चतुर्द्धाकरोतीति सामान्यप्राप्त चतुर्द्धा

इत्याशङ्कते । नन्वेवमिति । पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीत्यनेन पुरोडाशसामान्ये प्राप्तस्य चतुर्द्धाकरणस्याऽऽग्नेयं चतुर्द्धाकरोतीत्यनेन च पुरोडाशविशेषमात्रे सङ्कोचः क्रियते। प्रकृते तु यजतिष्वित्यादिना यजति सामान्ये प्राप्तस्य ये यजामह इति मन्त्रस्य नानुयाजेष्वित्यादिना यजति विशेषादनुयाजरूपादन्यमात्रे यजतिविशेषे सङ्कोच इत्युपसंहारात्पर्युदासस्य भेदः स्पष्ट एवेति परिहरति । नेत्यादिना । तन्मात्रसङ्कोचार्थ इत्यर्थः । सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रसङ्कोचार्थ इत्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह । यथेति । तदन्यमात्रसङ्कोचार्थइतिसामान्यप्राप्तसविशेषादन्यमात्रसङ्कोचार्थ इत्यर्थः । इति ततोभेदादिति एवमुक्तप्रकारेणोपसंहारात्पर्य्युदासस्यभेदान्नतयोरभेदापत्तिरित्यर्थः । अपरंतूपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषेसङ्कोचनरूपो विधेर्व्यापारविशेषः । पर्य्युदासस्तु पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञित्यभियुक्तोक्त्याप्रत्ययातिरिक्ते-

करणम् । आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति विशेषादाग्नेयपुरोडाशमात्रे सङ्कोच्यते । पर्युदासस्तु तदन्यमात्रसङ्कोचार्थ इति ततो भेदात् । कुत्रचित् विकल्पप्रसक्तावप्यनन्यगत्या प्रतिषेधाश्रयणम् । यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ । अत्राहिअतिरात्रे षोड-

न नाम्ना धातुना च नञः सम्बन्धरूपः तस्मादनयोस्तावत्स्वरूपतः स्पष्टएवभेद इति न तयोरभेदापत्तिरित्याहुः । किञ्च यत्र तु पर्य्युदास आश्रयितुं न शक्यते तत्र विकल्पप्रसक्तावपि निषेध एव आश्रीयत इत्याह । कुत्रचिदिति । अनन्यगत्येति । प्रतिषेधादन्यगतिविशेषस्य पर्य्युदासस्यासम्भवेनेत्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह । यथेति । नातिरात्र इत्यादिवाक्ये प्रतिषेध एवाश्रीयते नतु पर्युदासः । अत्रचातिरात्रइत्यादिशास्त्रेण प्राप्तस्य षोडशिनामकपात्रविशेषग्रहणस्य प्रतिषेधाद्विकल्पप्रसङ्गेपि पर्युदासाश्रयणासम्भवादित्याह । अत्र हीत्यादिना । अत्र पर्य्युदासाश्रयणासम्भवमुपपादयति । तथाहीत्यादिना । अत्रेति । नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्रेत्यर्थः । षोडशिपदार्थो नञर्थान्वय इति अतिरात्रे न षोडशिनं गृह्णातीत्यन्वय इत्यर्थः । एतदन्वयपक्षे वाक्यार्थमाह । तदेति । एतादृशवाक्यार्थासम्भवे हेतुमाह । अतिरात्रेषोडशिनमिति ।

शिनं गृह्णतीति शास्त्राप्राप्तषोडशिग्रहणस्य निषेधाद्विकल्पप्रसक्तावपि न पर्युदासाश्रयणम् । असम्भवात् । तथाहि यद्यत्र षोडशिपदार्थेन नञान्वयस्तदातिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीती वाक्यार्थबोधःस्यात्सच न सम्भवति । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधिविरोधात् । यदि चातिरात्रेण पदार्थेनान्वयस्तदातिरात्रव्यतिरिक्ते षोडशिनं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्सोपि न सम्भवति तद्विधिविरोधात् । अतोऽत्रानन्यगत्या

अत्र पर्य्युदासोपपत्तये ऽन्वयान्तरमाह । यदीति । अन्वय इति नञर्थस्यंति शेषः । निरुक्तान्वयानुरोधेन वाक्यार्थबोधासम्भवेपि हेतुमाह । तद्विधिविरोधादिति । अतिरात्रेषोडशिनं गृह्णातीत्यतिरात्रयागे षोडशिग्रहणविधायकप्रत्यक्षविधिविरोधादित्यर्थः । उपपादितमुपसंहरति । अत इति । उक्तदोषप्रसङ्गादस्मिन्वाक्ये प्रतिषेधादन्यम·

शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्यैव निषेधः । नच विकल्पप्रसक्तिस्तस्याप्यपेक्षणीयत्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्विकल्पादेकप्रतिषेधेपि प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम् । विधिनिषेधोभयस्यापि क्रत्वर्थत्वात् । यत्र तु न विकल्पः प्रा-

सम्भवेन प्रतिषेध एव स्वीक्रियत इत्यर्थः । अत्र प्रतिषेधे सिद्धान्तिते विकल्पप्रसङ्गमाशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति । नचेत्यादिना । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र तस्य व्रतमित्याद्युपक्रमो नास्तिविकल्पाप्रसक्तिश्च तत्र प्रतिषेधो भवति । यथा नकलञ्जं भक्षयेदिति यत्र तु विकल्पप्रसङ्गेपि पर्युदासेनाश्रयितुं शक्यते तत्रापि प्रतिषेध एव स्वीक्रियते । यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति । ननु नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र विकल्पप्रसङ्गेपि यदि षोडशि ग्रहणस्य प्रतिषेध एव स्वीक्रियते । तदा प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वस्वीकारात् । षोडशिग्रहणस्यापि कलञ्जभक्षणादिवत्प्रतिषिध्यमानत्वेनानर्थहेतुत्वादर्थत्वबाधापत्तिरित्याशङ्क्याह । इयांस्त्वित्यादिना । प्रतिषिध्यमानयोरनर्थहेतुत्वतदभावरूपो विशेष इत्यर्थः । विकल्पादिति यत्र प्रतिषेधस्याविकल्पापादकत्वं तत्रैकस्य प्रतिषेधेपि न प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । विधीति । रागत ए-

प्तिश्चरागत एव प्रतिषेधश्च पुरुषार्थः। तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् । यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जभक्षणादेस्तत्र भक्षणनिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वात् । नच दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादौ शास्त्रप्राप्तदानहोमादीनां निषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । स्वतः पुरुषार्थभूतदान-

वेत्येवंकारेण षोडशिग्रहणादिवच्छास्त्रेण प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । अत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वेहेतुमाह । तत्रेति। षोडशिग्रहणविधितत्प्रतिषेधयोरुभयोरपि क्रत्वर्थत्वात्तत्र प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम् । अत्र तु कलञ्जभक्षणादिप्रतिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वं नतु तदनुष्ठानस्येति प्रतिषिध्यमानस्य कलञ्जभक्षणब्राह्मणहननादेरनर्थहेतुत्वमेवेति भावः । ननु यथा शास्त्रप्राप्तस्य षोडशिग्रहणस्य प्रतिषेधे विकल्पः स्वीकृतः । तथा शास्त्रप्राप्तदानादीनामपि प्रतिषेधे विकल्पापत्तिः स्यादिति दृष्टान्ताभिप्रायेणातिप्रसङ्गमाशङ्क्य परिहरति नचेत्यादिना । स्वत इति स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां पुरुषार्थत्वेनैव शास्त्रप्राप्तिः । क्रत्वर्थत्वेनैव च प्रतिषेध इति षोडशिग्रहणविधितत्प्रतिषेध-

होमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावे-
पि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वात् । यथा
ऋतौ स्वस्त्रीगमनादेस्तन्निषेधस्य क्र-
त्वर्थत्वेन तस्य क्रतुवैगुण्यसंपादकत्वात् ।

योरुभयोस्तुल्यार्थत्वाभावेन न विकल्पापत्तिः । किञ्च रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधेप्रतिषिध्यमानस्य कलञ्जभक्षणादिवदनर्थहेतुत्वस्वीकारान्न दानहोमादेः प्रतिषिध्यमानस्याप्यनर्थहेतुत्वं सम्भवति तस्य रागतः प्राप्तत्वाभावात् । कलञ्जभक्षणादिप्रतिषेधवत्तत्प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावाच्चेति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति तत्र यद्दानादिकं पुरुषार्थं यच्च क्रत्वर्थं तत्राप्युपदिष्टमतिदिष्टं च तत्सर्वं प्रतिषिध्यते कुतः न ददातीत्यादिवचनस्य सामान्यरूपत्वादित्याग्निहोत्रदानादिष्टस्यापि प्रतिषेधे सत्युपदेशोव्यर्थः स्यादिति ततोतिदिष्टं पुमर्थंचेत्येतदुभयमेव क्रत्वर्थत्वेनोपदिष्टं दानादिकमनुष्ठेयमिति मध्यमः पक्षः । नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेपि प्राप्तं यच्चातिदिष्टं दानादिकं तयोरुभयोर्मध्य प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेत्र सन्निहितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेधः नच नित्याग्निहोत्रदानादौ विधिनिषेधयोः प्रवृत्त्याविकल्पः शङ्क्यः । भिन्नविषयत्वात्क्रत्वर्थो निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वारयति पुरुषार्थस्तु विधिः

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः। तस्य च लक्षणया प्रयोजनवदर्थप-

कालान्तरे तदनुष्ठापयति तस्मात्पुमर्थस्य निषेध इति। ननु यत्ररागतः प्राप्तस्यप्रतिषेधः पुरुषार्थो भवति तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं यथाकलञ्जभक्षणादेः ऋतौ स्वस्त्रीगमनप्रतिषेधस्य तु पुरुषार्थत्वाभावात्तत्र निषिध्यमानस्य स्वस्त्रीगमनस्य कथमनर्थहेतुत्वमित्यत आह। निषेधस्येति। यद्वा निषेधस्येत्यादिपूर्वमेवान्वेति । तत्र प्रसिद्ध्यर्थं तु यथाक्रतावित्यादिकमेव भवति । तथा च स्वतः पुरुषार्थेत्यादेरयमर्थः । स्वत इति। क्रत्वङ्गत्वोपाधिमन्तरेण केवल स्वरूपत एव पुमर्थभूतानां दानादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेपि क्रत्वर्थसम्भवान्निषिध्यमानस्य दानादेः क्रतुवैगुण्यसम्पादकत्वेनानर्थहेतुत्वमिति योजना । तथा च तेषामनुष्ठानस्य स्वतः पुरुषार्थत्वेपि क्रत्वनुष्ठानकाले ऽपुरुषार्थत्वात्तत्र तेषामनुष्ठानस्य भवत्यनर्थहेतुत्वमिति भावः। तस्येति । ऋतौ स्वस्त्रीगमनादेरित्यर्थः । ऋतौ स्त्रीगमनादेः कलञ्जभक्षणादिवदनर्थरूपनरकादिदुःखाहेतुत्वेपि ऋतुवैगुण्यसम्पादकत्वेनानर्थहेतुत्वसम्भवाद्भवत्यत्रापिनिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति भावः । तस्मान्निषेधकवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैवपुरुषार्थानुबन्धित्वमिति सिद्धम् । इदानींसर्वार्थवादसाधारण्येनार्थवादरूपवेदभागस्यलक्षणमाह । प्राशस्त्येति । ननु वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादेरर्थवादवाक्यात्प्राशस्त्यादेरप्रतीयमानत्वान्न तस्य

र्यवसानम् । तथाह्यर्थवादवाक्यं हि स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावाद्विधेयनिषेध्ययोः प्राशस्त्यनिन्दितत्वे लक्षणया प्रतिपादयति । स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात् । आम्नायस्य हि क्रियार्थत्वात् । नचेष्टापत्तिः । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिना सकलवेदाध्ययनं कर्तव्यमिति बोधयता सर्ववेदस्य

प्राशस्त्यादिपरत्वं ततश्चासम्भविलक्षणमिदमित्यत आह । तस्येति । तस्यार्थवादस्य लक्षणया प्राशस्त्यनिन्दान्यतरप्रतिपादकत्वसम्भवेन नेदं लक्षणमसम्भवीत्यर्थः । अर्थवादस्वतया फलवदर्थपर्यवसानमेवोपपादयति । तथाहीत्यादिना । अर्थवादवाक्यं कर्तृप्राशस्त्यनिन्दितत्वे द्वे प्रतिपादयतीत्यन्वयः । नन्वर्थवादस्य स्वार्थमात्रपरत्वे कथमानर्थक्यप्रसङ्गो वायुर्वैक्षेपिष्ठेत्यादेरर्थवादवाक्यात्क्षिप्रगामिवायुदेवतारूपार्थस्यप्रतीयमानत्वादित्यत आह । आम्नायस्येति । समस्तवेदस्य क्रियाप्रतिपादकत्वस्वीकारेणनास्य सिद्धार्थप्रतिपादकस्य स्वार्थमात्रपरत्वे सार्थक्यमुपपद्यत इति भावः । अर्थवादवाक्यानामनर्थकत्वस्येष्टत्वमाशङ्क्य परिहरति । नचेत्यादिना । अर्थवादं विभजते स द्विविध

प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसायित्वं सूचयतो-
पात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः । सद्विवि-
धः । विधिशेषो निषेधशेषश्चेति । तत्र
वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्या-
दिविधिशेषस्य वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्या-
देर्विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतयार्थवत्वम्।

इति । विधिशेष इत्यादि सोपि चतुर्विधः प्रशंसा निन्दा
परकृति पुराकल्प भेदात्तत्र प्रशंसार्थवादो हि शोभतेस्यसु-
खं य एवं वेदेत्यादिर्वायुर्वैक्षेपिष्टेत्यादिर्मुलोदाहृतश्च नि-
न्दार्थवादस्तु असन्नं वा एतद्यदच्छन्दोमन्त्रअस्टग्धिरजतं यो
बर्हिषि ददातीत्यादिः सोरोदीत्यादिर्मूलोदाहृतश्च भवति ।
परेणेदं महता पुरुषेण कर्मकृतमिति प्रतिपादकोर्थवादः प-
रकृतिरित्युच्यते । यथा अग्निर्वा अकामयतेत्यादिः परव-
ऋत्वार्य्यादिप्रतिपादकोर्थवादः पुरा कल्प इत्युच्यते । य-
था तमशयाद्धियाधियात्वावध्यासुदित्यादिरिति । विधे-
यार्थप्राशस्त्येति वायुः क्षिप्रगामित्वादतीवप्रशस्ता देव-
ता भवत्यतस्तद्दैवत्यंकर्म प्रशस्तमिति विधेयकर्मदेवतागत-
प्राशस्त्यप्रतिपादनद्वाराविध्येकवाक्यत्वेनार्थवत्वमित्यर्थः ।
निषेध्येति । निषेध्येति । निषेध्ये रजतनिन्दाप्रति-
पादनद्वारा रजतनिषेधप्राशस्त्यपरत्वेन निषेधैकवाक्यत्वा-
दर्थवत्त्वमित्यर्थः । एवमग्निर्वा अकामयतेत्यादेरप्यग्नि-

बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषेधशेष-
स्य सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमि-
त्यादेर्निषेधस्य निन्दितत्वबोधकतया-
र्थवत्त्वम् । नच प्राशस्त्यादिबोधस्य
निष्प्रयोजनत्वेन नार्थवादस्यार्थवत्त्व-
मिति वाच्यम् । आलस्यादिवशाद-
प्रवर्तमानस्य पुंसः प्रवृत्त्यादिजनकत्वे-
न तद्बोधस्योपयोगात् । स पुनस्त्रेधा ।

दैवत्यो यागः पूर्वकालेऽग्निना कृतत्वात्प्रशस्तोऽत आधिक्या-
दिदानीन्तनैरप्यन्यैर्यजमानैरवश्यं कर्तव्यमिति विधेयकर्म-
गतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वाराविध्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वं बोध्य-
म् । एवमन्यत्रापि तत्तद्विधेयकर्मप्राशस्त्यादिप्रतिपादनद्वा-
रेण तत्तद्विध्याद्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वं विभावनीयम् । क-
चिदर्थवादस्य सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वेन प्रामाण्यं स्वीकृतं
यथा अक्ताः शर्करा उपदध्यादिति विधावक्ता इति प-
देन द्रवद्रव्यसामान्यं प्रतीयते तच्च द्रव्यं किमिति सन्देहे
तेजो वै घृतमित्यर्थवादरूपाद्वाक्यशेषात् । घृतमिति निश्ची-
यत इति । ननु विधेयकर्मप्राशस्त्यादि बोधस्य सुखदुः
खाभावान्यतरविलक्षणत्वेन नार्थवादस्य तत्प्रतिपादनेना-
र्थकत्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्य परिहरति । नचेत्यादिना ।

तदुक्तम् । विरोधे गुणवादः स्यादनु-
वादो ऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धाना-
दर्थवादस्त्रिधा मत इति । अस्यार्थः ।
प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादो गुणवा-
दः । यथा ऽऽदित्यो यूप इत्यादि । यूप
आदित्याभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादा-
दित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगुणोऽनेन लक्षण-
या प्रतिपाद्यते । प्रमाणान्तरावगता-

तद्बोधस्योपयोगादिति । अर्थवादजन्यप्राशस्त्यादिबोधस्य
विधेयकर्मानुष्ठानादावुपयोगादर्थवादस्यार्थवत्त्वमुपपद्यत इ-
त्यर्थः । सपुनरर्थवादो गुणवादो नुवादो भूतार्थवादश्चेति
त्रिधा भवतीति पुनरपि तत्त्रेधा विभजते । सपुनस्त्रेधेति ।
तस्य त्रिविधत्वे वृद्धसम्मतिमुदाहरति । तदुक्तमिति ।
तद्धानादिति । तयोर्हानं तद्धानं तस्मादिति विग्रहः । प्रमा-
णान्तरविरोधप्रमाणान्तरावधारणयोर्हानादित्यर्थः । समुदा-
हृतवृद्धसम्मतिं व्याचष्टे । अस्यार्थइत्यादिना । इन्द्रोवृत्राये-
तिअस्यवृत्रम्प्रतीन्द्रवज्रोद्यच्छनाभावावगाहिप्रमाणान्तरस्या-
दर्शनान्न तद्बोधने प्रमाणान्तरेण विरोधः । नापि प्रमाणा-
न्तरावगतार्थप्रतिपादकत्वंवृत्रं प्रतीन्द्रवज्रोद्यच्छनप्रतिपादक-
प्रमाणान्तरस्यादर्शनादिति भावः । एवमुपपादितं विध्यर्थ

र्थबोधकोऽनुवादः । यथाऽग्निर्हिमस्य भेषजमित्यत्र हिमविरोधित्वस्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वात् । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको वादो भूतार्थवादः। यथेन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदित्यादि। एवं च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिनिखिलवेदस्य साक्षात्परम्परया वा यागादिधर्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम्। सोऽयं धर्मो यदुद्दिश्य विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः । ईश्वरार्पणबुद्ध्याक्रि

वादादिरूपस्य पञ्चविधवेदस्य साक्षात्परम्परया यागादिधर्मप्रतिपादकत्वेनार्थवत्त्वमुपसंहरति । एवञ्चेति । उक्तेन प्रकारेणचेत्यर्थः । योयं यागादिरूपो धर्मो यत्स्वर्गादिफलमुद्दिश्य विहितः सोयं तादृशफलोद्देशेनानुष्ठीयमान एव तस्य फलस्य हेतुर्भवति । परमेश्वरसमर्पणमनीषयानुष्ठीयमानस्तु चित्तशुद्धितत्त्वज्ञानप्राप्तिद्वारा परम्परया मोक्षहेतुरिति धर्मानुष्ठानस्य विविदिषा श्रुतिप्रामाण्यात्संयोगपृथत्क्वन्यायमाश्रित्य परमपुरुषार्थपर्यवसायित्वमुपक्षिपति । सोयमित्यादि धर्मस्य परमेश्वरसमर्पणबुद्ध्यानुष्ठा-

यमाणस्तु निश्श्रेयसहेतुः । नचतदर्पण-बुद्ध्यानुष्ठानेप्रमाणाभावः । यत्करोषिय-दश्नासियज्जुहोषिददासियत् । यत्तप-स्यसिकौन्तेयतत्कुरुष्वमदर्पणमितिभ-गवद्गीतास्मृतेरेवप्रमाणत्वात् । स्मृति-चरणेतत्प्रामाण्यस्यश्रुतिमूलकत्वेनव्य-वस्थापनादितिशिवम् ॥ बालानांसु-

नप्रमाणाभावमाशङ्क्य तत्र भगवद्वाक्यं प्रमाणयति । नचे-त्यादिना । नच तस्याः स्मृतेरप्रमाण्यमाशङ्क्य तत्र स्मृ-तिपादे स्थितं अष्टकाः कर्तव्या इत्यादिस्मृतिवाक्यं न ध-र्मेप्रमाणं पौरुषेयवाक्यत्वेसति मूलप्रमाणरहितत्वाद्विप्रल-म्भकवाक्यवत् । अथ मूलप्रमाणवत्वायवेदार्थ एव स्मृ-तिभिरुच्यत इति मन्येथाः तर्हि वेदेनैव तदर्थस्यावगतत्वा-दियं स्मृतिरनर्थिका स्यात् । तदानीमनुवादकत्वादप्रामा-ण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः विमता स्मृतिर्वेदमूला वैदिकमन्वादिप्र-णीतस्मृतित्वात् । उपनयनाध्ययनादि स्मृतिवत् । नच वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु ना-नावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र सङ्क्षिप्यमाणत्वात् । तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति । ननु किमनेन सङ्ग्रहनि-रूपणेन विस्तृतभाष्यादिग्रन्थैरेव जैमिनीयन्यायार्थबोधस-म्भवादित्याशङ्क्य सङ्ग्रहनिरूपणे स्वप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्श-

स्वबोधायभास्करेणसुमेधसा ॥ रचितो-
यंसमासेनजैमिनीयार्थसङ्ग्रहः ॥ १ ॥
इतिश्रीमहामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्क-
रविरचितपूर्वमीमांसार्थसङ्ग्रहनामक -
म्प्रकरणंसमाप्तिमगात् ॥

यति । बालानामिति । तेषां विस्तृतत्वेन दुःखग्राह्यत्वा-
न्न तैर्बालशब्दितपूर्वमीमांसासंस्कारशून्यानां जैमिनीयन्या-
यार्थबोधः सम्भवति । अनेन तु तत्तद्विस्तृतशास्त्रप्रवेशद्वा-
रा सम्भवत्येव स इति भावः ॥ टीकाविहीने तु कृता
हि टीकापूर्वे तु तत्रैवखलुसङ्ग्रहोस्मिन् ॥ दुर्बोधशास्त्रे किमुमा-
दृशानां दृष्ट्वापि दोषं न सहन्ति धीराः ॥१॥ यदाज्ञया ब-
न्धविमोक्षणं विना स्वधर्मसेवाफलहेतुतां गता ॥ प्रणौमि
सोमं मृडमादिकारणं किमन्यदेवैर्जनफल्गुहेतुभिः ॥२॥ मदी-
ययत्नः शिवपादसेवया गुरोः कटाक्षैःकलवेनलब्धया ॥ प्रयु-
ज्यमानः शिवपादपङ्कजे स्वयं तु भूपान्मृडतोषकारणम् ॥३॥
सुजनपदविनीतो दुर्जनादूरनिष्ठो गुरुतरशिवभक्तस्तेन ल-
ब्धागमैक्षः ॥ श्रुतिमणिपदनिष्ठो भिक्षुरामेश्वराख्यः सुजन-
नयातवेशायत्नबन्धं चकार॥ ४॥ गुणगणमणिसिन्धुः शम्भु-
पादैकभक्तो निगमशिरसिनिष्ठो जातवैराग्यचित्तः ॥ श्रुति-
नलिनविकासे भानुभावोयईशस्तमिहमहिमपूज्यं नौमि गो-
यं यतीन्द्रम् ॥ ५ ॥ तस्मादेव गुरुतरादभीष्टलब्धं गोपालाश्र-
मपदगीयमानदैवात् येनांमाधवचरणाब्जसेविनात्र तं वन्दे

महिमगुरुं विशालबुद्धिम् ॥६॥ या काशी निखिलगुरोर्महेश्व-
रस्य प्राणान्ते सकलशिवप्रदा प्रसिद्धा ॥ यत्राहं सकलसुरे-
शलब्धतत्त्वस्तत्रेयं सुजनहितप्रदा निबद्धा ॥ ७ ॥ इति श्री-
मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोपालेन्द्रसरस्वती श्रीपूज्यपा-
दशिष्यश्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वती शिष्येण श्रीरामेश्वरेण
शिवयोगिभिक्षुणा विरचिता मीमांसार्थसङ्ग्रहकौमुदी चरम-
वर्णध्वंसमगात् ॥

इदं पुस्तकं श्रीकाश्याममरयन्त्रालये मुद्रितम् ।

